

T.C.

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**RİVÂYET ASRINDA HADİSÇİ- YÖNETİCİ İLİŞKİSİ
(MERFU HADİSLER BAĞLAMINDA)**

DOKTORA TEZİ

ÖMER FARUK YILDIRIM

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MİRZA TOKPUNAR**

ÇANAKKALE – 2024

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**RİVÂYET ASRINDA HADİSÇİ- YÖNETİCİ İLİŞKİSİ
(MERFU HADİSLER BAĞLAMINDA)**

DOKTORA TEZİ

ÖMER FARUK YILDIRIM

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MİRZA TOKPUNAR

ÇANAKKALE – 2024

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Ömer Faruk YILDIRIM tarafından Prof. Dr. Mirza TOKPUNAR yönetiminde hazırlanan ve 30/01/2024 tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “**Rivâyet Asrında Hadîşçi- Yönetici İlişkisi (Merfu Hadisler Bağlamında)**” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**’nda **DOKTORA TEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Prof. Dr. Mirza TOKPUNAR
(Danışman)

.....

Prof. Dr. Ramazan DEMİR

.....

Prof. Dr. Salih KARACABEY

.....

Prof. Dr. İbrahim HATİBOĞLU

.....

Doç. Dr. Abdullah ALPEREN

.....

Tez No : 10629945

Tez Savunma Tarihi : 30/01/2024

.....
Prof. Dr. Ahmet Evren ERGİNAL
Enstitü Müdürü

.././20..

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

(İmza)

Ömer Faruk YILDIRIM

30/01/2024

TEŞEKKÜR

Bu tez konusunun gelişme ve sona erdirilmesinde yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mirza TOKPUNAR'a ve Prof. Dr. Ramazan DEMİR ile Doç. Dr. Abdullah ALPEREN'e; araştırmanın belirlenmesi ve olgunlaşmasında katkıda bulunan Prof. Dr. Abdullah AYDINLI'ya, yine bu aşamada görüşlerini sunan Prof Dr. Levent ÖZTÜRK ve Prof. Dr. Hayati YILMAZ'a; çalışma süresince tüm zorlukları aşmada beni yalnız bırakmayan ve hayatımın her evresinde bana destek olan değerli eşime sonsuz teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Ömer Faruk YILDIRIM
Çanakkale Ocak 2024

ÖZET

RİVÂYET ASRINDA HADİSÇİ- YÖNETİCİ İLİŞKİSİ (MERFU HADİSLER BAĞLAMINDA)

Ömer Faruk YILDIRIM

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Mirza TOKPUNAR

30/01/2024, 238

Bu çalışmada rivâyet asrında hadisçi-yönetici ilişkisi incelenmiştir. Öncelikle genelde yönetilenlerin ve özelde hadisçilerin yöneticilere nasihat etmeleri konusunda rivâyet edilen hadislerle birlikte onlara yaklaşmaktan sakındıran hadislerin sened ve metin değerlendirmeleri yapılmıştır. Sonrasında zâlim veya fâcir yöneticilerle ilgili bilgiler veren hadislerin incelenmesi özellikle Emevî ve Abbâsî (H. 2. /M. 8. ve H. 3./M. 9. yüzyılda) yöneticilerine yönelik eleştiriler bağlamında irdelenmiştir. Bu hadisler zâlim ya da fâcir yöneticilere verilen biatten dönülmesi, onlara itaat edilmesi, onların arkalarında namaz kılınması, verdikleri atânın alınması ve onlarla cihada gidilmesi konularını içeren Kütüb-i tis'a rivâyetleridir.

Bununla beraber “havârimu'l-muruvve”nin bir unsuru olup olmaması bakımından yöneticilere yakınlık konusu incelenmiştir. Son olarak yöneticilere yakın olmaları veya yönetimde görev almaları sebebiyle hadisçilere yöneltilen tenkitler ve bunların hadisçilerin cerhine etki edip etmediği cerh ve ta'dil ilmi bağlamında ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Merfu Hadis, Hadisçi, Zâlim Yönetici, Cerh ve Ta'dil.

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN HADITHIST AND RULER IN THE CENTURY OF NARRATION (IN THE CONTEXT OF MARFU HADITH)

Omer Faruk YILDIRIM

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Doctoral Dissertation in Department of Basic İslam Sciences

Advisor: Prof. Dr. Mirza TOKPUNAR

30/01/2024, 238

In this study, the relationship between hadithist and ruler in the century of narration is analyzed. First of all, the hadiths narrated about the advice of the governed people in general and the hadithists in particular to the rulers, as well as the hadiths that warn against being close them, were evaluated in terms of their chain of transmission (sened) and text. Then, the hadiths that give information about tyrant or fajir rulers are examined, especially in the context of criticism of the Umayyad and Abbasid rulers (2nd / 8th century AH and 3rd / 9th century AH). These hadiths are the narrations of the Kutub tis'a that deal with renouncing allegiance to tyrant or fajir rulers, obeying them, praying behind them, receiving a given donation, and waging jihad with them.

In addition, the issue of closeness to the rulers was examined in terms of whether it is an element of "havarim al-muruvwa" or not. Finally, the criticisms against the hadith narrators for being close to the rulers or taking part in the administration and whether these criticisms affect the criticism of the hadith narrators are presented in the context of the science of jarh wa ta'dil.

Keywords: Merfu Hadith, Hadithist, Tyrant Ruler, Jarh wa Ta'dil.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

JÜRİ ONAY SAYFASI	i
ETİK BEYAN	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR	x
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xi

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1

1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
1.2. Araştırma Yöntemi.....	2
1.3. Âyet ve Hadislere Göre Alimler	4
1.4. Rivâyet Asrı Alimlerinin Yöneticilerle İlişkisine Genel Bakış	8

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNETİCİLERE NASİHAT VE ONLARIN KAPILARINA GİTMEKLE İLGİLİ HADİSLER 11

2.1. Yöneticilere Nasihati Tavsiye Eden Rivâyetler.....	11
2.1.1. Din Nasihattir.....	13
Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli.....	15
2.1.2. Müslümanın Kalbinin Hainlik Yapmayacağı Üç Nitelikten Biri	16
Zeyd b. Sâbit Rivâyeti	18
Cubeyr b. Mut'im Rivâyeti	20
Abdullah b. Mesûd Rivâyeti.....	22
Enes b. Mâlik Rivâyeti	24
Senedlerin Değerlendirilmesi	25
Metinlerin Değerlendirilmesi	25
Hadisçi -Yönetici İlişkisi Bakımından Râvîler	26

2.1.3. Allah'ın Rızı Olduğu Üç Amelden Biri	27
Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli.....	28
Senedlerin Değerlendirilmesi	29
Metinlerin Değerlendirilmesi	29
2.2. Yöneticilerin Kapılarına Gitmekten Sakındıran Rivâyetler.....	30
2.2.1. Sultanın Kapıları	31
2.2.2. Cubbu'l-Huzn Hadisi.....	34
2.2.3. Katâd Ağacı Hadisi.....	36
Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli.....	37
Senedlerin Değerlendirilmesi	42
Metinlerin Değerlendirilmesi	42
Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi	47
2.2.4. İmâretu's-sufehâ Rivâyeti.....	48
Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli.....	49
Metnin Değerlendirilmesi	52
Değerlendirme	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZÂLİM VE FÂCİR YÖNETİCİLERİ KONU EDİNER HADİSLER	57
3.1. Yöneticilere Verilen Biatten Dönmek	57
3.1.1. İbn Ömer Rivâyeti	66
3.1.2. Ebû Hureyre Rivâyeti	67
Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli.....	73
Metinlerin Değerlendirilmesi	76
Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi	81
Metnin Diğer Delillerle Karşılaştırılması.....	83
3.2. Zâlim Yöneticilere İtaat Etmek.....	84
3.2.1. Huzeyfe b. el-Yemân Rivâyeti	95
Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli.....	97
Metnin Değerlendirilmesi	100
3.2.2. Vâil b. Hucr Rivâyeti	103
Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli.....	106
Metnin Değerlendirilmesi	107
Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi	108

Metinlerin Diğer Delillerle Karşılaştırılması	110
3.3. Fâcir/Fâsık Yöneticilerin Arkasında Namaz.....	111
3.3.1. Ebû Hureyre Rivâyeti	119
Senedin Değerlendirilmesi	121
Metnin Değerlendirilmesi	123
3.3.2. Câbir b. Abdullah ve Ebû Saîd el-Hudrî Rivâyeti	125
Senedin Değerlendirilmesi	129
Metnin Değerlendirilmesi	130
Hadisçi- Yönetici İlişkisi Bakımından Râvîlerin Değerlendirilmesi	132
Değerlendirme	133
3.4. Zâlim Yöneticilerle Cihâd	135
3.4.1. Enes b. Mâlik Rivâyeti	138
3.4.2. Vâsile b. el-Eska'	139
Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli.....	140
Senedlerin Değerlendirilmesi.....	142
Metinlerin Değerlendirilmesi	143
Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi	144
Değerlendirme	146
3.5. Yöneticilerden Atâ Almak	147
3.5.1. İlgili Rivâyet	147
Râvîlerin Cerh Ve Ta'dîli.....	156
Senedlerin Değerlendirilmesi.....	157
Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi	158
Metnin Değerlendirmesi.....	159
Değerlendirme	161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CERH VE TA'DÎL İLMİNDE HADİSÇİ-YÖNETİCİ İLİŞKİSİ 163

4.1. Cerh Ve Ta'dîl İlminde Hadisçi-Yönetici İlişkisi.....	163
4.1.1. Mürüvvet ve “Havârimu'l-Muruvve”nin Bir Unsur Olarak Sultana Yakınlık	164
4.1.2. Yöneticilerle İlişkisi Nedeniyle Tenkit Edilen Ravîler	170
Ahmed b. Abdulmelik b. Vâkîd el-Harrânî.....	170
Ahmed b. İshâk	171
Amr b. Vâkîd ed-Dımaşkî	173

Âsım b. Süleymân el-Ahvel el-Basrî.....	174
Ebu'z-Zinâd Abdullah b. Zekvan.....	176
Hafs b. Ömer	177
Humeyd b. Ebû Humeyd et-Tâvîl	178
Humeyd b. Hilâl el-Basrî	181
Huşeym b. Beşîr el-Vâsîtî	183
İbn Şihâb ez-Zührî.....	183
İbrahim b. el-Münzir	186
İbrahim b. Sa'd b. İbrahim ez-Zuhrî el-Medenî	188
Mervân b. el-Hakem b. Ebu'l-Âs b. Ümeyye el-Medenî	189
Süleyman b. Bilâl	190
Süleyman b. Utbe ed-Dımaşkî	192
Yûnus b. Bukeyr.....	192
4.1.3. Yönetimde Görev Alıp Almama Bakımından Karşılaştırılan Raviler.....	194
Hâlid b. Abdullah et-Tahhân el-Vâsîtî - Huşeym b. Beşîr el-Vâsîtî	194
Süleyman b. Mihrân el-A'meş - İbn Şihâb ez-Zührî.....	196
Muâz b. Muâz el-Basrî - Yahya b. Saî'd el-Kattân el-Basrî	196
El-Hasan b. Yesâr el-Basrî - Muhammed b. Sîrîn el-Basrî.....	199

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

205

KAYNAKÇA	208
----------------	-----

KISALTMALAR

a.mlf.	Aynı Müellif
b.	Bin, İbn (Oğlu)
b.y.	Basım Yeri Yok
bkz.	Bakınız
bnt.	binti
bs.	Basım
C	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	Editör
h	Hicrî
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
Nşr.	Neşreden
r.a.	Radıyallahu anh
r.anhâ	Radıyallahu anhâ
s.a.s.	Sallallâhu aleyhi ve sellem
Thk.	Tahkik eden
ts.	Tarihsiz
vd.	Ve diğerleri
t.y.	Tarih yok
y.y.	Yayıncı yok

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil No	Şekil Adı	Sayfa No
Şekil 1	Sened tablosu: Din nasihattir	14
Şekil 2	Sened tablosu: Müslüman kalbinin hainlik yapmayacağı üç nitelik (Zeyd b. Sâbit rivâyetleri)	18
Şekil 3	Sened tablosu: Müslüman kalbinin hainlik yapmayacağı üç nitelik (Cubeyr b. Mut‘im rivâyetleri)	21
Şekil 4	Sened tablosu: Müslüman kalbinin hainlik yapmayacağı üç nitelik(Abdullah b. Mesûd rivâyeti)	22
Şekil 5	Sened tablosu: Müslüman kalbinin hainlik yapmayacağı üç nitelik (Enes b. Mâlik rivâyeti)	24
Şekil 6	Sened tablosu: Allah'ın razı olduğu üç amelden biri	28
Şekil 7	Sened tablosu: Sultanın kapıları (İbn Abbâs rivâyetleri)	32
Şekil 8	Sened tablosu: Sultanın kapıları (Ebû Hureyre rivâyetleri)	33
Şekil 9	Sened tablosu: Cubbu'l-huzn	35
Şekil 10	Sened tablosu: Katâd ağacı	37
Şekil 11	Sened tablosu: İmâretu’s-sufehâ	49
Şekil 12	Sened tablosu: Yöneticilere verilen biatten dönmek	68
Şekil 13	Sened tablosu: Zalim yöneticilere itaat etmek (Huzeyfe b. el-Yemân rivayetleri)	96
Şekil 14	Sened tablosu: Zâlim yöneticilere itaat etmek (Vâil b. Hucr rivâyetleri)	104

Şekil 15	Sened tablosu: Fâcir/fâsık yöneticilerin arkasında namaz (Ebû Hureyre rivâyeti)	120
Şekil 16	Sened tablosu: Fâcir/fâsık yöneticilerin arkasında namaz (Câbir b. Abdullah rivayeti)	126
Şekil 17	Sened tablosu: Zâlim yöneticilerle cihâd	140
Şekil 18	Sened tablosu: Yöneticilerden atâ almak	154

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1.Araştırmanın Konusu ve Amacı

Tezin başlığında yer alan “rivâyet asrı” terimi, genelde hicrî ilk üç asır için kullanılmaktadır.¹ Yine başlıkta geçen merfû‘ hadis mutlak anlamda kullanıldığında senedi gerek muttasıl gerekse munkatı‘ olarak Hz. Peygamber’e dayandırılan hadistir.² Buna göre incelenen hadislerin senedlerinin sıhhat derecesi değil merfu‘ olup olmaması önem arz etmektedir. Bununla birlikte araştırmamızda mevkûf ve maktû‘ rivâyetlere sıkça başvurulmuştur.

Hicrî ilk üç asır Hz. Peygamber, Dört halîfe, Emevî ve Abbâsî (ilk iki yüzyılı) dönemlerini kapsamaktadır. Emevî Devleti ve onun yönetimine son veren Abbâsî Devleti halifelerinin hem yönetime geliş şekilleri hem de uygulamaları genel olarak eleştirilmiştir. Hadis musannefatında yöneticilere verilen biatten dönülmesi, zâlim yöneticilere itaat edilmesi, onların arkasında namaz kılınması, yanlarında cihat edilmesi ve verdikleri atanın alınmamsı konularını içeren hadisler söz konusu devletlerin yöneticileriyle de ilişkilendirilmiştir. Bu hadislerin sened ve metinlerinin değerlendirilmesi çalışmanın konusudur. Bu bağlamda incelenen senedlerde yer alan medâru’l-hadîs veya müşterek râvînin yöneticilerle ilişkisi araştırılmıştır. Yine yöneticilere yakın olmanın veya yönetimde görev almanın “havârimu’l-muruvve”nin bir unsuru olup olmadığı ortaya

¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1382/1963), 1/4; Nûreddîn Itr, *Menhecu’n-naqd fî ‘ulûmi’l-hadîs* (Dimeşk-Beyrut: Dâru’l-Fikr-Dâru’l-Fikri’l-Muâsır, 1427/2006), 146; Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi, 2006), 260. Hicrî 5. asrın ortalarına kadar sürdüğüne dair Bkz. Hamza Abdullah el-Melibârî, *Nazarâtü’l-cedîde fî ‘ulûmi’l-hadîs* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1423/2003), 95.

² Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*, thk. Ahmed Ömer Hâşim (Beyrut -Lübnân: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1406/1986), 37; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi’l-hakâ’ik ilâ ma’rifeti süneni hayri’l-halâ’ik şallallâhu ‘aleyhi ve sellem*, thk. Nûreddîn Itr (Dimeşk-Haleb: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, ts.), 75; Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Abdurrahmân İbnu’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs (Muqaddimetü İbni’s-Şalâh)*, ed. Nûreddîn Itr (Dımaşk; Beyrut: Dâru’l-Fikr; Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsır, 1423/2002), 45.

konulmaya çalışılmıştır. Cerh ve ta'dîl ilminde yöneticilere yakın olması veya yönetimde görev alması nedeniyle tenkit edilen râvîler de araştırmanın konularındandır.

Çalışmanın amaçları da şöyle sıralanabilir: Yöneticilerden sakındıran hadislerin veya onlara nasihati tavsiye eden hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği; zâlim yöneticilerin konu edildiği rivâyetleri, şârihlerin Müslüman toplumun birliğini koruma anlayışı bağlamında yorumlamalarının ortaya konulması; yönetime yakın olan veya yönetimde görev alan hadisçilerin cerh ve ta'dîl ilminde nasıl değerlendirildiğinin anlaşılması; sadece yönetimde görev almanın bir cerh sebebi sayılıp sayılmayacağı; yönetimde görev alanlar için kullanılan bazı ifadelerin belirlenmesi; yönetimde görev almayan hadisçilerin alanlara üstünlüğünü ima eden ifadelerin mutlak olup olmadığı.

1.2. Araştırma Yöntemi

Birinci bölümde yöneticilere nasihati tavsiye eden hadislerle, onlardan sakındıran hadislerin sened ve metin değerlendirmeleri yapılmıştır.

İkinci bölümde seçilen konular Müslüman toplumun başına gelen yöneticilerin temel görevleri arasında yer almaktadırlar. Nitekim hicrî birinci asrın önemli alimlerinden el-Hasan el-Basrî'ye yöneticiler hakkında ne düşündüğü sorulunca, o da şöyle karşılık vermiştir: “Onlar, cuma namazını ikâme etme, birliği (cemaati) sağlama, cihâd etme, vergileri (fey) toplama ve hadleri uygulama işlerimizi yerine getirmek için yönetici olmaktadır.”³ Yöneticilerin namaz ve cihâd görevleri başlık halinde çalışmada ele alınmıştır. Birliği (cemaati) koruma da yöneticilere verilen biatten dönmek ve itaatten ayrılmamak başlıkları altında incelenmiştir. Yöneticilerin mali görevlerinden biri olan vergileri toplama uygulaması yerine bir başka mali işlem olan onlardan atâ alınma konusu tercih edilmiştir. Yöneticilerin hadleri uygulama görevi üzerine araştırmaya uygun bir bağlam bulunamadığından konuların dışında kalmıştır. İncelenen konular hadis musannefatında zâlim yöneticilerle ilişkilendirilerek de ele alınmıştır. Bunlardan bazısı Hz. Osman (r.a.) zamanında tartışılmaya başlansa da daha çok Emevî ve Abbâsî halifeleri ile valilerine karşı dile getirilmişlerdir.

³ Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *Âdâbu'l-Hasanu'l-Basrî ve Zühduhu ve Mevâizuhu*, thk. Süleyman el-Harş (Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008), 117.

Üçüncü bölümde hadisçilerin cerh ve ta'dîl kitaplarında yöneticilere yakınlık kurmaları veya devlet görevi kabul etmeleri sebebiyle bazı alimler tarafından tenkit edilmeleri “havârimu'l-muruvve” bağlamında ele alınmıştır. Tenkit edilen râvîler ‘ilel ve ricâl kitaplarında sultan kelimesinin taranmasıyla belirlenmiştir. Bu tarama sonucunda كان يخالط السلطان - كان يتبع السلطان - يعمل للسلطان gibi ifadelerin yöneticilere yakınlık kuran veya onların verdiği görevi kabul eden râvîler için kullanıldığı görülmüştür. Yine yöneticilere yakınlık kuran râvîleri belirleme de son dönemlerde yapılan Ahmed Muhammed Nur Seyf, Ebû Bekr el-Kâfî, Kâsım b. Ali gibi araştırmacıların hadis usulüne dair çalışmalarından yararlanılmıştır. Bu bağlamda râvîler işlenirken önce onlara yönelik tenkitlere yer verilmiş sonrasında onların hadis ilmindeki konumlarına değinilmiştir. Yapılan tenkitlerin hadis ilmindeki konumlarına olumsuz etki edip etmediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kaynak olarak cerh ve ta'dîl, ‘ilel ve suâlât türü eserler kullanılmıştır. Özellikle Ahmed b. Hanbel’in *Kitâbü'l-‘İlel ve ma ‘rifeti’r-ricâl* ve Yahyâ b. Maîn’in *et-Târih*’i daha çok yararlanılan eserler olmuştur.

Sened değerlendirmesi yapılan hadislerin râvîlerinin cerh ve ta'dîl durumları hakkında genelde İbn Ebû Hatim’in *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, ez-Zehebî’nin *Mizânu'l-İtidâl*, el-Mizzî’nin *Tehzîbu'l-Kemâl* ve İbn Hacer’in *Tehzîbu't-Tehzîb* ve *Takribu't-Tehzîb*’i gibi ricâl kaynaklarından yararlanılmıştır. Ayrıca temel hadis kaynaklarının bazılarını tahkik eden Şuayb el-Arnâvut ve ilmî heyetinin sened değerlendirmeleri dikkate alındığı gibi Beşşâr Avvâd Mar‘ûf’un da bu türdeki çalışmalarına bakılmıştır.

Bu araştırma dışında kalan konuları şöyle sıralayabiliriz; Hilâfetin hangi kabileye veya kime ait olduğu hükmüne konu olan hadisler bu araştırmanın dışında bırakılmıştır.⁴ Yine siyâsî yönleri de bulunan Kaderiyye ve Mürcie mezheplerine işaret olarak yorumlanan hadisler de bu çalışmada ele alınmamıştır.⁵

⁴ Hilâfetin Kureyş kabilesine aitliği yorumlarına konu olan hadis üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği* (Ankara: OTTO, 2016); Mehmet Apaydin, “İmâmetin Kureyş’e Ait Olduğuna Dair Hz. Peygamber’e İsnâd Edilen Rivâyetlerin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti”, *İlahiyat Akademi* 7-8 (20 Aralık 2018), 219-268.

⁵ Bu hadislerin incelenmesi için bkz. Yavuz Köktaş, “Kaderiyye ve Mürcie İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/2 (30 Aralık 2003), 113-143.

1.3. Âyet ve Hadislere Göre Alimler

Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde alimlerin önemine dikkat çekilmiştir. “Allah’tan kullarından ancak alimler (hakıyla) korkar”⁶ âyeti ve “Alimler, peygamberlerin varisleridir”⁷ hadisi, bunu açıkça ortaya koymaktadır. İslam ümmetinin alimleri Hz. Peygamber’in vârisi olabilmeleri için, onun sünnetine uymaları, İslam dinini insanlara öğretmeleri ve onları iyiliğe yöneltip kötülükten sakındırmalarıyla mümkündür.⁸ Bu hadis alimlere açık bir şekilde büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Alimlere bazı olumsuz anlamlar yükleyen hadisler de vardır. Bir hadiste sadece dünyalık elde etmek için ilim öğrenenler cennetin kokusunu alamayacakları belirtilmiştir. Yine insanların⁹ rızalarını kazanmak için ilmi isteyenlerin ateşte olduğu rivâyeti de kaynaklarda yer almaktadır.¹⁰ Başka bir hadiste de Hz. Peygamber, dili alim her münafık konusunda ümmetine uyarıda bulunmuştur.¹¹

⁶ Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), Fâtır 35/28.

⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, ed. Şuayb el-Arnâvud - Adil Mürşid (Müessesetü'r Risâle, 1988), 36/46. Hadis hakkında yapılan çalışmalara için bkz. Hüseyin Akyüz, “‘Âlimler Peygamberlerin Varisleridir’ Hadisinin İsnad Açısından Tenkid ve Tahlili”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Şubat 2012), 159-190; Hüseyin Akyüz, “‘Âlimler, Peygamberlerin Vârisleridir’ İbaresinin Yer Aldığı Bir Hadisin Mutâbaat ve Şevâhid Açısından Değerlendirilmesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/28 (2013/2) (ts.), 92-123.

⁸ Ebu'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî İbn Battâl, *Şerhu Şahîh-i Buḥârî* (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, ts.), 1/130.

⁹ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “İlim”, 12; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd. (Beyrut-Lübnan: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Mukaddime”, 23; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/169.

¹⁰ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dahhâk et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “İlim”, 6; İbn Mâce, *İbn Mâce*, 1430/2009, “Mukaddime”, 23.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/288-289, 399.

Her iki anlamdaki âyet ve hadisler dikkate alındığında alimler nitelikleri bakımından iki sınıfa ayrılmıştır.¹² Bu ayrımında Ehl-i kitap alimlerinin durumlarını anlatan âyetlerin etkili olduğu söylenebilir. Onlar hakkında Kur'ân'da geçen olumlu veya olumsuz davranışlar, Müslüman alimlerle de ilişkilendirilmiştir.¹³ Birinci sınıf, ilmi ile amel eden, onu Allah rızasını kazanmak için öğrenen alimlerdir. Ehl-i kitap içinde bu tür alimlerin varlığına Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle işaret edilmiştir: “Kitap ehlinden öyleleri vardır ki Allah’a, size ve onlara indirilene kesin bir şekilde iman ederler. Allah’a derin bir saygı duyarak, onun âyetlerini az bir değer karşılığında satmazlar. İşte onların mükâfatları Allah katındadır. Kuşkusuz, Allah hesabı hızlıca görendir.”¹⁴ Bir başka âyette de Kur'ân-ı Kerîm’i öğretenlerin ve inceleyenlerin “râbbânîler” olması gerektiği belirtilmiştir.¹⁵ Bu ifadeden insanların dünya ve ahiretlerini ıslah eden, onların işlerini düzenleyen ve dinde derinleşen alimlerin kastedildiği yorumu yapılmıştır.¹⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) bu tür alimleri ulemâu'l-âhire (ahiret alimleri) veya rabbâniyyûn olarak nitelemiştir.¹⁷

İkinci sınıf; ilmi, amel edip Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için değil de dünya çıkarı elde etmek ve bir makama ulaşmak için öğrenen alimlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu anlayışa sahip olan Yahudi ve Hristiyan alimlerinin kınandığı bazı âyetler vardır. Bunlardan birinde kendilerine daha önce kitap verilenlerin insanlara onu açıklayıp gizlemeyecekleri üzerine Allah'a (c.c.) söz vermelerine karşın, bunu yerine getirmeyip az bir ücret karşılığında onu sattıkları bildirilmiştir.¹⁸ Başka bir âyette de Yahudi ve Hristiyan

¹² Muhammed b. Alî b. Atıyye Ebû Tâlib el-Mekkî, *Ḳūtû'l-ḳulûb fî mu'âmeleti'l-maḥbûb ve vaşfi tarîḳi'l-mürîd ilâ maḳâmi't-tevhîd* (el-Kâhire: Mektebetu Dârû't-Turâs, ts.), 1/392=407; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1982), 1/58-73.

¹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mektebetü İbn Teymiye, ts.), 6/541-543.

¹⁴ Âl-i İmrân 3/199.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/79.

¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mektebetü İbn Teymiye, ts.), 6/544.

¹⁷ Muhammed b. Alî b. Atıyye Ebû Tâlib el-Mekkî, *Ḳūtû'l-ḳulûb fî mu'âmeleti'l-maḥbûb ve vaşfi tarîḳi'l-mürîd ilâ maḳâmi't-tevhîd* (el-Kâhire: Mektebetu Dârû't-Turâs, ts.), 1/392, 399, 402.

¹⁸ Âl-i İmrân 3/187.

din alimleri hakkında şöyle buyrulmaktadır: “*Ey iman edenler! Ahbâr ve ruhbânın çoğu insanların mallarını haksız yolla yerler ve Allah yolundan alıkoyarlar. Altını ve gümüşü biriktirip, onları Allah yolunda harcamayanları acı bir azapla müjdele.*”¹⁹ Söz konusu âyette hibr ve habrın çoğulu “ahbâr”²⁰ ile Yahudi, rahibin çoğulu “ruhbân” kelimesiyle de Hristiyan alimleri kastedilmekte ve bunlar amelleri dolayısıyla kınanmaktadır. “Ahbâr” dışında Kur’ân-ı Kerîm’de Yahudi din alimleri için kullanılan râbbânî’nin çoğulu “râbbâniyyûn” kelimesi de vardır. “Ahbâr” ve “râbbâniyyûn”un beraber geçtiği bir âyette de onlar, insanları günah söz söylemekten ve haram yemekten alıkoymadıkları için kınanmışlardır.²¹ Söz konusu âyet, Kur’ân-ı Kerîm’de uyarı ve korkutma bakımından alimlere yönelik en sert ifade olarak kabul edilmiştir.²² Verilen âyetlerde, Yahudi ve Hristiyan alimlerinin içinde dünyaya meyleden ve dinî görevlerini yerine getirmeyenlerin olduğu ve bundan dolayı kınandıkları anlaşılmaktadır. Bu nitelikteki alimleri Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) “ulemâu’d-dunyâ” (dünya alimleri) veya “ulemâu’s-sû” olarak nitelemiştir.²³

Hadis kaynaklarında da Hristiyan alimlerinin durumunu bildiren bazı rivâyetler vardır. Bunlardan birinde Hz. İsa (a.s.), onları “ulemâu’s-sû”, kötü alimler, olarak nitelemiştir. Bunun sebebi onların, amel etmek ve insanlara doğru yolu göstermek için değil de çıkar için ilmi kullanmalarındır.²⁴

“Ulemâu’s-sû” ifadesine değinen bazı alimlerin görüşlerine yer vermek yararlı olacaktır: el-Gazzâlî’ye (ö. 505/111) göre “ulemâu’s-sû”un dine verdiği zarar şeytanın verdiği zarardan daha büyüktür. Çünkü şeytan, onlar vasıtasıyla insanların kalplerinden

¹⁹ et-Tevbe 9/34.

²⁰ Ebu’l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dâru’l-Fikr, 1399/1979), 2/127.

²¹ el-Mâide 5/63.

²² et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, ts., 10/450.

²³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, 1/392, 402, 403.

²⁴ Bkz. Ebu’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şu’ayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1424/2004), “Mukaddime”, 34; Ebu’l-Kâsım Ali b. Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Garamê el-Amravî (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1997), 47/462.

dini adım adım çıkartmaktadır.²⁵ Ahmed Muhammed Şakir (ö. 1958), “ulemâu’s-sû”yu dünyayı ahirete tercih eden, asılsız fetvalar ve uydurulmuş görüşler ortaya atarak hatta onları Hz. Peygamber’e nispet ederek yöneticilere yaklaşan kimseler olarak nitelemiştir. Onların böyle yapmalarının sebebi, şahsi çıkarlarını tatmin etmek ve siyâsî maksatlarını zafere ulaştırmaktır.²⁶ Subhî es-Sâlih (ö. 1986) de her nesilde yöneticilere yakın olmak ve onlardan çıkar sağlamak isteyen “ulemâus’s-sû” örneklerinin bulunduğunu kaydetmiştir.²⁷

Burada “ulemâu’s-sû” konusuna değinilmesinin sebebi, onlara yapılan eleştirilerin yönetimde görev alan veya yöneticilere yakınlık kuran hadisçiler için de daha sonra görüleceği üzere yöneltilmiş olmasındandır.

Alimlerin yöneticilerin kapılarına giderek onlarla içli dışlı olması eleştirilirken, yöneticilerin alimlere giderek onlarla yakınlık kurması hoş görülümüştür. Ebû Hâzim’in bazı Emevî emîrlerinin huzurunda dile getirdiği alim ile yönetici ilişkisini anlatan şu rivâyet de bu anlayışın bir yansımasıdır: “Emîrlerin en hayırlısı alimlerin sevdikleridir. Alimlerin en şerlisi de emîrlerin sevdikleridir. Önceleri Emîrler, alimleri davet ettiklerinde onlara icâbet etmezlerdi. Emîrler bağışta bulunduklarında, alimler bunu kabul etmezlerdi. Emîrlerin karşılaştığı sorunlar için alimler ruhsat vermezlerdi. Emîrler, alimlerin evlerine gelir ve onlara sorular sorardı. Bu hem emirler hem de alimler için yararlıydı. Bazı insanlar bunu görünce dediler ki: ‘Biz ne oluyor da şunlar gibi olmak için ilmi talep etmiyoruz.’ İlmi talep ettiler, emîrleri ziyaret ettiler, onlara hadis rivâyet ettiler, ruhsat verdiler ve onların bağışlarını kabul ettiler.”²⁸

²⁵ Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *İhyâ’u ‘ulûmi’d-dîn* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1982), 1/38.

²⁶ Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâîsu’l-ḥaşiş Şerhu İhtisâri ‘Ulûmi’l-ḥadîs li’l-Hâfiz İbn Keşîr* (Beyrut - Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1370/1951), 86.

²⁷ Subhî es-Sâlih, *‘Ulûmu’l-ḥadîs ve muştalâhuh* (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002), 268.

²⁸ Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ ve ṭabaḳâtü’l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1416/1996), 3/243-244. Bu anlamda ed-Deylemî’nin naklettiği rivâyet şöyledir: “Allah, emirleri alimlerle içli dışlı olduğunda severken; emirlerle içli dışlı olan alimlerden de nefret eder. Çünkü alimler, emirlerle içli dışlı olduğunda dünya nimetlerini ve emirler, alimlerle içli dışlı olduğunda ahiret nimetlerini istemektedirler.” Ebû Şücâ’ Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-me’sûri’l-ḥiṭâb* (Beyrut - Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1406/1986), 1/155.

1.4. Rivâyet Asrı Alimlerinin Yöneticilerle İlişkisine Genel Bakış

İlk üç asır alimlerinin yöneticilerle ilişkisi üzerine ileride de bilgi verilecek olmakla birlikte burada, el-Gazzâlî, İbn Müflih (ö. 763/1362) ve es-Suyûtî'nin yorumlarına yer verilecektir. el-Gazzâlî *Zâlim Sultanlarla İçli Dışlı Olmakta Helal ve Haram Kısımlar ve Onların Meclislerinde Bulunma, Huzuruna Girme ve Onlara İkrâm Etmenin Hükümü* başlığında ilk dönem alimlerinin zâlim sultanlarla ilişkisini ele almıştır. Ona göre sultanlarla ilişkinin en sağlıklı olanı, onlardan uzak durmaktır.²⁹ Bununla birlikte ilk dönem alimlerinin sultanların huzuruna girmiş olduğu hatırlatıldığında el-Gazzâlî, bunu şöyle açıklamıştır: “evet (onlar sultanların huzuruna girmiştir), onlardan huzura girmeyi öğren sonra sen de gir.” Yine o, bu bağlamda Ebû Hâzim'in Emevî yöneticilerine, Tâvûs b. Keysân el-Yemânî'nin (ö. 106/725) Emevî halifesi Hişâm b. Abdulmelik'e, Mâlik b. Dînâr'ın Basra emîrine ve Sufyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) Abbâsî halîfesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'a vaaz ve nasihatlerini içeren rivâyetlere yer vererek, yöneticilerin huzurunda nasıl davranılması gerektiğini ortaya koymuştur. Aksi takdirde yöneticilerden uzak durulması gerekmektedir.³⁰

Hanbelî mezhebine bağlı İbn Müflih de genelde yöneticilerden uzak durma görüşünü benimseyen alimlerden olmakla birlikte yöneticilerle yakınlık kuran ilk dönem alimlerinin adaleti gerçekleştirmelerine yardımcı olmak için yöneticilerle görüştüklerini kaydetmiştir. O, yöneticilerle yakınlık kurmaktan sakınan hadisçilerden biri ve kendi mezhep imâmı olan Ahmed b. Hanbel'i örnek göstererek konuyu ele almıştır. Ahmed b. Hanbel'den başka Suveyd b. Gafele (ö. 80/699), Tâvûs b. Keysân, İbrahim en-Neha'î, Ebû Hâzim el-A'rec, Sufyân es-Sevrî, Dâvud et-Tâî (ö. 165/781), Abdullah b. el-Mubârek (ö. 181/797), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Abdullah b. İdrîs (ö. 192/807-808) ve Bîşr b. Hâris el-Hâfî (ö. 227/841) gibi alimlerin de yöneticilerden uzak durmayı tercih ettiklerini, buna karşılık İbn Şihâb ez-Zührî, Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve el-Evzâ'î gibi alimlerin ise yöneticilerle yakınlık kurduğunu belirtmiştir.³¹

²⁹ el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, 2/142.

³⁰ el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, 2/146-148.

³¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî İbn Müflih, *el-Âdâbü's-şer'iyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 3/457-458.

Yöneticilerden uzak durulmasıyla ilgili merfu‘, mevkûf ve maktu‘ rivâyetleri bir kitapçıkta toplayan es-Suyûtî de selef alimlerinin yöneticilerle yakınlık kurmasında bir sakınca görmemiş ve yukarıda geçen el-Gazzâlî’nin görüşlerini nakletmiştir.³²

İkinci bölüme geçmeden önce Emevî ve Abbâsî (h. II ve III.) devletleri özelinde hadisçiler/alimler ile yöneticilerin ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar sunmak uygun olacaktır. Sabaz, Emrullah, *İlk Üç Asırda Hadisçilerin Devlet Adamları ile Münasebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE İzmir, 2005; Ramazan Altınay, *İlk Dönem Abbasi Halifeleri ve Alim ve Muhaddislerle Münasebetleri*, Yüksek Lisans Tezi Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van, 1988; Özkan, Mustafa, *Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2008; Koçyiğit, Talat, İbn Şihâb ez-Zuhrî (50-124 H), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi c. 21 sy. 01(1973) ss. 51-84; Sakallı, Talat, “Abbasi Halifesi Halife Me’mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I,” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 6, 1989; Sakallı, “Abbasi Halifesi Halife Me’mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7, 1990; Serkan Yaşar, *Abbasîlerin İlk Döneminde İktidar ile Ulema Arasındaki İlişkiler*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2011; İbrahim b. Sâlih b. Abdulazîz el-Aclân, *el-Muhaddisûn ve ’s-Siyâse*, Doktora Tezi (pdf).

Siyâsete konu olan rivâyetler göz önüne alınarak yapılan bazı araştırmalar da şunlardır: Mehmed Said Hatiboğlu, *Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, OTTO, Ankara 2016; Canikli, İlyas, *Siyasetin Kurucusu Olarak Hadis-Sünnî Hadis Literatüründe Hilâfet Problemi*, Medrese Yayınları, İstanbul 2006; Abdullah Taha İmamoğlu, *Hadis ve Siyaset Müslim’in İmâre Bölümünde Siyaset Düşüncesi*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2015.

³² Ebu’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Mâ revâhü ’l-esâfîn fi ’ademi’l-mecî’ ile ’s-selâfîn- Zemmü ’l-kazâ ve tehalludi’l-aḥkâm- Zemmü ’l-meks*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Tanta: Dâru’s-Sahâbe li’t-Turâs, 1411/1911), 62. es-Suyûtî, bu kitapçığı *er-Risâletü’s-Sultâniyye* ismini verdiği bir başka eserinde özetlemiştir. es-Suyûtî’nin *er-Risâletü’s-Sultâniyye*’si ve yöneticilerle yakınlık kurma konusundaki yaklaşımının değerlendirilmesi için bkz. Abdullah Taha İmamoğlu, “Gevenden ancak diken çıkar’: Suyûtî’nin Gözüyle Ulema ve Siyaset”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 35 (Aralık 2013), 199-222.

Rivâyet asrında yöneticileri hayra yönlendirmek ve şerden sakındırmak için neler yapıldığı konusuna değinen şu çalışmalara da bakılmıştır: Ali Aksu, “Asr-ı Saadet, Hulefâ-i Râşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar (İstişare, emri bi’l-ma’ruf nehyi ani’l-münker ve muhalefet kavramları bağlamında)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: V, sayı: 2, s. 203-228; Akbaş, Mehmet, “Suriye’deki Sahâbîlerin Emevî İdarecilerine Yaptıkları İkaz, Eleştiri ve Nasihatler”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. XIV, sayı: 22, s. 65-80; Saka, Şevki *Alimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 38, Ankara 1998, s. 249-268.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNETİCİLERE NASİHAT VE ONLARIN KAPILARINA GİTMEKLE İLGİLİ HADİSLER

2.1. Yöneticilere Nasihati Tavsiye Eden Rivâyetler

İnsanları hayra yönlendirme anlamında nasihat İslam dininin temel ilkelerinden biridir. Birazdan değinilecek olan nasihat rivâyetinin medâru'l-İslâm yani İslam dininin temel ilkelerinden kabul edilen hadislerden biri sayılması bunu açıkça ortaya koymaktadır.³³

Sözlükte n-s-h kökü iki şeyin arasını uzlaştırma ve iyileştirme (ıslah) anlamında kullanılmıştır. Nasihat ve nushun karşıtı olarak da aldatma (غش) kelimesi gösterilmiştir.³⁴ Ku'rân-ı Kerîm'de n-s-h kökü fiil, ism-i fail, masdar ve sıfat kelimeleri olarak on bir âyette geçmektedir.³⁵ Bu kullanımlardan bazılarında Hz. Nuh (a.s.),³⁶ Hz. Hûd (a.s.),³⁷ Hz. Sâlih (a.s.)³⁸ ve Hz. Şuayb (a.s.)³⁹ peygamberler kavimlerine güvenilir nasihatçi olduklarını bildirmişlerdir. Tahrîm sûresinde tövbe kelimesi nesûh sıfatıyla nitelenmiştir.⁴⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de nasihatçi olduğunu söyleyerek kötü bir fiil yapanların örnekleri de vardır. Hz.

³³ Medâru'l-İslâm kabul edilen hadisler için bkz. Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbi'l-esmâ' ve'l-lugât* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/226; Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkı İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kilem*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 1/61-62.

³⁴ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 5/435.

³⁵ Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1369), 702. Mustafa Çağrıçı, nasihat maddesi başlığında Kur'ân-ı Kerîm'de sehven on iki âyette nasihat kelimesinin geçtiğini söylemiştir. Bkz. Mustafa Çağrıçı, "Nasihat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/32/408-409. Bu sehiv, Hûd sûresinin 34. ve A'râf sûresinin 79. âyetinde nasihat kelimesinin iki kez geçtiğinin gözden kaçırılmasından kaynaklanmış olabilir.

³⁶ el-A'râf 7/62.

³⁷ el-A'râf 7/68.

³⁸ el-A'râf 7/79.

³⁹ el-A'râf 7/93.

⁴⁰ et-Tahrîm 66/8.

Yûsuf'u (a.s.) kuyuya atan kardeşleri Hz. Yakup'u (a.s.)⁴¹ ve şeytan da Hz. Adem (a.s.) ve Havvâ'yı⁴² nasihatçilerden olduklarını söyleyerek kandırmışlardır. Nasihat terimi, yine Kur'ân-ı Kerîm'de geçen vaaz, irşad, inzâr ve tezkîr terimleriyle ilişkilidir.⁴³

İbnu'l-Esîr (ö. 606/1210) nasihati, nasihat edileni hayra yönlendirmek anlamında yorumlamış, daha sonra kelimenin sözlük karşılığı olarak hulus yani samimiyet kelimesini vermiş ve bu bağlamda “din nasihattir” hadisinin açıklamasını yapmıştır.⁴⁴ Nasihat kelimesinin içerdiği anlamın başka bir müfred kelimeyle karşılanamayacağı ifade edilmiştir.⁴⁵ Dinin nasihat olduğunu belirten hadis üzerine yapılan çalışmalarda değinilen iki anlam üzerine tercihlerde bulunulmuştur. Mehmet Görmez, nasihat terimi için samimiyet anlamını öne çıkararak söz konusu hadisi yorumlamıştır.⁴⁶ Buna karşılık nasihatın çok daha kapsamlı bir anlam alanı olduğu ve samimiyet kelimesinin bunu ifade etmede yetersiz kalacağı ifade edilmiştir.⁴⁷

Nasihatle ilgili âyet ve hadisler İslam edebiyatında nasihatnâme türünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Nasihatnâmeler güzel ahlaklı insanlar yetiştirmek için öğüt verici nitelikte kaleme alınan eserlerdir.⁴⁸ Nasihatnâmelerin türlerinden biri de siyâsî nasihatnâmelerdir. Yöneticilere tavsiyeleri içeren bu tür eserler siyasetnâme olarak

⁴¹ Yûsuf 7/21.

⁴² el-A'râf 7/21.

⁴³ Bkz. Mustafa Çağrı, “Da‘vet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/16-19; Mahmut Yeşil, *Va'z Edebiyatında Hadisler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 13-26.

⁴⁴ Mecdüddîn Ebi's-Seâdât el-Mubârek b. Muḥammed el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-ḥadîṣ ve'l-eşer*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (el Mektebetü'l-İslâmîyye, ts.), 5/62-63.

⁴⁵ Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şaḥîḥu Müslim bi şerḥi'n-Nevevî (el-Minhâc şerḥu şaḥîḥi Müslim b. el-Haccâc)* (Ezher: Matbaatu'l-Mısriyye, 1347/1929), 2/37.

⁴⁶ Mehmet Görmez, “Hz. Peygamber'in Bir Din Tanımı -Bir Hadisin Semantik Tahlili-”, *Diyanet İlmi Dergi* Peygamberimiz Hz. Muhammed (Özel Sayı) (2003), 331-338.

⁴⁷ Nizamettin Çelik, “Dîn Nasihattir Hadîsinin Çok Boyutlu Gerçekliği”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2023), 35-54.

⁴⁸ İskender Pala, “Nasihatnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/409-410.

isimlendirilirler.⁴⁹ Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Nasîhatu'l-mulûk* ve Defterî Mehmed Paşa'nın (ö. 982/1574) *Nesâyihu'l-vuzerâ ve'l-umerâ* isimli eserlerde olduğu üzere bu türle ilgili çalışmaların bazılarının başlığında da nasihat kelimesi yer almıştır. Bu açıklamalardan sonra yöneticilere nasihati tavsiye eden hadislere başlanabilir.

2.1.1. Din Nasihattir

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبَّادٍ الْمَكِّيُّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ: قُلْتُ لِسُهَيْلٍ: إِنَّ عَمْرًا حَدَّثَنَا عَنِ الْقَعْقَاعِ، عَنْ أَبِيكَ، قَالَ: وَرَجَوْتُ أَنْ يُسْقِطَ عَنِّي رَجُلًا، قَالَ: فَقَالَ: سَمِعْتُهُ مِنَ الَّذِي سَمِعْتُهُ مِنْهُ أَبِي كَانَ صَدِيقًا لَهُ بِالشَّامِ، ثُمَّ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ سُهَيْلٍ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَزِيدَ، عَنْ تَمِيمِ الدَّارِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: الدِّينُ النَّصِيحَةُ قُلْنَا: لِمَنْ؟ قَالَ: لِلَّهِ وَلِكِتَابِهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِأَيِّمَةِ الْمُسْلِمِينَ وَعَامَّتِهِمْ

Hiz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Din nasihattir.” Biz de “kimin için” dedik. Buyurdu ki: “Allah, onun Kitab’ı ve elçisi, Müslümanların yöneticileri ve Müslümanların hepsi için.”⁵⁰

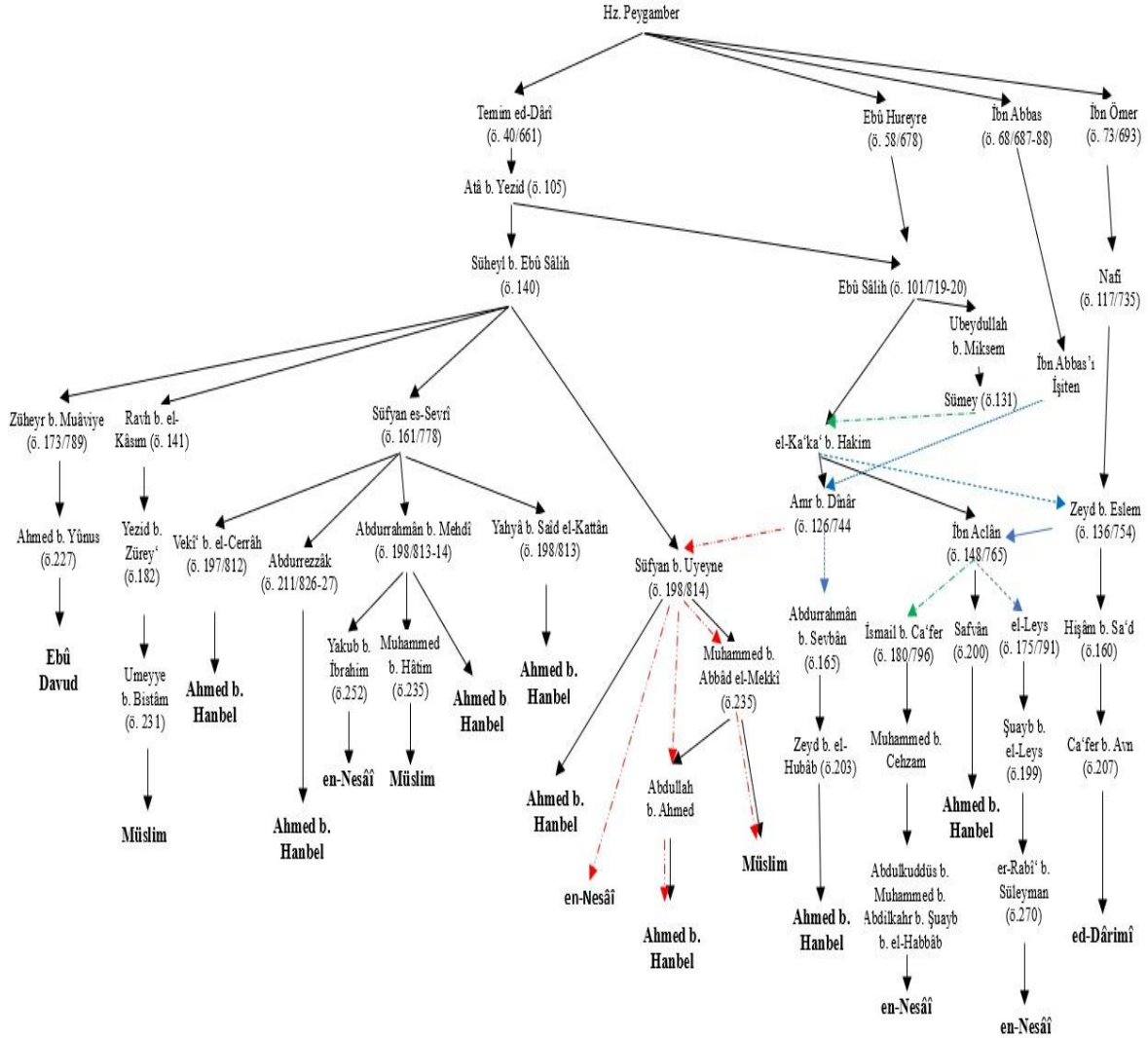
Dinin nasihat olduğunu ifade eden hadisi, el-Buhârî *Sahîh*’inde “Kitabu’l-îmân”ın son bâb başlığı olarak kullanmıştır: “بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الدِّينُ النَّصِيحَةُ لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِأَيِّمَةِ الْمُسْلِمِينَ وَعَامَّتِهِمْ” Hadis, onun isnadın hepsini hazfettiği yani muallak rivâyetlerindendir.⁵¹ Ona göre, bu hadisin Temîm ed-Dârî dışında başka bir sahâbîden rivâyet edilen senedleri

⁴⁹ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/304-306.

⁵⁰ Ebu’l Huseyn Müslim b. Haccâc, *Şahîhu'l-Müslim el-müsemmâ el-Musnedü's-şahîhi'l-muhtaşar mine's-sünen bi nakli'l-'adli 'ani'l-'adli 'an Rasûlillah sallallâhu 'aleyhi ve sellem* (Beyrut-Lübnan: Şeriketü Dâri'l-Erkâm bin Ebi'l-Erkâm, 1419/1999), “İmân”, 55; Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şu‘ayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Edeb”, 66; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dahhâk et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “Bir”, 17; Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu‘ayb b. Alî el-Horâsânî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, ts.), “Biat”, 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/311, 13/335; *Sünen-i Dârimî*, çev. Abdullah Aydın (İstanbul: Madve, 1994), “Rikâk”, 41.

⁵¹ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik alâ Şahîhu'l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî (Ammân-Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1405/1985), 2/54-60.

sahih değildir.⁵² İncelenen hadisi muallak nakletmesinin sebebi, sahâbî râvîsi Temîm ed-Dârî rivâyetinin medâru'l-hadîsi Suheyl b. Ebû Sâlih dolayısıyladır. O, el-Buhârî'nin *Sahîh*'inde rivâyette bulunduğu râvîlerde aradığı şartları taşımadığından ondan bulunmamıştır.⁵³

Şekil 1. Sened tablosu: Din nasihattir

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu's-şagîr*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/35.

⁵³ Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahihi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/138.

Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli

İncelenen hadisin el-Buhârî'ye göre en sahih tarîki olarak kabul edilen sahâbî Temîm ed-Dârî'nin talebesi Atâ b. Yezîd'dir.

Atâ b. Yezîd el-Leysî el-Medenî, Ali b. el-Medînî, en-Nesâî (ö. 303/915), İbn Hibbân (ö. 354/965), ez-Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer'e (ö. 852/1449) göre sika bir râvîdir. Kütüb-i tis'a imamlarınca da hadisleri rivâyet edilmiştir.⁵⁴

Hadisin medâru'l-hadîs râvîsi Suheyl b. Ebû Sâlih'tir. Onu, İbn Uyeyne (ö. 198/814) sebt, el-İclî (ö. 261/875) ve ez-Zehebî sika, İbn Hacer sadûk, Ebû Hâtim (ö. 277/890) yuktebu hadîsuh lafızlarıyla tadîl etmişlerdir. ez-Zehebî, el-Buhârî'nin (ö. 256/870) Suheyl b. Ebû Sâlih'ten istişhâd için rivâyette bulunduğunu kaydetmiştir. el-Hâkim (ö. 405/1014) de Müslim'in (ö. 261/875) ondan rivâyet ettiği hadislerin çoğunun şâhid hadisler olduğunu belirtmiştir. Suheyl b. Ebû Sâlih'in ömrünün sonlarına doğru zabtında zayıflık ortaya çıkmıştır.⁵⁵

Suheyl b. Ebû Sâlih'ten hadisi rivâyet eden Sufyân b. Uyeyne'yi, Ebû Hâtim sika ve imâm, ez-Zehebî asrının hâfızı, büyük imâm ve şeyhulislâm, İbn Hacer sika, sebt, hâfiz, fakih ve hüccet lafızlarıyla ta'dîl etmiştir. İmâm eş-Şafi'î (ö. 204/820), Malik ve Sufyân b. Uyeyne olmasa Hicaz'ın ilminin yok olacağını belirtmiştir. Alimlerin Sufyân b. Uyeyne için söyledikleri, onun devrinin en önemli alimlerinden biri olduğunu açık bir şekilde

⁵⁴ Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 20/123-125; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 3/77; Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Ruşeyd, 1411), 392.

⁵⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1372/1953), 4/246-247; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 2/43-44; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 259.

ortaya koymaktadır.⁵⁶ Temîm ed-Dârî rivâyetinin müşterek râvîsinin Sufyân b. Uyeyne olduğu görülmektedir.

Suheyl b. Ebû Sâlih'in hadisi rivâyet eden diğer talebesi Zuheyr b. Muâviye'yi en-Nesâî sika ve sebt, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) sika, Ebû Zur'a (ö. 264/878) sika, el-İclî sika ve me'mûn, İbn Hacer sika ve sebt lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. Zuheyr b. Muâviye'nin hadislerine Kütüb-i sitte müellifleri eserlerinde yer vermişlerdir.

2.1.2. Müslümanın Kalbinin Hainlik Yapmayacağı Üç Nitelikten Biri

Kütüb-i tis'a'da Zeyd b. Sâbit, Cubeyr b. Mut'im, Abdullah b. Mes'ûd ve Enes b. Mâlik tarafından rivâyet edilmiştir.

أخبرنا عصمة بن الفضل ثنا حرمي بن عمار عن شعبة عن عمرو بن سليمان عن عبد الرحمن بن أبان بن عثمان عن أبيه قال : خرج زيد بن ثابت من عند مروان بن الحكم بنصف النهار قال فقلت ما خرج هذه الساعة من عند مروان الا وقد سأله عن شيء فأتيته فسألته قال نعم سألتني عن حديث سمعته من رسول الله صلى الله عليه و سلم قال نضر الله امرأ سمع منا حديثاً فحفظه فأداه إلى من هو أحفظ منه فرب حامل فقه ليس بفقيه ورب حامل فقه إلى من هو أفقه منه لا يعتد قلب مسلم على ثلاث خصال الا دخل الجنة قال قلت ما هي قال إخلاص العمل والنصيحة لولاة الأمر ولزوم الجماعة فإن دعوتهم تحيط من ورائهم ومن كانت الآخرة نيته جعل الله غناه في قلبه وجمع له شمله وأتته الدنيا وهي راغمة ومن كانت الدنيا نيته فرق الله عليه شمله وجعل فرقه بين عينيه ولم يأت من الدنيا الا ما قدر له قال وسألته عن صلاة الوسطى قال هي الظهر

“(Bir gün) Zeyd b. Sabit, gün ortasında Mervân b. el-Hakem'in yanından çıktı. (Ebân) dedi ki, ben de (kendi kendime) "Bu saatte Mervân'ın yanından çıktığına göre muhakkak kendisine bir şey sormuştur." dedim ve gelip (bunu ona) sordum. "Evet, dedi, bana Resulullah'tan (s.a.s.), buyurmuş olduğunu işittiğim bir hadis sordu, (o da şu hadistir): Allah, bizden bir hadis işitip de onu belleyen, sonra da onu kendisinden daha iyi belleyecek olana ileten kişinin yüzünü ağartsın. Çünkü nice bilgi taşıyıcısı vardır ki iyi anlayışlı (fakih) değildir. Bilgiyi, kendisinden daha iyi anlayışlı olana taşıyan niceleri de vardır! Bir

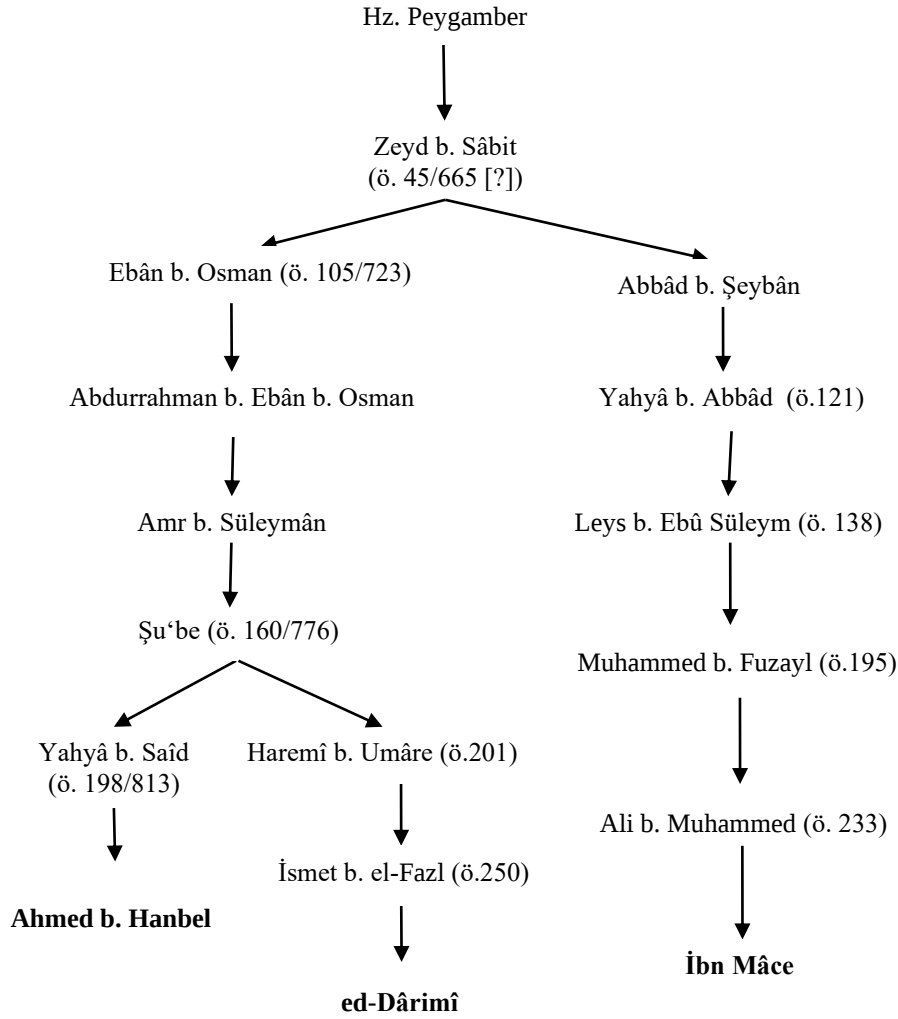
⁵⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/225-227; el-Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/189; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/454-475; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 245. Sufyân b. Uyeyne'nin hadis ilmindeki yeri için bkz. İbrahim Hatiboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010); Fuat Karabulut, *Sufyan b. Uyeyne (h.107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007).

Müslümanın kalbi üç haslet üzerinde sebat etmesin de (sonunda) Cennete girmesin. (Ebân) dedi ki; "Bunlar nedir?" dedim. Şöyle devam etti: "Amelde ihlâslı olmak, buyruk sahiplerinin, (idarecilerin, âmirlerin) iyiliğini istemek, cemaate bağlı kalmak. Çünkü onların duası, (onları) arkalarından kuşatır. Kimin niyyeti âhiret olursa Allah zenginliğini kalbine kor, (ona gönül zenginliği verir), dağınıklığını toplar, (işlerini düzene kor) ve dünya, boyun eğerek ona gelir. Kimin de niyeti bu dünya olursa, Allah onun topluluğunu dağıtır, (düzenini bozar), korkusunu iki gözünün arasına kor, dünyadan da kendisine, başkası değil sadece takdir edilmiş olan (mikdar) gelir. (Ebân dedi ki, ona "orta namazını da sordum: "O, öğledir" dedi."⁵⁷

Ahmed b. Hanbel, ed-Dârimî ve İbn Mâce tarafından nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel ve ed-Dârimî'nin senedleri sahâbî râvîsinden Şu'be b. el-Haccâc'a kadar aynı olup, ondan sonra sened farklılaşmaktadır.

⁵⁷ Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm b. 'Abdussamed ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000), "Mukaddime", 24; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/183; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd. (Beyrut-Lübnan: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430/2009), "Mukaddime", 18.

Zeyd b. Sâbit Rivâyeti

Şekil 2. Sened tablosu: Müslüman kalbinin hainlik yapmayacağı üç nitelik (Zeyd b. Sâbit rivâyetleri)

Sahâbî Zeyd b. Sâbit'ten hadisi rivâyet eden Ebân b. Osman üçüncü halife Hz. Osman'ın oğludur. Ebân b. Osman, hadis ve fıkıh bilgisi bakımından döneminin önde gelen kişilerindendir. İbn Sa'd (ö. 230/845) ve el-İclî, Ebân b. Osman'ın sika olduğunu

belirtmiştir. Emevîler döneminde valilik yapmış olan Ebân b. Osman, h. 105/m. 723 yılında vefat etmiştir.⁵⁸

Hadisi Ebân b. Osman'dan oğlu Abdurrahman b. Ebân nakletmiştir. Onun rivâyet ettiği hadis sayısı oldukça azdır. en-Nesâî ve İbn Hibbân, Abdurrahman b. Ebân'ın sika olduğunu söylemiştir.⁵⁹

Abdurrahman b. Ebân'dan hadisi rivâyet eden Ömer b. Süleyman hakkında Yahyâ b. Maîn ve en-Nesâî sika, İbn Ebû Hâtim sâlih lafzını kullanmıştır.

Şu'be b. el-Haccâc hadis ilminde *emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs* olarak kabul edilmektedir.⁶⁰

Yahya b. Saîd el-Kattân da, hocası Şu'be b. el-Haccâc gibi hadis ilmindeki yetkinliği dolayısıyla *emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs* olarak nitelenmiştir.⁶¹

ed-Dârimî'deki rivâyette Şu'be b. el-Haccâc'nın öğrencisi Haremî b. Umâre'dir. Onu Yahyâ b. Maîn sadûk lafzıyla ta'dîl etmiştir. Haremî b. Umâre hakkında cerh ifadesine rastlanılmamıştır.⁶²

Haremî b. Umâre'den hadisi rivâyet eden İsmet b. el-Fazl da güvenilir bir ravidir.⁶³

Ahmed b. Hanbel ve ed-Dârimî'nin senedleri sahihtir.

⁵⁸ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/16-19.

⁵⁹ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/492-494.

⁶⁰ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/202.

⁶¹ Ramazan Özmen, "Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Hadis İlminde Yeri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 61-90.

⁶² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/307-308; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/556-557; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1325-1327), 2/204.

⁶³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/121; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/64; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/177-178.

İbn Mâce'nin (ö. 273/887) Zeyd b. Sâbit rivâyetinde yer alan Leys b. Ebû Süleym zayıf bir râvîdir.⁶⁴

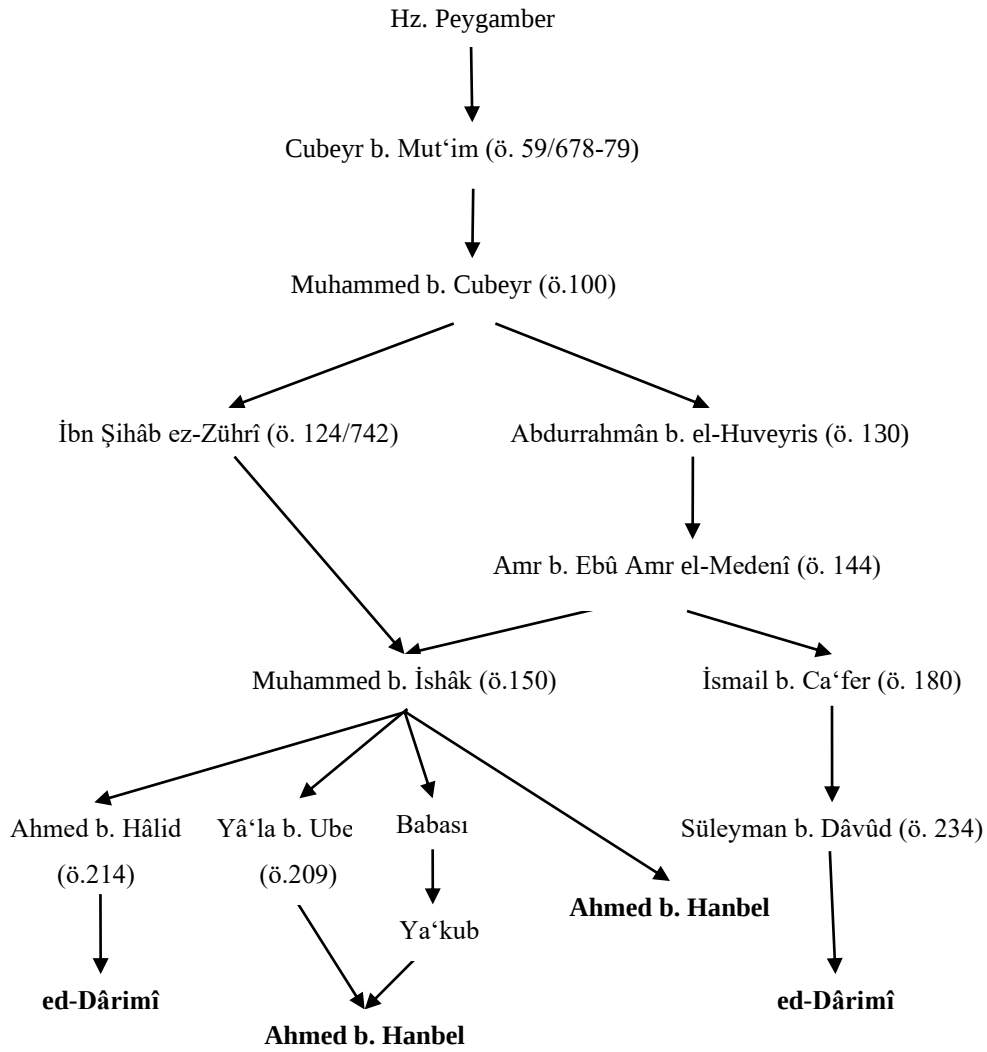
Cubeyr b. Mut'im Rivâyeti

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve ed-Dârimî (ö. 255/869) tarafından rivâyet edilmiştir.⁶⁵ Sened tablosu şöyledir:

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü 'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 6/349; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/279-288; Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Horâsânî en-Nesâî, *Kitâbu'd-Đu'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Bûrân ed-Dannâvî-Kemal Yûsuf el-Hût (Beyrut -Lübnân: Müessesetü'l-kütübü's-sekâfiyye, ts.), 209; İbn Hacer, *et-Taqrîb*, 464; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs (Tabakâtü'l-müdekkisîn)*, thk. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî (Amman: Mektebetü'l Menâr, 1983), 65.

⁶⁵ ed-Dârimî, "Mukaddime", 24; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned; İbn Mâce*, "Menâsik", 76.

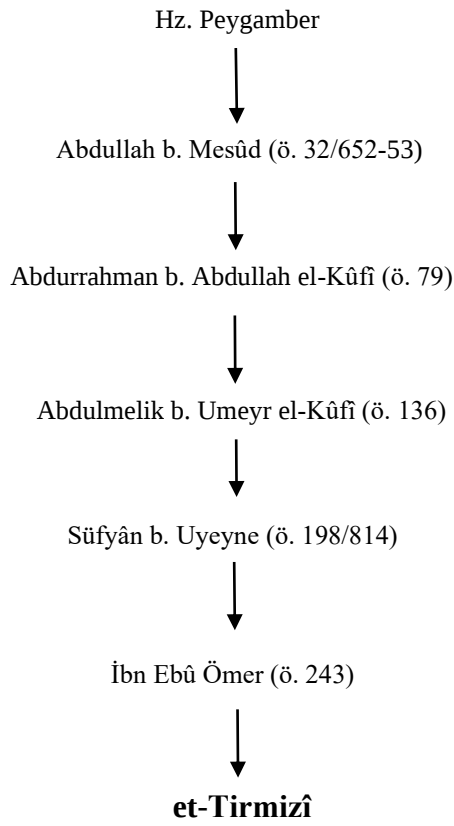
Şekil 3. Sened tablosu: Müslüman kalbinin hainlik yapmayacağı üç nitelik (Cubeyr b. Mut'im rivâyetleri)

Senedlerin ortak râvîlerinden biri olan Muhammed b. İshâk'ın güvenilirliği hadis ilminde tartışmalıdır. İbn İshâk'ı, Yahya b. Maîn, Alî b. el-Medînî ve İbn Sa'd sika, Şu'be sadûk, Yahya b. Kesîr emîru'l-mu'minîn fi'l-hadîs lafızlarıyla ta'dîl; Hişâm b. Urve ve Süleyman et-Teymî kezzâb, İmam Mâlik (ö. 179/795) muttehem bi'l-kizb, Ahmed b. Hanbel müdelles, ed-Dârakutnî (ö. 385/995) la yuhteccu bih lafızlarıyla cerh etmiştir. ez-Zehbî, İbn İshâk hakkında bütün bu ihtilaflı görüşleri aktardıktan sonra şu sonuca ulaşır: "Bana göre, İbn İshâk hasenu'l-hadîs, sadûk ve sâlih bir kişidir. Tek kaldığı rivâyetlerde aykırılık (nekâret) vardır. Hafızası da çok güçlü değildir. Alimler onunla ihticac etmiştir." Bu değerlendirmelerden sonra incelediğimiz rivâyet bağlamında İbn İshâk'tan gelen senedler zayıftır. Çünkü tedlîse delalet eden عن ifadesiyle rivâyet edilmiştir. Yani senedler

muanandır. Ancak hadisin sahih başka tarîki bulunduğu için İbn İshâk'ın bu rivâyeti kabul edilmelidir.⁶⁶

Senedlerin diğeri bir müşterek râvîsi Amr b. Ebû Amr hakkında kimi alimler cerh kimi alimler de ta'dîl ifadesi kullanmıştır. ez-Zehebî, Amr b. Ebû Amr hakkındaki farklı görüşlere değindikten sonra, onun hasenu'l-hadis ve sika olduğuna hükmetmiştir.⁶⁷

Abdullah b. Mesûd Rivâyeti

Şekil 4. Sened tablosu: Müslüman kalbinin hainlik yapmayacağı üç nitelik (Abdullah b. Mesûd rivâyeti)

⁶⁶ İbn Maîn, *Tarîhu İbn Maîn*, 1/166; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 4/62; Mithat Eser, “Eseri Günümüze Ulaşan İlk Siyer Müellifi İbn İshâk'ın Güvenilirliği”, *İSTEM* 13 (Aralık 2009), 267-280; Abdullah Ünal, “İbn İshak ve Hadis Rivayetindeki Yeri”, *Şarkiyat* 2 (Kasım 2009), 97-113.

⁶⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/252-253; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/169-170; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 3/281-282, 290.

et-Tirmizî’de et-Tirmizî (ö. 279/892) yer alan Abdullah b. Mesûd rivâyetinin senesinde tenkit edilen birkaç hususa değinilecektir.⁶⁸ Senedde sahâbî Abdullah b. Mesûd’dun öğrencisi olan oğlu Abdurrahman b. Abdullah’ın babasından hadis sema edip etmediği tartışmalıdır. Yahyâ b. Maîn’den gelen bir rivâyete göre Abdurrahman b. Abdullah babasından hadis işitmiş; bir başka rivayete göre ise işitmemiştir. Şureyk, Sufyân es-Sevrî, Ali b. el-Medîni ve İbn Hacer, Abdurrahman b. Abdullah babasından hadis aldığı görüşündedir. Abdurrahman b. Abdullah’ı Yahyâ b. Maîn ve Ya’kub b. Şeybe sika, Ebû Hâtim sâlih lafızlarıyla ta’dîl etmiştir.⁶⁹ Değinilen alimlerin görüşleri Abdurrahman’ın babasından hadis aldığını göstermektedir.

Abdullah b. Abdurrahman’ın öğrencisi olan ve Şa’bî’den sonra Kûfe kâdılığı yapan Abdulmelik b. Umeyr hakkında bazı tenkitler vardır. Onu, Ahmed b. Hanbel zayıf, Ebû Hâtim de leyse bi-hâfız lafızlarıyla cerh etmiştir. en-Nesâî leyse bihi be’s, el-İclî sika lafızlarıyla ta’dîl etmiştir. ez-Zehebî’ye göre de Abdulmelik b. Umeyr sika bir râvîdir; çünkü İbn Adî, el-Ukaylî ve İbn Hibbân Abdulmelik b. Umeyr’i zayıf râvîler arasında saymamış ve onun hadisleri İslâm dininin temel kaynaklarında zikredilmiştir.⁷⁰

Abdulmelik b. Umeyr’den hadisi rivâyet eden Sufyân b. Uyeyne hadis ilminde hüccet kabul edilmektedir.⁷¹

Sufyân b. Uyeyne’nin öğrencisi İbn Ebû Ömer, gafleti olmakla birlikte güvenilir bir râvîdir. Ondan Müslim, et-Tirmizî, İbn Mâce ve en-Nesâî hadis rivâyet etmiştir. İbn Hibbân da İbn Ebû Ömer’i sika râvîler arasında zikretmiştir.⁷²

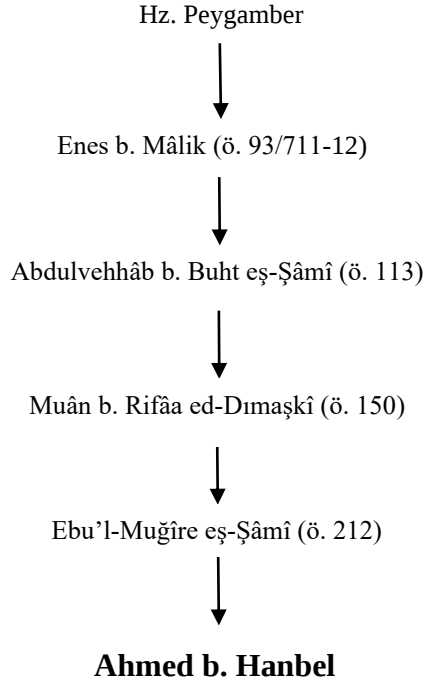
⁶⁸ et-Tirmizî, “İlim”, 7.

⁶⁹ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/248; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 27/239-240; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 344; Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Câmi’u’t-tahşîl fî aḥkâmî’l-merâsîl*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî (Beyrut: Âlemu’l-Kütüb, 1407/1986), 223.

⁷⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/373-375; ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, 2/660-661; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 6/412-413; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî ez-Zirikli, *el-A’lâm* (Beyrut: Dâru’l-İlim li’l-Melâyîn, 2002), 7/135.

⁷¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Kitâbu Tezkirati’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419/1998), 1/193.

Enes b. Mâlik Rivâyeti

Şekil 5. Sened tablosu: Müslüman kalbinin hainlik yapmayacağı üç nitelik (Enes b. Mâlik rivâyeti)

Ahmed b. Hanbel tarafından rivâyet edilen hadisin sahâbî râvîsi Enes b. Mâlik'in öğrencisi Abdulvehhâb b. Buht'u Yahya b. Maîn, Ebû Zura', Yakub b. Sufyân ve en-Nesâî sika lafzıyla ta'dîl etmişlerdir. Abdulvehhâb b. Buht, hakkında bazı eleştiriler varsa da, cerh ve ta'dîl ilminin yetkin alimlerince güvenilir kabul edilmektedir.⁷³

Abdulvehhâb b. Buht'un öğrencisi Muân b. Rifâa'yı, Ali b. el-Medînî ve Duhaym sika, Muhammed b. Avf ve Ebû Dâvûd leyse bihi be's lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. Yahya b. Maîn zaîf, el-Cûzecânî leyse bi hucce ve İbn Hibbân munkuru'l-hadis lafızlarıyla cerh etmişlerdir. Ebû Hâtim de hadisin yazılabileceğini ama hüccet olamayacağını belirtmiştir. ez-Zehebî de Muân b. Rifaâ'nın mutkîn bir muhaddis olmadığı yorumunda

⁷² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 8/124-125; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/639-641; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/457-458.

⁷³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 6/69; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 2/678; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/393-394.

bulunmuştur.⁷⁴ Bu bilgilere dayanarak Muân b. Rifâa'yı tek kaldığı rivâyetlerde zayıf kabul etmek daha uygundur. Bunun dışındaki rivâyetleri araştırılmak ve incelenmek için alınabilir.

Muân b. Rifaâ'nın öğrencisi Abdulkuddûs b. el-Haccâc Ebu'l-Muğîre eş-Şâmî'yi Ebû Hâtîm sadûk, el-İclî, ed-Darekutnî sika ve en-Nesâî leyse bihi be's lafızlarıyla ta'dîl etmiştir. İbn Hibbân da Ebu'l-Muğîre'ye sika râviler arasında yer vermiştir.⁷⁵

Senedlerin Değerlendirilmesi

İncelenen hadisin Zeyd b. Sâbit rivâyetinin Ahmed b. Hanbel ve ed-Dârimî'nin senedleri sahihtir. İbn Mâce senedinde zayıf bir râvî olan Leys b. Suleym bulunduğu için sened zayıftır, ancak metnin başka sahih tarîklerinin bulunması sebebiyle hadis sahihtir.

Cübeyr b. Mut'im rivâyetinin Muhammed b. İshak'ın yer aldığı bütün senedler zayıftır. Çünkü bu senedler onun hadisi sema ettiğini açıkca belirtmediği muanan rivayetleridir. Muhammed b. İshak'ın yer almadığı İsmail b. Ca'fer rivâyetinde tenkit edilen râvî onun hocası Amr b. Ebû Amr'dır. Onun hasenu'l-hadis olması dolayısıyla sened de hasendir.

Abdullah b. Mesûd rivâyeti

Enes b. Mâlik rivâyetinin senedinde tartışmalı bir râvî olan Muân b. Rifâa yer almaktadır. Muân b. Rifâa söz konusu rivâyette tek kalmadığı için sened hasendir. Hadis ise sahih bir başka tarîki bulunduğu için sahîh li gayrih hükmündedir.

Metinlerin Değerlendirilmesi

Yukarıda da görüldüğü gibi, incelenilen hadis metinleri bazı farklılıklar içermektedir. Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mesud ve Enes b. Mâlik metinlerinin ikinci

⁷⁴ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/421-422; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/181-182; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Ukaylî, *Kitâbu'd-Du'afâ'i'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 4/256.

⁷⁵ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/237-239; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/369-370.

kesitleri; Cubeyr b. Mut'im'in ise üçüncü kesiti konumuzla alakalıdır. Burada Hz. Peygamber yöneticilerin hayrını istemenin النصيحة لولاة الأمر / النصيحة لولاة الأمر müslümanın kalbinin ihanet etmemesi gereken üç şeyden biri olduğunu belirtir. Yöneticilerin hayrını istemekten şu anlamlar kastedilmiştir: Onlara itaat etmek, zulmettiklerinde isyan etmemek, onları hayra yönlendirmek ve teşvik etmek, şerden sakındırmak ve nefret ettirmek ve onların iyiliği için dua etmek.⁷⁶

İkinci kısmında geçen يغل fiili iki türlü okunabilir. Şayet يُغَلّ şeklinde ifal babından okunursa ihanet etmek, sülasi şeklinde okunursa kin ve düşmanlığa sahip olmak anlamındadır.⁷⁷

Hadiste geçen ثلاث لا يغل عليهن قلب مؤمن/مسلم ifadesinin Arap sözlerinden alındığı belirtilmiştir.

Hadisçi -Yönetici İlişkisi Bakımından Râvîler

İncelenilen hadisin sahih olan Zeyd b. Sâbit rivâyetinde, ondan hadisi nakleden öğrencisi Ebân b. Osmân Emevîler döneminde valilik yapmıştır. Ondan gelen tarîkteki diğer râvîlerin yönetimde görev aldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Cubeyr b. Mut'im rivâyetinin müşterek râvîlerinden İbn Şihâb ez-Zuhrî, Emevî iktidarına yakınlığı dolayısıyla kimilerince eleştirilmişse de genelde onun bu durumunun hadisine zarar vermediği kabul edilmiştir. Söz konusu hadisin bir başka müşterek râvîsi ve İbn Şihâb'ın öğrencisi Muhammed b. İshâk'ın ise Emevî yönetimiyle iyi ilişkileri olmamıştır. Ancak Abbâsî devleti halifelerinden Mansûr ve Mehdî ile yakın ilişkileri olmuştur. Cerh ve ta'dîl eserlerinde İbn İshâk'ın kimi Abbâsî halifeleri ile yakınlığı tenkit konusu yapılmamışken, son dönemlerde Ahmed Emîn, onun *es-Sîre*'sindeki bir rivâyete dayanarak Abbâsî taraftarı olduğunu ileri sürmüştür.

⁷⁶ en-Nevevî, *el-Minhâc*, 2/38.

⁷⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Ali el-Kârî, *Mirâtu'l-me'âtiş şerhi Mişkâtu'l-Meşâbiḥ*, thk. Cemâl 'Aytânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1402/2001), 1/441. Yukarıda verilen tercümelerde birinci anlam tercih edilmiştir.

Abdullah b. Mesud rivâyetinin senedinde yer alan, Abdulmelik b. Umeyr, Kûfe kadılığı yapmıştır. Yönetimde görev alan Abdulmelik b. Umeyr hadis ilminde, bazı tenkitler varsa da sika kabul edilmektedir. Onun öğrencisi Sufyân b. Uyeyne yöneticileri saygı gösterdiği bir alimdir. Sufyân b. Uyeyne'nin bu özelliğine güzel bir örnek olarak şu olay gösterilebilir: Yöneticilerle ve Sufyân b. Uyeyne ile arası iyi olmayan Veki', bir rivâyeti dolayısıyla Mekke valisi Muhammed b. Abdullah tarafından idam edilmek istendiğinde, Sufyân b. Uyeyne'nin girişimleriyle idamdan kurtulmuştur. Ayrıca aynı rivâyet üzerine Halife Harun er-Reşîd, Veki''in hükmünü mürciî bir alim ve Sufyân b. Uyeyne'ye sormuştur. Mürciî alim Veki''in katlinin vacip olduğuna hükmederken, Sufyân b. Uyeyne söz konusu rivâyeti makul bir şekilde açıklamış, Halife Harun Reşîd'in rivâyet hakkındaki şüphelerini gidermiştir.⁷⁸

2.1.3. Allah'ın Rızı Olduğu Üç Amelden Biri

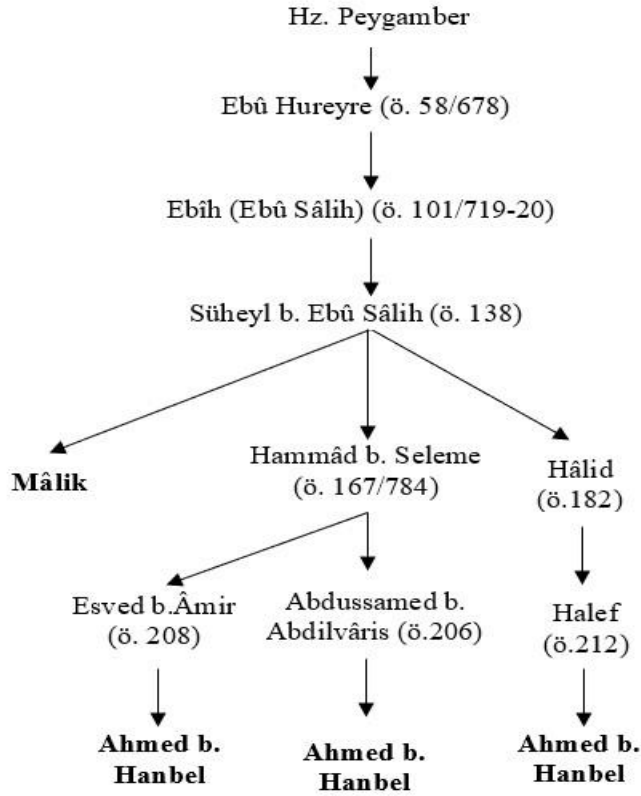
İmâm Mâlik ve Ahmed b. Hanbel tarafından rivâyet edilmiştir.

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ حَدَّثَنَا حَمَّادٌ عَنْ سُهَيْلٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِنَّ اللَّهَ كَرِهَ لَكُمْ ثَلَاثًا وَرَضِيَ لَكُمْ ثَلَاثًا: رَضِيَ لَكُمْ أَنْ تَعْبُدُوهُ وَلَا تُشْرِكُوا شَيْئًا وَأَنْ تَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَأَنْ تَنْصَحُوا لَوْلَاةِ الْأُمْرِ وَكَرِهَ لَكُمْ قِيلَ وَقَالَ وَإِضَاعَةَ الْمَالِ وَكَثْرَةَ السُّؤَالِ"

“Allah sizin için üç şeyi hoş görmemiştir ve üç şeyden de razı olmuştur. Sizin için kendisine ibadet etmenizden ve hiçbir şeyi ortak koşmamanızdan, hep birlikte Allah'ın ipine sarılmanızdan ve emir sahiplerine nasihat etmenizden razı olmuştur. Sizin için kıl ve kâli, malı zayı etmeyi ve çok soru sormayı da hoş görmemiştir.”⁷⁹

⁷⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmûd et-tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983/1403), 2/308. Sufyân b. Uyeyne'nin idarecilerle ilişkisi için bkz. Karabulut, *Sufyan b. Uyeyne (h.107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri*, 21-23.

⁷⁹ İmam Mâlik, *Muvatta'*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: Dâru İhyâ' i't-Turâsi'l'arabî, ts.), “Kelâm”, 20; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/78-79, 335-336, 399-400.

Şekil 6. Sened tablosu: Allah'ın razı olduğu üç amelden biri

Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli

Zekvân Ebû Sâlih ez-Zeyyât es-Semmân (ö. 101/719-20)

Ebû Sâlih'i Ebû Zur'a sika ve müstakîmu'l-hadîs, Yahyâ b. Maîn sika, İbn Ebû Hatim sâlihu'l-hadîs, ez-Zehebî sika, İbn Hacer sika ve sebt lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir.⁸⁰

Suheyl b. Ebû Sâlih

Hadisin müşterek râvîsi Suheyl b. Ebû Sâlih'tir. Onu, İbn Uyeyne sebt, el-İclî ve ez-Zehebî sika, İbn Hacer sadûk, Ebû Hâtim yuktebu hadîsuh lafızlarıyla tadîl etmişlerdir. ez-

⁸⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/450-451; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-Kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kıble, 1413/1992), 1/386; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 203.

Zehebî, el-Buhârî'nin Suheyl b. Ebû Sâlih'ten istişhâd için rivâyette bulunduğunu kaydetmiştir. el-Hâkim de Müslim'in ondan rivâyet ettiği hadislerin çoğunun şâhid hadisler olduğunu belirtmiştir. Suheyl b. Ebû Sâlih'in ömrünün sonlarına doğru zabtında zayıflık ortaya çıkmıştır.⁸¹

Hammâd b. Seleme

Hadisin müşterek râvîsi Suheyl b. Ebû Sâlih'ten hadisi rivâyet edenlerden biri Hammâd b. Seleme'dir. Onu, İbn Sa'd sika, es-Sâcî sika hâfız memun, el-İclî sika, İbn Hacer sika âbid, lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. Hammâd b. Seleme'nin ömrünün sonlarına doğru zabtında zayıflamaya görülmüştür.⁸²

Hâlid b. Abdullah et-Tahhân el-Vâsîfî

Hadisi Suheyl b. Ebû Sâlih'ten rivâyet eden bir başka talebesi Hâlid b. Abdullah'tır. Onun hakkında Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim sika, sahihu'l-hadîs, et-Tirmizî sika, hâfız, Ebû Zûr'a ve en-Nesâî sika değerlendirmesinde bulunmuşlardır.⁸³

Senedlerin Değerlendirilmesi

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde var olan senedler Müslim'in şartlarına göre sahihtir. Senedlerde yer alan râvîlerden Hammâd b. Zeyd ve Suheyl b. Ebû Sâlih'nin, el-Buhârî'nin *Sahîh*'inde rivâyetleri bulunmamaktadır. Bunun sebebi, el-Buhârî'nin söz konusu eserinde hadislerini aldığı râvîlerde aradığı şartları onların taşıyamamalarıdır.

Metinlerin Değerlendirilmesi

Allah'ın (c.c.) razı olduğu üç şey ve hoşlanmadığı üç şeyle ilgili Müslim'de de Suheyl b. Ebû Sâlih'ten gelen bir rivâyet nakledilmiştir. Ancak, bu rivâyette sayılan

⁸¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/246-247; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/43-44; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 259.

⁸² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/11-16.

⁸³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/341; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/278; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/100.

ameller ile incelenen metindegiler arasında bir fark vardır. Müslim'in naklettiği rivâyetin metninde “yöneticilerle nasihat etmeniz (وَأَنْ تَتَصَحَّوْا لِوَلَاةِ الْأَمْرِ)” yerine, “ayrılmayınız (وَلَا تَفَرَّقُوا)” ifadesi geçmektedir.⁸⁴

İbn Battâl'a göre yöneticilere nasihat etmenin hükmü farz-ı kifayedir.⁸⁵ İbn Abdilber yöneticilerle nasihat etmenin vacipliği konusunda alimlerin ihtilaf etmediğini belirtmiştir. Ancak bu, yöneticilerin verilen nasihatleri dinleyip kabul etmeleri halinde geçerli olan bir açıklamadır. Şayet yöneticiler alimlerin nasihatlerini kabul etmiyor ve çevrelerinde sadece arzularına uyan kimseleri görmek istiyorlarsa, o zaman onlardan alimlerin uzaklaşmaları ve kaçmaları gerekir.⁸⁶

2.2. Yöneticilerin Kapılarına Gitmekten Sakındıran Rivâyetler

İnsanlar bazen bir hak bazen de bir haksızlık dolayısıyla yönetimi altında bulunduğu devlete veya onun yöneticilerine başvurabilir. Bunun yanı sıra, yönetimle veya yöneticiyle başka sebeplerle yakınlık kurulabilir. Yöneticileri ziyaret etmek veya yöneticinin verdiği görevi kabul etmek bu sebeplerdendir. Nitekim rivâyet asrındaki bazı hadisçiler devlet yöneticilerini ziyaret etmiş veya yönetimde görev almışlardır. Bununla birlikte, Hz. Peygamber'den, yöneticilerin kapılarına gelenlerin imtihan edileceğine dair rivâyetler nakledilmiştir. Konuya değinen rivâyetlerin hadis ilmi ölçülerince sıhhat durumlarının ortaya konulması, nasıl anlaşılmaları gerektiği hadisçi-yönetici ilişkisini anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu sebeple burada yöneticilerin kapılarına gelenlerin imtihan edileceğini ifade eden rivâyetlerin sened ve mana bakımından değerlendirilmesi yapılacaktır.

Yöneticilerle yakınlık kurmamayı tavsiye eden dört rivâyet ele alınacaktır. Bunlar sultanın kapıları (ebvâbu's-sultân), hüznün kuyusu (cubbu'l-huzn), katâd ağacı ve zâlim yöneticilere gitmeme ve onların zulümlerine yardım etmeme rivâyetleridir.

⁸⁴ Müslim, “Akdiye”, 10,11.

⁸⁵ İbn Battâl, *Şerhu Şahîh-i Buḥârî*, 1/129.

⁸⁶ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî İbn Abdilber, *el-İstizkârü'l-câmi' li-meẓâhibi fuḳahâ'i'l-emşâr ve 'ulemâ'i'l-aḳṭâr fî mâ teẓammenehü'l-Muvaṭṭa' min me'âni'r-re'y ve'l-âşâr* (Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 8/579.

2.2.1. Sultanın Kapıları

İbn Abbâs ve Ebû Hureyre'den farklı senedlerle nakledilmiştir.

İbn Abbâs rivâyeti şöyledir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ أَبِي مُوسَى عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنْبِهِ عَنْ
ابْنِ عَبَّاسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "مَنْ سَكَنَ الْبَادِيَةَ جَفَا وَمَنْ اتَّبَعَ الصَّيِّدَ غَفَلَ وَمَنْ أَتَى أَبْوَابَ السُّلْطَانِ
افْتَنَّ"

Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: "Kim çölde yaşarsa kabalaşır, kim ava tabi olursa gafil olur ve kim de sultanın kapılarına gelirse fitneye düşürülür."⁸⁷

Ebû Hureyre rivâyeti de şöyledir:

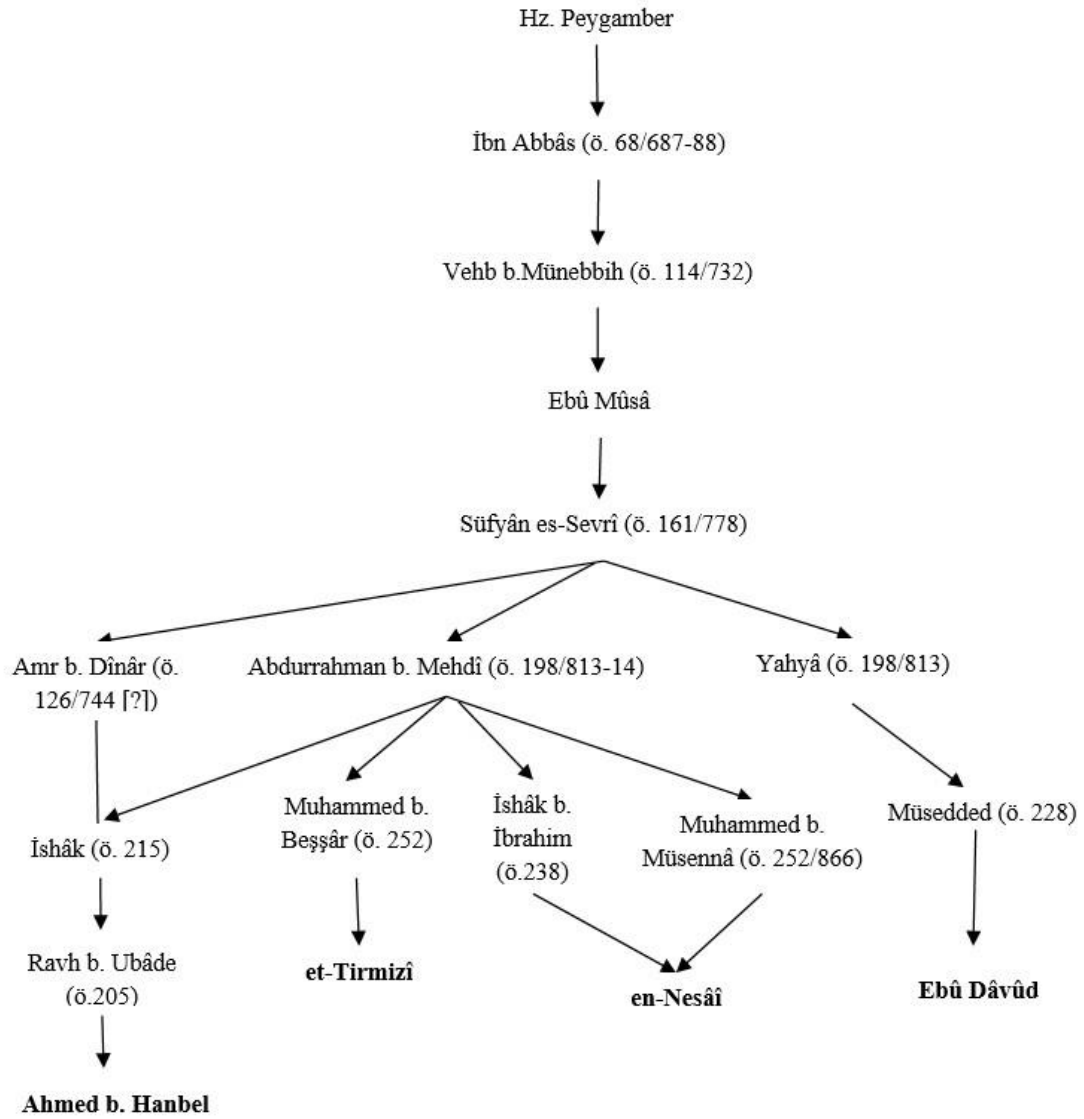
حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عِيسَى حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُبَيْدٍ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ الْحَكَمِ التَّحَفِيُّ عَنْ عَدِيِّ بْنِ ثَابِتٍ عَنْ شَيْخٍ مِنْ
الْأَنْصَارِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمَعْنَى مُسَدَّدٍ قَالَ: "وَمَنْ لَزِمَ السُّلْطَانَ افْتَنَّ" زَادَ: "وَمَا ارْزَادَ
عَبْدُ مِنَ السُّلْطَانِ دُنُوًّا إِلَّا ارْزَادَ مِنَ اللَّهِ بُعْدًا"

Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: "Kim sultanla yakınlık kurarsa fitneye düşürülür. Hiçbir kulun sultana yakınlığı artmaz ki, onun Allah Teâlâ'ya uzaklığı artmış olmasın."⁸⁸

Sultanın kapıları rivâyetinin İbn Abbâs tarîkinin sened tablosu şöyledir:

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/361; Ebû Dâvûd, "Sayd", 4; et-Tirmizî, "Fiten", 69; en-Nesâî, "Sayd", 24.

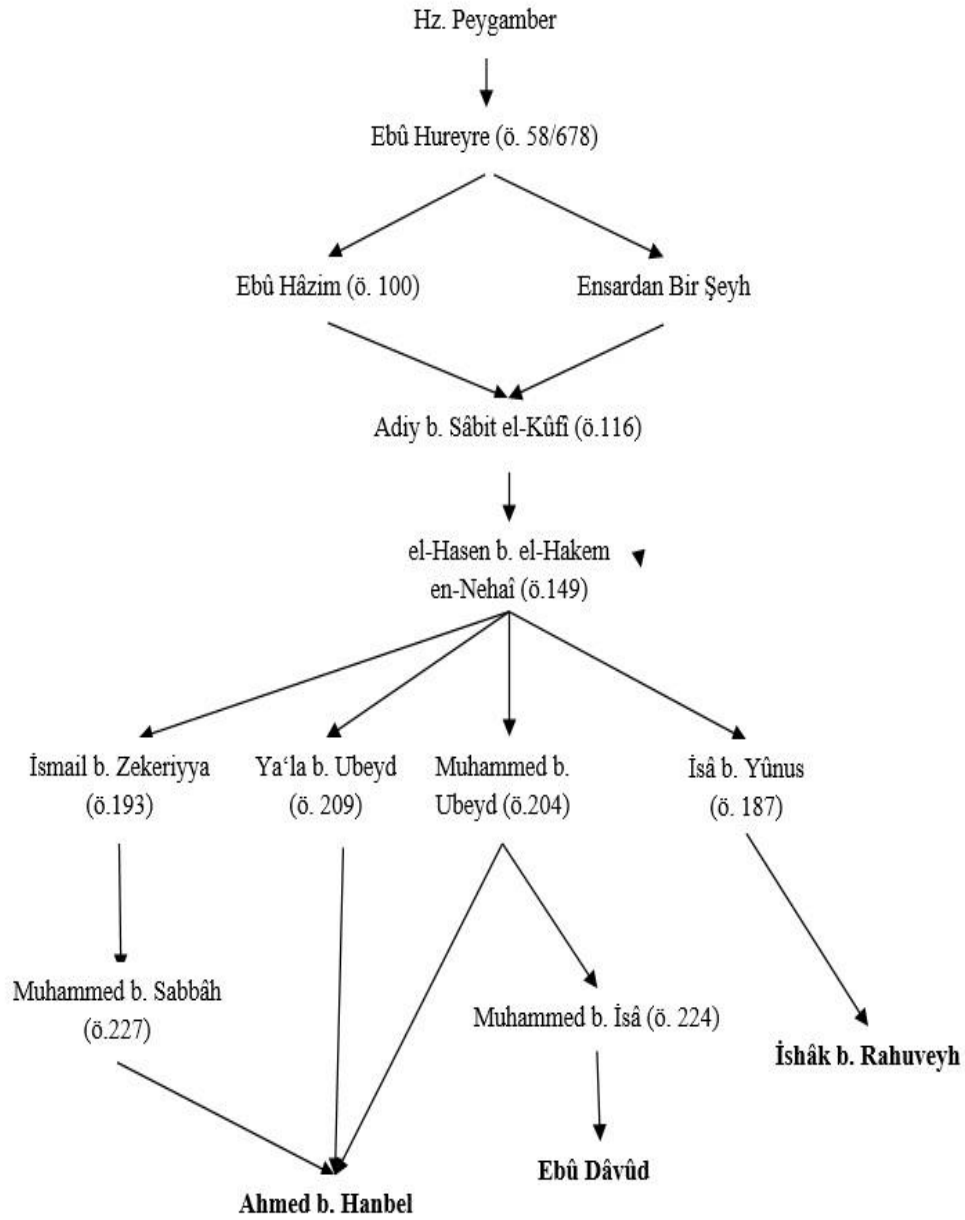
⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/430; Ebû Dâvûd, "Sayd", 4.

Şekil 7. Sened tablosu: Sultanın kapıları (İbn Abbâs rivâyetleri)

Yukarıdaki senedler, sahâbî İbn Abbâs’tan Süfyân es-Sevrî’ye kadar tek râvî tarafından nakledilmiştir. Yani sened Süfyân es-Sevrî’ye kadar ferttir.

Sultanın kapıları rivâyetinin Ebû Hureyre tarîkinin sened tablosu da şöyledir:

Şekil 8. Sened tablosu: Sultanın kapıları (Ebû Hureyre rivâyetleri)

Yukarıdaki senedlerden birisi muttasıldır. Diğer senedlerde ise *ensardan bir şeyh* lafzı ile mubhem bir râvî bulunmaktadır.⁸⁹

⁸⁹ Bakılan kaynaklarda “*Ensar’dan bir şeyh*” ifadesindeki mubhemliği açıklayan herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

2.2.2. Cubbu'l-Huzn Hadisi

Ebû Hureyre'den nakledilen rivâyet şöyledir:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ وَمُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَا حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمُحَارِبِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَمَّارُ بْنُ سَيْفٍ عَنْ أَبِي مُعَاذٍ الْبَصْرِيِّ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ مَنْصُورٍ عَنْ عَمَّارِ بْنِ سَيْفٍ عَنْ أَبِي مُعَاذٍ عَنْ ابْنِ سَبْرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ”تَعَوَّدُوا بِاللَّهِ مِنْ جُبِّ الْحُزْنِ“ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَا جُبُّ الْحُزْنِ؟ قَالَ: ”وَادٍ فِي جَهَنَّمَ يُتَعَوَّدُ مِنْهُ جَهَنَّمُ كُلَّ يَوْمٍ أَرْبَعِمِائَةِ مَرَّةٍ“ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ يَدْخُلُهُ؟ قَالَ ”أَعِدَّ لِلْقُرَّاءِ الْمُرَائِينَ بِأَعْمَالِهِمْ وَإِنَّ مِنْ أْبْعَضِ الْقُرَّاءِ إِلَى اللَّهِ الَّذِينَ يَزُورُونَ الْأَمْرَاءَ“

قَالَ الْمُحَارِبِيُّ: ”الْجَوْرَةُ“

“Rasûlullah (s.a.s) - “ ‘Cubbu’l-huzn’dan’ Allah Teâlâ’ya sığınınız.” buyurdu.

- “Ya Rasûlallah ‘Cubbu’l-huzn’ nedir?” dediler.

- “Cehennemde bir vadidir ki, cehennem ondan her gün dört yüz kez (Allah Teâlâ’ya) sığınır.”

- “Ya Rasûlallah, ona kimler girecek” dediler.

- “Amelleriyle riyakârlık yapan kurrâ için hazırlanmıştır. Allah’ın en çok buğzettiği kurrâ, emirleri ziyaret edenlerdir.”⁹⁰

el-Muhâribî: “Zalim sultanlar” dedi.

“Cubbu’l-huzn” rivâyetinin sened tablosu şöyledir:

⁹⁰ İbn Mace, “Mukaddime”, 23; et-Tirmizî, “Riyâ”, 48.

Şekil 9. Sened tablosu: Cubbu'l-huzn

İbn Mâce’de “Cubbu’l-huzn” rivâyetinin altında iki ziyâde sened daha vardır. Bu ziyâde senedlerden biri şu şekildedir: Ebu’l-Hasen > Hâzim b. Yahyâ > Ebû Bekr b. Ebû Şeybe ve Muhammed b. Numeyr > Muâviye en-Nasrî. Bu sened “Cubbu’l-huzn” rivâyetinin musannif tarafından verilen ziyâde bir senedi gibi anlaşılmaktadır. Oysa bu sened İbn Mâce’nin talebesi Ebu’l-Hasen Ali b. İbrahim b. Seleme b. el-Kattân el-

Kazvî'nin (ö. 345/957)⁹¹, hocasının eserine eklediği ziyade senedlerden biridir. Daha da önemlisi ziyâde sened “Cubbu'l-huzn” rivâyetinin değil, ondan sonra gelen hadisin ziyâde senedidir.⁹² Ancak İbn Mâce'nin bazı baskılarında “Cubbu'l-huzn” rivâyetinin altında verilmiştir.⁹³ Nitekim sehven yapılan bu hata, Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmî heyetinin İbn Mâce tahkîkinde düzeltilmiştir.⁹⁴ Diğer ziyade senede Ammâr b. Seyf'in cerh ve ta'dîl bilgileri verilirken değinilecektir.

2.2.3. Katâd Ağacı Hadisi

İbn Abbâs'tan nakledilen rivâyet şöyledir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الصَّبَّاحِ قَالَ: أَنْبَأَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْكِنْدِيِّ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنْ أَنْسَأَ مِنْ أُمَّتِي سَيَقْفَقَهُونَ فِي الدِّينِ وَيَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ وَيَقُولُونَ: نَأْتِي الْأَمْرَاءَ فَتُصِيبُ مِنْ دُنْيَاهُمْ وَنَعْتَزِلُهُمْ بِدِينِنَا وَلَا يَكُونُ ذَلِكَ كَمَا لَا يُجْتَنَى مِنَ الْقَتَادِ إِلَّا الشَّوْكُ كَذَلِكَ لَا يُجْتَنَى مِنْ قُرْبِهِمْ إِلَّا... "

قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ الصَّبَّاحِ: كَأَنَّهُ يَعْنِي: الْخَطَايَا.

“Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: Ümmetimden din konusunda derin anlayış sahibi ve Kur'an okuyan kimseler olacak. Onlar diyecekler ki, ‘biz emirlere gelir ve onların dünyalıklarından yararlanırsınız, dinimizde ise onlardan ayrılırsınız’. Ama böyle olmaz. Nitekim katâd ağacından ancak diken toplanır. Aynı şekilde emirlere yaklaşımdan da ancak ... ”⁹⁵

Muhammed b. Sabbâh: “Sanki o, hatalar demek istiyordu.” dedi.

Katâd ağacı rivâyetinin sened tablosu şöyledir:

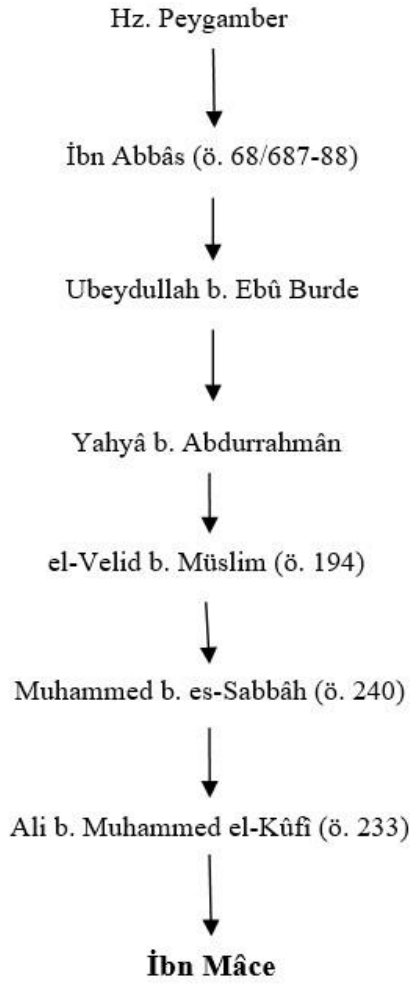
⁹¹ Ebûl-Hasen Ali b. İbrahim b. Kattân İbn Mâce'nin *Sünen*'inin yegane râvîsidir. Onun ve rivâyet ettiği nüshanın hakkında bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/463; M. Yaşar Kandemir, “es-Sünen”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/143; James Robson, “Sünen-i İbn Mâce'nin (Nüshalarının) Rivâyeti”, çev. Musa Erkaya, *Dini Araştırmalar* 8/23 (2005), 289-290.

⁹² Ebu'l-Hasen el-Kattân, *Ziyâdâtü Ebi'l-Hasan el-Kattân 'alâ Süneni İbn Mâce*, haz. Müsfir b. Gurmullah ed-Dümeynî (Riyad, 1410), 38.

⁹³ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvî'nin İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Berber (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1431/2010), Mukaddime" 23.

⁹⁴ Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Sünenu İbn Mâce* (Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430/2009), 1/173.

⁹⁵ İbn Mâce, “Mukaddime”, 23.

Şekil 10. Sened tablosu: Katâd ağacı

Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli

İbn Abbâs'ın naklettiği “ebvâbu's-sultan” rivâyetinin senedinin müşterek ravîsi Süfyân es-Sevrî'dir. Onun hocası Ebû Mûsâ'nın İsrâîl b. Mûsa mı yoksa Yemenli Ebû Mûsa mı olduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel, Ebû Mûsâ'nın, Yemenli Ebû Mûsa olduğunu belirtmiştir.⁹⁶ İbnu'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628) ve İbn Hacer,

⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, nşr. Koçyiğit, Talat- Cerrahoğlu, İsmail, Ankara 1963, 1/296

Ahmed b. Hanbel'in görüşünü tercih etmiştir.⁹⁷ Buna karşılık, el-Mizzî, İsrâîl b. Mûsâ'dan bahsettiği yerde, onun Vehb b. Münebbih'ten hadis rivâyet ettiğini kaydetmektedir. Bununla onun söz konusu rivâyette geçen Ebû Mûsâ'nın İsrâîl b. Mûsâ olduğunu ima ettiği söylenebilir. Yine el-Mizzî, eserinde Ebû Mûsâ künyesine sahip Yemenli bir râvîyi zikretmemektedir. Bu durum onun Yemenli râvîyi, İsrâîl b. Mûsâ'dan farklı bir kişi olarak değerlendirmedikini gösterir. İbn Hacer ise İsrâîl b. Mûsâ'nın Vehb b. Münebbih'e ulaşmadığını belirtir ve Yemenli râvî ile İsrâîl b. Mûsâ'nın farklı kişiler olduğunu, İbn Hibbân ve İbnu'l-Cârûd'un da her ikisini ayırdığını söyler.⁹⁸ Söz konusu senedde geçen Ebû Mûsâ'nın, Yemenli Ebû Mûsâ olduğu daha makbul bir görüştür. Yemenli Ebû Mûsâ sadece ele aldığımız rivâyeti ile bilinmektedir. Yani ondan hadis rivâyet eden tek kişi Süfyân es-Sevrî'dir. Dolayısıyla, Ebû Mûsâ mechûl bir râvîdir.

Senedlerin müşterek râvîsi Süfyân es-Sevrî hadis ilmi yanında, tefsir ve fıkıh ilminde de yetkin bir alimdir. Hadis ilmindeki yetkinliği dolayısıyla Şu'be ve Yahyâ b. Maîn tarafından emîru'l-mu'minîn fi'l-hadîs lafzıyla nitelendirilmiştir.

İbn Abbâs tarîkini tahrîc eden et-Tirmizî, hadisin sonunda "hasen- sahîh- garîb" lafzını kullanmış ve "bunu sadece es-Sevrî'nin rivâyeti ile biliyoruz" açıklamasını yapmıştır. Hadisi el-Begavî hasen, Abdulhak el-İşbilî sahih, İbn Müflih (ö. 763/1362) ceyyid kabul etmiştir.⁹⁹ İbn Abbâs rivâyeti hakkında ceyyid hükmünü veren İbn Müflih, Ebû Mûsâ'yı sika râvî olan İsrâîl b. Mûsâ kabul ederek vermiştir. el-Aynî (ö. 855/1451) Ahmed el-Kerâbîsî'nin, bu rivâyet için Ebû Mûsâ sebebiyle leyse bi'l-kâim hükmünü verdiğini yani rivâyeti zayıf saydığını nakletmiştir.¹⁰⁰ et-Tirmizî'nin *Sünen*'ini şerh eden

⁹⁷ Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Ahkâm*, thk. Hüseyin Âyt Saîd (Riyad: Dâru Taybe, 1418), 4/362; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/228.

⁹⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 514; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XII, 228.

⁹⁹ Bkz. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Meşâbihu's-sünne*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Ma'raşlî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1987), 3/16; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî İbn Müflih, *el-Âdâbü's-şer'iyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 3/46.

¹⁰⁰ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut, 2001), 21/138.

el-Mubârekfûrî (d.1865-ö.1935) de Ahmed el-Kerâbîsî'nin görüşünü aktarmıştır.¹⁰¹ İbn Abbâs tarîki, Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmî heyetinin tahkikine göre Ebû Mûsâ dolayısıyla isnadı zayıf olmakla birlikte hasen li gayrih derecesinde bir hadistir.

“Ebvâbu's-sultan” rivâyetinin Ebû Hureyre tarîki senedlerinin müsterek râvîsi el-Hasen b. el-Hakem en-Nehaî el-Kûfî'dir. el-Hasen b. el-Hakem'in hocası Adî b. Sâbit el-Kûfî (ö. 116) kimi âlimlerce tenkit edilirken, kimilerine göre de sika kabul edilmiştir. Onu, Ebû Hâtîm sadûk, Ahmed b. Hanbel, el-İclî, en-Nesâî ve İbn Hacer sika lafızları ile ta'dîl ederken, Şu'be reffâ', İbn Maîn aşırı şiî, el-Cûzecânî mâilun ani'l-kasd lafızları ile cerh etmiştir.¹⁰² ez-Zehebî, Şîa'nın alim ve sadıklarından olduğunu belirtmiştir.¹⁰³ Adî b. Sâbit bazı yönlerden tenkit edilse bile genelde sika kabul edilmiş ve Kütüb-i sitte müelliflerince hadisleri tahric edilmiştir.

Senedlerin müsterek râvîsi el-Hasen b. el-Hakem (ö. 140 sonrası) cerh ve ta'dîl ilminde tartışmalı bir râvîdir. Onun hakkında İbn Maîn sika, Ebû Hâtîm sâlihu'l-hadîs lafızlarını kullanarak onu ta'dîl etmiştir. İbn Hibbân ise el-Hasen b. el-Hakem'in çoğu zaman hata yaptığını, vehimde bulunduğunu ve rivâyetinde tek kaldığında ihticac etmekten hoşlanmadığını belirtmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca İbn Hibbân incelenen rivâyete *el-Mecrûhîn* isimli eserinde el-Hasen b. el-Hakem'in biyografisini ele alırken değinmiş ve bu lafızla nakledilen rivâyetin batıl olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁵

el-Hasen b. el-Hakem'in talebelerinden İsmâîl b. Zekeriyya el-Kûfî için ez-Zehebî ve İbn Hacer sadûk lafzını kullanmışlardır. İbn Hacer, bazen hata yaptığını eklemiştir. Şîî mezhebine mensup bir râvîdir. İbn Adî zayıf râvîlerle ilgili eserinde İsmail b. Zekeriyyâ'ya

¹⁰¹ Ebu'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mubârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi bişerhi Câmi'i't-Tirmizî* (Dâru'l-Fikr, ts.), 6/553.

¹⁰² İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/2; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/522, 523; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Halep: Dâru'r-Ruşeyd, 1411/1991), 388.

¹⁰³ ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 3/61.

¹⁰⁴ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/7; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/128; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/545.

¹⁰⁵ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, I, 278-279 es-Selefi. Aynı şekilde Zehebî de el-Hasen b. el-Hakem'in biyografisinde söz konusu rivâyete yer vermiştir. ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 1/486.

ve incelenen hadise yer vermiştir. Yine onu, el-Ukaylî de aynı türde tasnif ettiği eserine almıştır.¹⁰⁶

Yukarıdaki senedlerde de görüldüğü gibi el-Hasen b. el-Hakem'in iki râvîsi Ya'la b. Ubeyd ile Muhammed b. Ubeyd'in senedlerinde mubhem bir râvî vardır. Yani onların senedleri ittisâl bakımından sorunludur. el-Hasen b. el-Hakem'in üçüncü râvîsi İsmail b. Zekeriyya'nın senedi ise muttasıldır. Ancak, Ya'la b. Ubeyd ve Muhammed b. Ubeyd'in, İsmâîl b. Zekeriyya'dan daha güvenilir olduğu belirtilmiş ve onun hadisini kendisinden daha sika olan râvîlere muhalefet ettiği gerekçesinin sebep olduğu ıztırâb dolayısıyla da zayıf kabul edilmiştir.¹⁰⁷ Dolayısıyla geriye Ya'la b. Ubeyd ile Muhammed b. Ubeyd'in mubhem râvîli rivâyeti kalmaktadır. Bu sened de zayıf olduğuna göre, "ebvâbu's-sultan" rivâyetinin Ebû Hureyre tarîkinin isnâdının zayıf olduğu söylenebilir. Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmî heyetinin Ebû Dâvûd üzerine yaptıkları tahkîk çalışmasında Ebû Hureyre tarîkine de hasen li gayrih hükmü vermişler ve onlar bu tarikle İbn Abbâs rivâyetinin birbirlerini desteklediğini söyleyerek hadisi, hasen hadis derecesine yükseltmişlerdir.

"Cubbu'l-huzn" rivâyetinin müşterek râvîsi Ammâr b. Seyf'tir. İbn Mâce'nin talebesi Ebu'l-Hasen b. Seleme el-Kattân hadisin sonunda farklı bir senedle Ammâr b. Seyf'ten bir bilgi vermektedir. Buna göre Ammâr b. Seyf hadisi aldığı hocasının Enes b. Sîrîn mi yoksa Muhammed b. Sîrîn mi olduğunu bilmemektedir.¹⁰⁸ Ammâr b. Seyf'in burada hocası hakkında şüpheye düşmesi, onun zabtının ve senedinin de zayıflığına işaret olarak yorumlanabilir.

Kendisinden sadece Âmmâr b. Seyf'in rivâyette bulunduğu Ebû Muâz el-Basrî'nin doğru künyesinin Ebû Muân olduğu belirtilmiştir. O, İbn Hacer ve ez-Zehebî'ye göre mechûl bir ravîdir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/517-519; el-Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 1/78; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 1/228; İbn Hacer, *et-Taqrîb*, 107.

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/430-431.

¹⁰⁸ İbn Mâce, 1430/2009, "Mukaddime", 23.

¹⁰⁹ ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 4/574; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 9/483; a.mlf., *et-Taqrîb*, 674.

Ammâr b. Seyf hakkında cerh ve ta'dîl münekkitleri, farklı görüşler dile getirmiştir. Onu, Ebû Zur'a zayıf, Ebû Hâtîm zayıf ve munker, Ebû Dâvûd muğaffel, Yahya b. Mâîn ise leysse hadîsuhu bi-şey lafzıyla cerh etmiştir. el-İclî ise, Ammâr b. Seyf'in sika ve sebt bir râvî olduğunu belirterek onu ta'dîl etmiştir. Abdullah b. Mübarek zikri geçen râvîyi hayırla övmüş, Ubeyd b. İshâk da onun sadık olduğunu nakletmiştir.¹¹⁰ Görüldüğü üzere, Ammâr b. Seyf'i cerh edenler ta'dîl edenlere göre cerh ve ta'dîl ilminde daha yetkili alimlerdir. Dolayısıyla cerh edenlerin görüşünü tercih etmek daha uygundur. el-Ukaylî de Ammâr b. Seyf tarîkini eserine almış ve Ebû Muâz'ın mechûl olduğunu belirterek senede zayıf hükmünü vermiştir. Aynı şekilde, Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmî heyeti de Ammâr b. Seyf'in zayıf ve Ebû Muâz'ın da mechûl olması dolayısıyla isnadın zayıflığını kaydetmişlerdir.¹¹¹

Katâd ağacı rivâyetinin senedinde geçen Ubeydullah b. Ebû Bürde 'nin sadece bu rivâyeti ile bilinmektedir. Şöyle ki, el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) eserinde onun tek hocası İbn Abbâs ve tek talebesi Yahya b. Abdurrahman olarak kaydedilmiştir.¹¹² ez-Zehebî ve el-Bûsîrî (ö. 840/1436) onun mechûl bir râvî olduğunu belirtmiştir.¹¹³ İbn Hacer ise Ubeydullah b. Ebû Bürde için makbûl demiştir.¹¹⁴ Tek hocası ve tek talebesi bulunan Ubeydullah b. Ebû Bürde'nin mechûl bir râvî olduğu anlaşılmaktadır. Bunu gerekçe göstererek Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmî heyeti isnadın zayıf olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁵ Beşşâr Avvâd da et-Tirmizî tahkikinde İbn Hacer makbûl dese bile Ubeydullah b. Ebû

¹¹⁰ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/393; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/194-195.

¹¹¹ Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Sünenu İbn Mâce*, 1/172. "Cubbu'l-huzn" ifadesinin geçtiği bir başka rivâyet Taberânî'nin *Mu'cemu'l-Evsat*'ında bulunmaktadır. Musannif hadisin sonunda senedin iki yerde teferrüd ettiğini açıklamıştır (Ebu'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, thk. Târik b. 'Ivâdullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1416/1995), 6/202.

¹¹² el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/160.

¹¹³ ez-Zehebî, *el-Kâşif*, 1/687; Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl b. Selîm el-Bûsîrî, *Mişbâhu'z-züccâce fî zevâidi İbn Mâce*, thk. Avd b. Ahmed eş-Şehrî (el-Medînetu'l-Munevvere, 1425/2004), 1/237.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 645.

¹¹⁵ Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Sünenu İbn Mâce*, 1/171.

Bürde'nin mechûl olduğuna hükmeden alimlerin görüşünü tercih ederek isnada zayıf notunu düşmüştür.

Senedlerin Değerlendirilmesi

Ravîlerin değerlendirilmesinde görüldüğü üzere “ebvâbu's-sultan” hadisinin İbn Abbâs ve Ebû Hureyre'den gelen senedlere yönelik bazı eleştiriler varsa da, her iki sahâbînin rivâyetinin birbirini desteklediği söylenerek Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti tarafından hasen derecesine yükseltilmiştir. et-Tirmizî, “Cubbu'l-huzn” rivâyetinin sonunda hadisin “hadîsun garîbun” açıklamasını yapmıştır.¹¹⁶ el-Bûsîrî, onun bu hadis konusunda sadece garîb dediğini kaydetmiştir.¹¹⁷ Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti ve Beşşâr Avvâd'ın değerlendirmesine göre zayıf bir rivâyettir. Aynı şekilde İbn Mâce'de “Cubbu'l-huzn” hadisinden önce gelen ve söz konusu hadisin şahidi olarak görülen katâd ağacı rivâyeti de el-Bûsîrî tarafından zayıf görüldüğü gibi Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyetince de aynı hüküm verilmiştir.¹¹⁸ İbn Mâce üzerine yapılan bir şerh çalışmasında da hem “Cubbu'l-huzn”¹¹⁹ hem de katâd ağacı¹²⁰ hadislerine zayıf denilmiştir. el-Münzirî'nin katâd ağacı râvîlerinin hepsi sika yorumu dikkate alınmamıştır.¹²¹ Görüldüğü gibi, “Cubbu'l-huzn” ve onun şahidi olarak kabul edilen katâd ağacı rivâyetleri, hasen hadis derecesine yükseltilmemiştir. Bunun sebebi onların senedlerinin bu tür bir yükseltmeye uygun görülmediğindendir.

Metinlerin Değerlendirilmesi

“Ebvâbu's-sultan” rivâyetlerinin Ebû Hureyre ve İbn Abbâs tarîklerinde bazı metin farklılıkları bulunmaktadır. Ebû Hureyre'nin rivâyetinin metin farklılıkları olarak şunlara işaret edilebilir. Ebû Hureyre'nin Ahmed b. Hanbel'deki metni şöyledir:

¹¹⁶ et-Tirmizî, “Riyâ”, 48.

¹¹⁷ el-Bûsîrî, *Mişbâhu'z-zücâce*, 1/236.

¹¹⁸ el-Bûsîrî, *Mişbâhu'z-zücâce*, 1/237; Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Sünenü İbn Mâce*, 1/171.

¹¹⁹ İbn Adem b. Musa Muhammed b. Ali, *Meşâriku'l-envâri'l-vehhâce ve meâli'u'l-esrâri'l-behhâce fî şerhi Süneni'l-İmâm İbn Mâce* (Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1427/2006), 4/494.

¹²⁰ Muhammed b. Ali, *Meşâriku'l-Envâri'l-Vehhâce*, 4/488.

¹²¹ Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, thk. İbrahim Şemsudîn (Beyrut -Lübân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/67.

”مَنْ بَدَأَ جَفَا وَمَنْ تَبَعَ الصَّيِّدَ غَفَلَ وَمَنْ أَتَى أَبْوَابَ السُّلْطَانِ افْتَتِنَ وَمَا ارْزَادَ عَبْدٌ مِنَ السُّلْطَانِ قُرْبًا إِلَّا ارْزَادَ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ بُعْدًا“

Bu metnin ilk iki cümlesi Ebû Dâvûd’un Ebû Hureyre metninde yer almamaktadır. Ahmed b. Hanbel’de *مَنْ لَزِمَ السُّلْطَانَ افْتَتِنَ* ifadesi Ebû Dâvûd’da *مَنْ أَتَى أَبْوَابَ السُّلْطَانِ افْتَتِنَ* şeklindedir. *مَنْ أَتَى أَبْوَابَ السُّلْطَانِ* ifadesi, İbn Abbâs’ın Ahmed b. Hanbel’deki metninde, *ebvâb* kelimesi olmadan, *مَنْ أَتَى السُّلْطَانَ* şeklinde ve en-Nesâî’de *مَنْ اتَّبَعَ السُّلْطَانَ افْتَتِنَ* (Kim sultana tabi olursa fitneye düşürülür) lafzıyla yer almaktadır. Ebû Hureyre rivâyetinin son cümlesi Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel’in metinlerinde yaklaşık olarak aynıdır.

Metin bakımından Ebû Hureyre rivâyetinde yer alan *وَمَا ارْزَادَ عَبْدٌ مِنَ السُّلْطَانِ قُرْبًا إِلَّا ارْزَادَ* kısmı, et-Tirmizî, Ebû Dâvud, en-Nesâî ve Ahmed b. Hanbel’de bulunan İbn Abbâs tarîkinde nakledilmemiştir.

“Cubbu’l-huzn” hadisinin et-Trimizî ve İbn Mâce’nin metinlerinde de bazı farklılıklar vardır. et-Tirmizî’nin metninde *كُلَّ يَوْمٍ أَرْبَعِمِائَةٍ* ifadesi, İbn Mâce’de *كُلَّ يَوْمٍ مِائَةً مَرَّةً* şeklindedir. Yine İbn Mâce’de söz konusu hadisin son cümlesi *وَأِنْ مِنْ أَبْغَضَ الْفُرَّاءِ إِلَى اللَّهِ* , et-Tirmizî’de yer almamaktadır. Bu durumda yöneticileri ziyaret eden kurrâları kınayan kısmın Kütüb-i tis’a’da sadece İbn Mâce’de yer aldığı anlaşılmaktadır.

Temel hadis kaynaklarının bazılarında nakledilen söz konusu rivâyetlerin metinlerinden, yöneticilerin kapılarının imtihan yeri olduğu ve bu hususta ümmetin özellikle de ulemanın uyarıldığı söylenebilir.¹²² Yönetici kapılarının fitne olması, onlara müdahane etmek isteyen kişiler için geçerlidir. Bu niyetteki kişiler, yöneticilerin arzularına uygun davranırlarsa dinlerine zarar vermiş, onlara karşı çıkarlarsa canlarını tehlikeye atmış olacaklardır. Yöneticilere nasihatte bulunmak için onlarla görüşmek ise faziletli bir tutumdur.¹²³ İmâm es-Sindî (ö. 1138/1726) ise bu yoruma, yöneticilere iyiliği emretmek ve

¹²² Nitekim yukarıda zikredilen birinci rivâyetten “Ulemanın zalim ve fasık idarecilerin kapılarına gidip, onlarla düşüp kalkmaları yasaklanmıştır.” hükmü çıkartılmıştır.(Bkz. Necati Yeniel - Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebu Dâvûd Terceme ve Şerhi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1988), 11/38-39.)

¹²³ Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Ali el-Fettenî, *Mecma’u bihâri l-envâr fî garâ’ibi t-tenzîl ve letâ’ifi l-aḥbâr* (Haydarâbâd-Dekken, 1387/1967), 4/99; el-Mubârekfûrî, *Tuhfetü l-aḥvezî bişerhi Câmi i t-Tirmizî*, 6/532-533.

kötülükten sakındırmak için görüşmek isteyenlerin de canlarının tehlikede olduğunu ve bunun da gayet iyi bilindiğini ilave etmiştir.¹²⁴

Yukarıda verilen hadislerde geçen “Cubbu’l-huzn”un ne olduğuna kısaca değinmekte yarar vardır. “Cubbu’l-huzn”ün cehennem vadilerinden biri olduğu ve buraya riyakâr kurrâların gireceği hadiste belirtilmiştir. Riyakâr kurrâlar ifadesi, aynı özelliği taşıyan alimler için de geçerlidir.¹²⁵ Yine metinde buraya girmekten sakınılması gerektiği uyarısı yapılmıştır. Bu oranın azabının çokluğundan kinayedir. “Cubbu’l-huzn”, kâfir ve münafıklar için değil, asi müminler içindir.¹²⁶

İbn Mâce’nin “Cubbu’l-huzn” rivâyetinin sonunda Ammâr b. Seyf’in talebesi Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî, zalim yöneticiler (الجررة) lafzını eklemiştir. Bununla hadiste zalim yöneticilerin kastedildiğini ima edilmiştir. Nitekim âdîl yöneticileri ziyaret etmekte bir sorun olmadığı kaydedilmiştir.¹²⁷

Katâd ağacı hadisinde, dinde derinleşenlerin ve kurrâların dünyalık çıkarlar için yöneticilere gelmeleri, dinî meselelerde de onların işlediği günahlara ortak olmadıkları konu edilmektedir. Onların amaçları hadisten anlaşıldığı üzere yöneticilere nasihat etmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak için değildir. Söz konusu hadisin metninde geçen Katâd ağacı, meyve yetişmeyen ve sadece dikenli olan bir ağaçtır. Hadiste temsil yapılarak yöneticilerle ilişkiden ne elde edileceği anlatılmak istenmiştir. Buna göre dünyevî bir menfaat için yöneticilere yakın olmak isteyenlerin sadece dinlerine zarar verecekleri söylenmiştir.¹²⁸ Metinde yöneticilerden ne elde edileceği yani istisna edatı لا dan sonra gelen kısım (müstesna) yoktur. Hadisin sonunda İbn Mâce, hocası Muhammed es-

¹²⁴ Ebû ‘Abdirrahmân Ahmed b. Şu‘ayb b. Alî el-Horâsânî en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî bi Şerhi’l-Hâfiz Celâleddîn es-Suyûtî ve Hâşiyeti’l-İmâmî’s-Sindî* (Halep: Mektebu’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, ts.), 7/196.

¹²⁵ Muhammed Enver Şâh b. Muazzam Şâh el-Keşmirî, *el-‘Arfü’s-şezî ‘alâ Câmi’i’t-Tirmizî*, thk. Mahmud Şâkir (Beyrut -Lübnân: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1425/2004), 4/39-40.

¹²⁶ Ebu’l-Hasen el-Hanefî es-Sindî, *Şerhu Süneni İbn Mâce el-Kazvîni (Hâşiyetü’s-Sindî ‘alâ Süneni İbn Mâce)* (Beyrut: Dâru’l-Ciyîl, ts.), 1/112.

¹²⁷ Ebu’l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed Abdüsselâm el-Mubârekfûrî, *Mir’âtü’l-mefâtîh şerhi Mişkâtî’l-Meşâbih* (Hind: İdâretü’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve’d-De’ve ve’l-İftâ’, 1404/1984), 1/360.

¹²⁸ Bkz. es-Sindî, *Hâşiyetü ‘alâ Süneni İbn Mâce*, 1/112; Ali el-Kârî, *Mirqātu’l-mefâtîh*, 1/473-474.

Sabbâh'ın, müstesnayı mukadder olarak sanki Hz. Peygamber'in hatalar demek istediği yorumunu nakletmiştir.¹²⁹

“Ebvâbu's-sultan” rivâyetinin en-Nesâî'de yer alan metni üzerinden (Kim sultana tabi olursa, fitneye düşürülür), Goldziher bazı çıkarımlarda bulunmuştur. O, bu hadisi Emevîler döneminde Müslüman toplumunun iktidarla ilişkisini ortaya koyan bir bilgi olarak yorumlar ve şunu söyler: “Ne türlü olursa olsun, hâkim cereyanla ve iktidarla mevcut her ilişki bu kimselerce haram kabul edilmişti.” Bu bağlamda o, söz konusu dönemde devlet hizmetine girmenin de hoş görülme ve kaçınılan bir tutum olduğunu dile getirmiştir.¹³⁰

Sultân kelimesi سُلْطَن kökünden gelmekte olup sözlük anlamı delil (hüccet) ve güç anlamındadır.¹³¹ Sultân kelimesinin âyetlerdeki kullanımı üzerine Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) tarafından iki farklı anlam yüklenmiştir. Bunlardan birincisi delil (hüccet), ikincisi sultan yani meliku'l-kahhârdır.¹³² Vecdi Akyüz ise sultan kelimesinin Kuran-ı Kerîm'de güç, kanıt, izin ve yetki anlamlarında kullanıldığını ve kişilere bir unvan olarak verilmediğini belirtmiştir.¹³³

İncelenen hadis metinlerinde yönetici unvanı olarak geçen sultan kelimesinin, Hz. Peygamber döneminde böyle bir anlamda kullanılmadığı belirtilmektedir. Hatta ilk dört halife ve Emevîler dönemlerinde de sultan kelimesinin yönetici unvanı anlamında kullanılmadığı, bu anlamı daha sonraları kazandığı kabul edilir. Bu bakımdan hadislerde halîfe, emîr ve imâm kelimelerinin yerine yönetici unvanı anlamında kullanılması mana ile rivâyetin bir etkisi olarak yorumlanmıştır.¹³⁴ İlk musanniflerden biri olan Ma'mer b.

¹²⁹ Ali el-Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtîh*, 1/473-474.

¹³⁰ Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, çev. Mehmet Sait Hatipoğlu (Ankara: OTTO, 2019), 63-64.

¹³¹ Ebu Abdurrahmân el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî (Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 7/213.

¹³² Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir fî'l-Şur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin (Dubai: Merkezi Cumatu'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Turâs, 1427/2006), 82-83. Mukâtil b. Süleyman'ın meliku'l-kahhâr anlamı verdiği sultan kelimesi, İbrahim sûresinin 22. âyeti ile Saffât sûresinin 30. âyetleridir.

¹³³ Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi, 1998), 138-140.

¹³⁴ Yavuz Köktaş, “Hadislerde Geçen ‘Sultan’ Kelimesine Dair”, *Usûl İslâm Araştırmaları* 9 (2008), 238.

Râşid'in (ö. 153/770) eserinde sultan kelimesinin, hem bâb başlıklarında hem de bazı rivâyetlerde yönetici unvanı anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu başlıklardan biri (باب ابواب السلطان) *Sultanın Kapıları Bâbı*'dir.¹³⁵ Bu başlık altında verilen mevkûf rivâyetlerde أبواب الأمراء, أبواب السلطان, أمير المؤمنين ve الإمام ifadeleri geçmektedir. Öteki başlık (باب من أذل السلطان) *sultanı küçük düşüren kişi bâbı*'dir.¹³⁶ Bu başlık altında verilen mevkûf rivâyetlerde de سلطان الله, أمراء ve الأئمة ifadeleri geçmektedir. Her iki başlık altında verilen metinlerde merfu rivâyetin olmaması dikkat çekicidir. Ayrıca söz konusu eserde (باب الأمراء) *Yöneticeler Bâbı* başlığı da bulunmaktadır.¹³⁷ Burada da merfu bir rivâyette جائر سلطان bir başka merfu rivâyette أمراء ve mevkûf bir rivâyette سلطان ifadelerinin geçtiği metinler yer almıştır. Dolayısıyla bunlar sultan ve emir kavramlarının birbirlerinin yerlerine kullanıldığını gösteren bir başka delildir. Ma'mer b. Râşid'in yaşadığı dönemde Emevîlerin son zamanları ile Abbâsîlerin ilk yıllarıdır. Bu zaman sultan kelimesinin yönetici unvanı anlamında resmî olarak kullanılmasa bile diğer yönetici unvanları ile aynı anlamı taşıdığını gösterir.

“Ebvâbu's-sultan” rivâyetlerine yönelik bir başka eleştiri Hayri Kırbaçoğlu'dan gelmiştir. Onun söz konusu rivâyetler üzerine değerlendirmesi şöyledir:

“Kezâ Hz. Peygamber döneminde, ‘sultanların kapılarına varmak’tan söz etmek mümkün olmadığı halde, bunun kötülüğünden dem vuran hadisler üretmek, bazı insanların pişkinliği ile izah edilebilirse de; “Sultanların kapılarına varan fitneye duçar olur; herhangi bir kul da, sultana ne kadar yakın olursa, Allah’tan o kadar uzak olur.” şeklinde bir sözü, Hz. Peygamberin hadisi olarak takdim edebilen Ebû Dâvûd, et-Tirmizî ve en-Nesâ’î gibi hadis imamlarına ne demeli?”¹³⁸

“Ebvâbu's-sultan” rivâyetlerinin sened değerlendirmelerinde görüldüğü üzere, hadise zayıf diyenler olmakla birlikte üretildiğini söyleyen birine rastlanılmamıştır.

¹³⁵ Ebû Bekr es-San‘ânî Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, thk. Habîbu'r-Rahmân el-A‘zamî (Beyrut: el-Meclisu'l-İlmî, 1403/1983), 11/316-317.

¹³⁶ Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 11/344-345.

¹³⁷ Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 11/345-348.

¹³⁸ Hayri Kırbaçoğlu, “İstismara Elverişli Münbit Topraklar: Hadisler”, *İslâmiyât Dergisi* 3/3 (2000), 136.

İncelenen metinle ilgili bir başka husus da sultana yaklaşmanın olumsuz görülmesidir. Oysa Hz. Peygamber ve râşid halifeler zamanında bu tür bir olumsuzluktan bahsetmek mümkün değildir. Bu bakımından metindeki olumsuzluk ya sultana müdahane bulunan, ondan dünyalık beklentisi içinde olanlar ya zalim sultanla yakınlık kuranlar ya da ileride birtakım yöneticilerin çıkacağı ve onlara yaklaşanların fitneye düşeceği şeklinde anlaşılmıştır.¹³⁹

Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi

“Ebvâbu’s-sultan rivâyettinin” İbn Abbâs tarîkinin müşterek râvîsi Sufyân es-Sevrî’nin hadis ilmindeki yetkinliğine daha önce değinilmişti. Onun yöneticilerle ilişkisine dair bazı rivâyetlerini İbn Ebû Hatim, *Sevrî’nin Sultanın (Yanına) Girmesi ve Ümmetin İşleri Üzerine Ona Hayırhahlık Yapması Hakkında Zikredilenler ile Emirlerin İyiliğini Kabul Etmeyi Terk Etmesi Hakkında Zikredilenler* başlıkları altında ele almıştır. Bunlardan birinde Sufyân es-Sevrî, dönemin Abbâsî halîfesi Mehdî’ye Ömer b. Hattâb ile Ömer b. Abdulazîz’i örnek almasını önerir. Halîfe Mehdî ise buna güç yetiremediğini söyleyince, Sufyân es-Sevrî de ona “o halde evinde otur” der. Bir başka rivâyette de Sufyân es-Sevrî, Mina’da Halîfe Ebû Ca’fer’e, Hz. Ömer’in (r.a.) on altı dinarla haccettiğini söyleyerek devlet harcamalarını kullanırken titiz olması gerektiğini emreder.¹⁴⁰ Bu sert tutumuna karşın Sufyân es-Sevrî, talebesi Abdurrahman b. Mehdî’nin bildirmesine göre, yöneticilere karşı asla sövmemiş onların ıslahı için dua etmiştir.¹⁴¹ Sufyân es-Sevrî’nin yöneticilerden hediye kabul etmemiştir. Bunun sebebi, yöneticilerin hediyelerinin haram olması değil onların nezdinde küçülmek içindir. Bu bilgiler Sufyân es-Sevrî’nin, yöneticilerle olan ilişkisinde İslâm dininin emr bi’l-ma’rûf ve nehy ani’l-munkar ilkesini uygulamaya çalıştığını göstermektedir.

“Ebvâbu’s-sultan” rivâyetinin Ebû Hureyre tarîkinin müşterek râvîsi Adî b. Sâbit’in (ö. 116/735) yöneticilere ilişkisinin nasıl olduğunu ortaya koyan bilgilere rastlanılmamıştır. Ancak Hz. Ali taraftarı olan Adî b. Sâbit, Şîa mescidinin imâmı ve vâizidir. Vefat ettiği

¹³⁹ İbn Müflih, *el-Âdâbü’ş-şer’iyye*, 3/458; Köktaş, “Hadislerde Geçen ‘Sultan’ Kelimesine Dair”, 237-238.

¹⁴⁰ Ebû Nuaym’a göre Sufyân es-Sevrî, Mina’da Halîfe Ebû Ca’fer ile değil, Halîfe Mehdî ile görüşmüştür. Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/13.

¹⁴¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/96.

tarih dikkate alındığında Emevîler döneminde yaşamış olan Adî b. Sâbit'in şîi ve Kûfeli olması dolayısıyla yönetime muhalif biri olduğu söylenebilir.

“Cubbu'l-huzn” rivâyetinin müşterek râvîsi Ammâr b. Seyf'in yöneticilerle ilişkisi dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

2.2.4. İmâretu's-sufehâ Rivâyeti

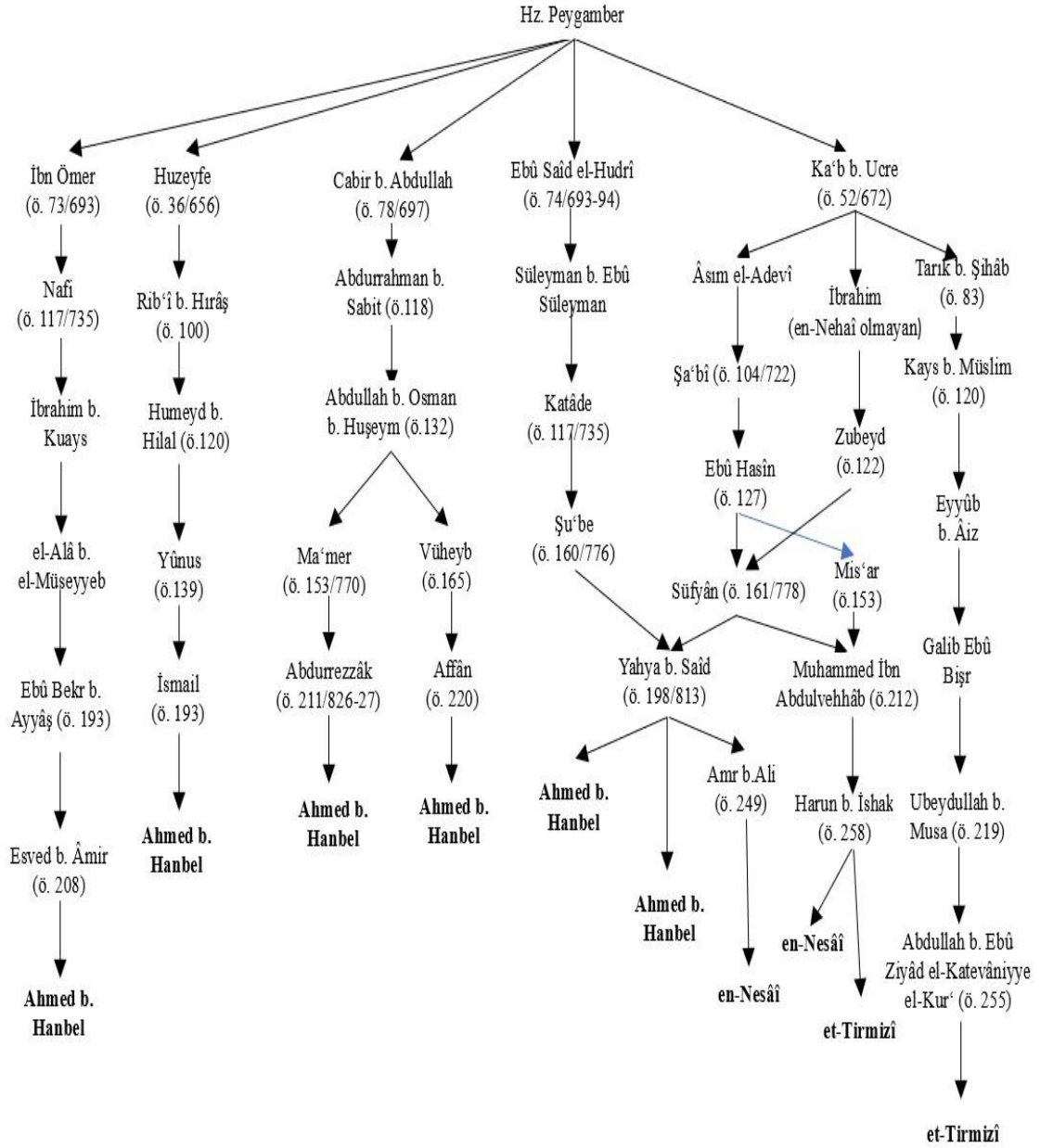
Kütüb -i Tis'a'da beş sahâbî tarafından farklı metinlerle nakledilmiştir.

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنْ ابْنِ خُنَيْمٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ سَابِطٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِكَعْبِ بْنِ عُجْرَةَ: "أَعَاذَكَ اللَّهُ مِنْ إِمَارَةِ السُّفَهَاءِ" قَالَ: وَمَا إِمَارَةُ السُّفَهَاءِ؟ قَالَ: "أَمْرَاءُ يَكُونُونَ بَعْدِي لَا يَقْتَدُونَ بِهَدْيِي وَلَا يَسْتَنْتُونَ بِسُنَّتِي فَمَنْ صَدَّقَهُمْ بِكَذِبِهِمْ وَأَعَانَهُمْ عَلَى ظُلْمِهِمْ فَأُولَئِكَ لَيْسُوا مِنِّي وَلَسْتُ مِنْهُمْ وَلَا يَرُدُّوا عَلَيَّ حَوْضِي وَمَنْ لَمْ يُصَدِّقْهُمْ بِكَذِبِهِمْ وَلَمْ يُعِنْهُمْ عَلَى ظُلْمِهِمْ فَأُولَئِكَ مِنِّي وَأَنَا مِنْهُمْ وَسِيرِدُوا عَلَيَّ حَوْضِي. يَا كَعْبُ بْنُ عُجْرَةَ الصَّوْمُ جُنَّةٌ وَالصَّدَقَةُ تُطْفِئُ الْخَطِيئَةَ وَالصَّلَاةُ قُرْبَانٌ - أَوْ قَالَ: بُرْهَانٌ -

Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: “Ey Ka‘b b. Ucre sefihlerin yönetiminden senin adına Allah’a sığınıyorum. (Ka‘b b. Ucre) “Yâ Rasûlallah, sefihlerin yönetimi nedir?” dedi. (Hz. Peygamber) şöyle dedi: “Benden sonra gelen emirler ki, hidayetime uymayacaklar ve sünnetimle amel etmeyeceklerdir. Kim onların yalanlarını onaylar ve zulümlerine yardımcı olursa, işte onlar benden değil ve ben de onlardan değilimdir. Onlar, Havz’ıma ulaşamayacaklardır. Kim onların yalanlarını onaylamaz ve zulümlerine yardımcı olmazsa işte onlar benden ve ben de onlardanımdır. Onlar, Havz’ıma ulaşacaklardır. Ya Ka‘b b. Ucre, oruç kalkandır. Sadaka günahı söndürür. Namaz yakınlıktır (kurbiyetdir) -veya delildir dedi.”¹⁴²

Bu rivâyetin sened tablosu şöyledir:

¹⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/514; 17/287; 18/376-377; 22/332; 23/425; 30/50; 38/295; et-Tirmizî, *et-Tirmizî*, “Sefer”, 79; “Fiten”, 72; en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî bi Şerhi'l-Hâfiz Celâleddîn es-Suyûtî ve Hâşiyeti'l-İmâmi's-Sindî*, “Biat”, 35.

Şekil 11. Sened tablosu: İmâretu's-sufehâ

Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli

et-Tirmizî, en-Nesâî ve Ahmed b. Hanbel tarafından rivâyet edilen hadisin sahâbî râvisi Ka'b b. Ucre'dir. Onun senedlerdeki talebelerinden biri olan Âsım el-Adevî, Kûfelidir. el-Mizzî ve İbn Hacer, onun sadece Ka'b b. Ucre'den hadis aldığını belirtmişlerdir. Âsım el-Adevî'den hadis alanlar da iki kişidir; eş-Şa'bî ve Ebü İshâk es-Sebî'î. Âsım el-Adevî'den et-Tirmizî ve en-Nesâî sadece incelenen hadisi rivâyet

etmişlerdir. Yani onun, Kütüb-i sitte’de sadece bu hadisi yer almaktadır. en-Nesâî ve İbn Hibbân’a göre Âsım el-Adevî sikadır.¹⁴³

Ka’b b. Ucre’den hadisi rivâyet eden diğer talebesi İbrahim’in kim olduğu üzerine kesin bir değerlendirmede bulunulmamıştır. el-Mizzî ile İbn Hacer eserlerinde senedde geçen İbrahim’i şu şekilde vermişlerdir:

إبراهيم وليس بالنخعي¹⁴⁴

Yani et-Tirmîzî’nin senedinde geçen şekliyle kaydetmişlerdir. ez-Zehebî ise söz konusu İbrahim’in, “Umulur ki, o, İbrahim en-Nehaî’dir.” demiştir.¹⁴⁵ İbn Hacer ise İbrahim’in mechûl bir râvî olduğunu kabul etmektedir.¹⁴⁶

Sahâbî Ebû Sa’îd el-Hudrî’den hadisi rivâyet eden Süleyman b. Ebû Süleyman’ın tek kişi mi yoksa iki ayrı kişi mi olduğu konusunda ihtilaf vardır. İbn Hibbân Süleyman b. Ebû Süleyman isminde tek bir kişiye yer vermiştir. Onun hocalarını Ebû Hureyre ve Ebû Sa’îd el-Hudrî, talebelerini de el-Avvâm b. Havşeb’in ve Katâde olarak kaydetmiştir.¹⁴⁷ el-Buhârî ise hocası Ebû Sa’îd ve talebesi Katâde olan Süleyman b. Ebû Süleyman’dan bahsettikten sonra hocası Ebû Hureyre ve talebesi el-Avvâm b. Havşeb için ikinci bir Süleyman b. Ebû Süleyman’ı dile getirir.¹⁴⁸ Böylece aynı isimde iki ayrı kişiden söz etmiş olmaktadır. İbn Hacer, el-Buhârî’nin görüşünü tercih ederek, İbn Hibbân’ın iki ayrı kişiyi cemettiğini ileri sürmüştür. İbn Hacer’in delili, ed-Dârekutnî’nin Süleyman b. Ebû Süleyman’ın mechûl olduğunu ve ondan sadece Katâde’nin rivâyette bulunduğunu belirtmesidir.¹⁴⁹ Dolayısıyla talebesi el-Avvâm b. Havşeb olan başka bir Süleyman b. Ebû Süleyman’ın bulunması gerekir. Bu râvî hakkında el-Buhârî ve ed-Dârekutnî’nin ricâl

¹⁴³ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 13/550-551; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 5/60.

¹⁴⁴ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/257; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/185.

¹⁴⁵ ez-Zehebî, *el-Kâşif*, 1/228.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 95.

¹⁴⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitabu’s-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretü’l-Maârifî’l-Usmâniyye, 1393/1973), 4/315.

¹⁴⁸ Ebû ‘Abdullah Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr* (ed-Duken: Dâiratü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, 1377/1958), 4/14-15.

¹⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 4/196-197.

ilmindeki yetkinliklerine dayanarak görüşlerinin tercih edilmesi daha uygun görülmektedir. Nitekim, Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmî heyeti Süleyman b. Ebû Süleyman isminde iki farklı kişi olduğu görüşünü kabul etmişler ve sadece Katâde'nin rivâyetinde bulunduğu Süleyman b. Ebû Süleyman'a mechûl hükmünü vermişlerdir. Bundan dolayı da hadis sahih olmakla birlikte bu senedin zayıf olduğunu belirtmişlerdir.

Ahmed b. Hanbel'in İbn Ömer (r.a.) senedinde Nâfi''den hadisi rivâyet eden İbrahim b. Kuays, Ebû Hâtim tarafından zayıf kabul edilmiştir. el-Buhârî, İbrahim b. Kuays için herhangi bir cerh ve ta'dîl ifadesi kullanmamıştır. Onu, İbn Hibbân sika râviler arasında saymaktadır. ez-Zehebî'de, İbrahim b. Kuays hakkında Ebû Hâtim'in görüşünü nakletmiştir. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*'da isminin İbrahim b. İsmail ve Kuays'ın lakap olduğunu söylemiştir. Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmî heyeti, hadise sahîh li gayrihi hükmünü vermekle birlikte, bu senedin İbrahim b. Kuays dolayısıyla zayıf olduğunu belirtmişlerdir.¹⁵⁰

Abdurrahman b. Sâbit'in Cabîr b. Abdullah'tan hadis işitip işitmediği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Abdurrahman b. Sâbit'in Câbir b. Abdullah'tan hadis işitmediği görüşündedir. Abdurrahman b. Sâbit'in bu tür rivâyetleri Yahyâ b. Maîn göre mursaldir.¹⁵¹ Buna karşılık el-Buhârî (ö. 256/870) ve İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Abdurrahman'ın Câbir b. Abdullah'tan rivâyetlerinin muttasıl olduğunu kaydetmişlerdir.¹⁵² Hadisin Ebû Ya'lâ rivâyetinde Abdurrahman b. Sâbit de Câbir b. Abdullah'tan hadis tahdis ettiğini nakletmiştir.¹⁵³ Bu durumda Abdurrahman b. Sâbit'in bu rivâyetinin muttasıl olduğu söylenebilir.

¹⁵⁰Bkz. el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/313-315; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/151; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Şîkât* (Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1401/1981), 7/6/21; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 1/53; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/336.

¹⁵¹ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1/125.

¹⁵² el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/301-302; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/240.

¹⁵³ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, thk. Hüseyin Selim Esed (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984), 3/475-476.

Abdurrahman b. Sâbit'ten hadisi rivâyet eden Abdullah b. Osman b. Huseym hakkında Ebû Hâtim sâlihu'l-hadîs, İbn Hacer sadûk lafızlarını kullanmışlardır.¹⁵⁴ Bu isnâdlara Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmî heyeti ile Hüseyin Selim Esed kavî hükmünü vermişlerdir.¹⁵⁵

Metnin Değerlendirilmesi

Verilen metinde geçen “sefihlerin yönetimi” tabiri, Câbir b. Abdullah'tan gelen rivâyetlerde bulunmaktadır. “Sefihlerin yönetimi” tabirinin açıklanması ise Câbir b. Abdullah rivâyetinin sadece Ma'mer b. Râşid (ö.153/770) tarîkinde yapılmıştır. Buna göre “sefihlerin yönetimi”, Hz. Peygamber'in sünnetine uymayan yöneticilerin yönetimidir. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) *el-Cami*'inde söz konusu rivâyeti nakletmiştir.¹⁵⁶

Metinlerin genelinde “yalanlarını onaylarsa” فَصَدَّقَهُمْ بِكَذِبِهِمْ kısmı bulunmaktadır. Bir rivâyette ise “sözlerini onaylarsa” فَصَدَّقَهُمْ بِحَدِيثِهِمْ şeklindedir.

Hiz. Peygamber, kendisinden sonra gelecek yöneticilerin yalanlarını onaylamaktan ve zulümlerine yardımcı olmaktan ümmetini sakındırmıştır. Yöneticilerin yalanlarının onaylamak, onlara yakınlık kurarak menfaat sağlamak isteyenlerin tutumudur. Ancak müttaki alimler için böyle bir şey söz konusu olamaz. Yine onların zulümlerine yardımcı olmak için bazı yollara başvurulabilir. Bunlar da genelde onların yaptıkları haksızlıkları fetvalarla meşrulaştırmak, âyetlere keyfî yorumlar vermek ve hadis uydurma yoluyla gerçekleşebilir.¹⁵⁷

Ali el-Kârî hadisin şerhinde Abdullah b. el-Mübârek ile sultanlara terzilik yapan bir adam arasında geçen konuşmaya yer verir. Terzi, Abdullah b. el-Mübârek'e “Ben

¹⁵⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/111-112; İbn Hacer, *Taqrîbü't-Tehzîb*, 313.

¹⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/332; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 3/475-476.

¹⁵⁶ Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî 'Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, thk. Hâbiburrahmân el-'Azamî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403), 11/345-346.

¹⁵⁷ el-Mubârekfûrî, *Tuhfetü'l-aḥveẓî bişerḥi Câmi'i't-Tirmizî*, 6/443-444.

‘zalimlere meyletmeyiniz’ âyetinin kapsamına girer miyim?” diye sorar. Abdullah b. el-Mübârek şöyle cevap verir: “Üstelik, sana iğneyi satan kişi bile bunun kapsamına girer.”¹⁵⁸

Sufyân es-Sevrî şöyle demiştir: “Biz ne sultanlarla içli dışlı oluruz ne de böyle bir kimseyle.”

Değerlendirme

Her iki grupta yer alan hadislerin incelenmesinden sonra şunlar söylenebilir. Yöneticilerin hayrını istemeyi konu edinen ve sened bakımından daha sahih olduğu anlaşılan hadisler, Kur’ân-ı Kerîm, öteki hadisler ve ilk müslüman toplumunun uygulamaları ile uyushmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’e “iş konusunda onlarla istişare et”¹⁵⁹ emrini iletmiştir. Bir başka ayette de, “işleri aralarında danışma ile yürür”¹⁶⁰ buyurulmuştur. Bu ayetlerde yönetenlerin ve yönetilenlerin birbirlerine karşı sorumlulukları vurgulanmaktadır. Söz konusu ayetler İslâm hukukundaki şûra ilkesinin dayanaklarıdır. Bilindiği gibi, şûra iki taraflı yani yönetenlerin ve yönetilenlerin görüşlerini dile getirdikleri bir kuruldur.¹⁶¹ Aynı şekilde Kur’ân-ı Kerîm’de iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmayı (emr bi’l- ma’rûf ve nehy ani’l-munker) teşvik eden ayetler de tüm Müslümanları olduğu gibi, yönetenler ve yönetilenleri de muhatap almaktadır.¹⁶² Böylece her iki gruptaki ayetlerin, yöneticilerin hayrını istemeyi konu edinen hadisin anlamını desteklediği ortaya çıkmaktadır.

Hz. Peygamber sadece yönetilenlerin yöneticilerin hayrını istemekle kalmamış aynı zamanda bir başka hadisinde de yöneticilerin yönetilenlerin hayrını istemeye teşvik etmiştir. Şöyle ki, Hz. Peygamber: “Müslümanların başına bir yönetici gelir sonra o

¹⁵⁸ Ali el-Kârî, *Mirâtu’l-mefâtiḥ*, 7/255.

¹⁵⁹ Âl-i İmrân 3/159.

¹⁶⁰ Şûrâ 42/38.

¹⁶¹ İslâm hukukunda şûra kavramı için bkz. Nevin Abdulhâlik Mustafa, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet (Hz. Muhammed Devrinden Abbasîlerin İkinci Yüzyılına Kadar [h. 1-232/m. 622-846])*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 110-114.

¹⁶² Âl-i İmrân 3/104, et-Tevbe 9/71.

Müslümanlar için gayret göstermez ve onların hayrını dilemezse onlarla beraber cennete giremez” buyurmuştur.¹⁶³ Böylece Hz. Peygamber her iki tarafında birbirlerinin hayrını istemesi gerektiğini ortaya koymuştur. Buradan hareketle Kur’ân-ı Kerim’in çizdiği çerçevenin hadislerle de örtüştüğü söylenebilir.

Yöneticilere nasihatte bulunmanın gerekliliğini belirten hadisler asr-ı saâdet ve hulefâ-i râşidîn dönemlerinde hayata geçirilmiştir. Sahâbiler, devlet başkanlığı görevini de yürüten Hz. Peygamber’e vahiy dışında kalan pek çok konuda düşüncelerini açıklamışlardır. Aynı şekilde hulefâ-i râşidîn döneminde de şûra meclisi ile emr bi’l-ma’rûf ve nehy ani’l-munker ilkesi yürürlükteydi.

Emevî devletinin iktidarı ele geçirmesiyle hulefâ-i râşidîn çizgisinden bazı sapmalar yaşandı. Bunlardan biri yöneticilerin siyasî hedeflerine veya dine aykırı uygulamalarına karşı çıkan alimlere karşı sert bir tutum takınmalarıdır. Buna rağmen içlerinde genç sahâbîlerinde yer aldığı dönemin alimleri gerektiğinde Emevî halifeleri ve valilerinin dine aykırı siyasetlerine ve haksızlıklarına karşı seslerini yükselterek, onlara hayırhahlık yapmaya çalışmışlardır.¹⁶⁴

Emevî devletine son veren Abbâsîler döneminde de alimler yöneticileri hayra teşvik etmeye, şerden sakındırmaya çalışmışlar ve bazı yanlış kararların alınmasına engel olmuşlardır. Bunlardan biri olan muhaddis İmâm Mâlik yöneticilere ziyaret ederek onlarla istişare etmiş, hatta mevcut iktidardan daha hayırlı gördüğü için Abbâsî karşıtı Muhammed en-Nefsuzzekiyye isyanını fetvasıyla desteklemiştir. Emevîler dönemindeki iktidar-ulema

¹⁶³ *Müslim*, “İmâre”, 22.

¹⁶⁴ Emevîler dönemindeki iktidar-ulema ilişkisi üzerine yapılan bir çalışmada alimler; isyan hareketlerini fiilen destekleyenler, sözle muhalefet edenler, tarfsız kalanlar, Emevî yanlıları şeklinde dört kısma ayrılmıştır (Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008). Ayrıca yöneticilere nasihatle ilgili çalışmalar için bkz. Şevki Saka, “Alimlerin Emirlerle (İdarecilere) Nasihati”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1-4 (1998), 249-268; Mehmet Akbaş, “Suriye’deki Sahâbîlerin Emevî İdarecilerine Yaptıkları İkaz, Eleştiri ve Nasihatler”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009), 65-80; Ali Aksu, “Hulefâ-i Râşidin ve Emevîler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar (İstîşare, emri bi’l-ma’ruf nehyi ani’l-munker ve muhalefet kavramları bağlamında)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2001), 203-228.

ilişkisi üzerine yapılan bir çalışmada alimler; isyan hareketlerini fiilen destekleyenler, sözle muhalefet edenler, tarfsız kalanlar, Emevî yanlıları şeklinde dört kısma ayrılmıştır.¹⁶⁵

Yöneticilerle görüşmekten sakındıran rivayetler zalim yöneticilere hamledilmiştir. Ne var ki, bu rivâyetlerin, Goldziher'in iddia ettiği gibi, zalim yöneticinin yönetiminde görev üstlenmeyi mutlak bir şekilde yasakladığı söylenemez. Nitekim, zalim yöneticinin yönetiminde görev üstlenme meselesi Hz. Yûsuf'un (a.s.), melike, "Beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir. Çünkü ben iyi bir koruyucu ve bilgili bir kişiyim" dediği ayet bağlamında tartışılmıştır.¹⁶⁶ Kimi alimler, şayet devlet işini üstlenen kişi hak ile amel edecekse bunun caiz olduğunu ifade etmiştir. Çünkü kişi kendi amelinden sorumludur, başkasının amelinden değil demişlerdir. Kimileri ise, zâlim yöneticilere yardım etmek ve işlerini uygulamakla onlara yardım edilmiş olunacağını varsayarak caiz olmadığı görüşündedir.¹⁶⁷ Konuyu farklı bir açıdan değerlendiren siyaset düşünürü ve Şâfiî fakihi el-Mâverdî (ö. 450/1058), yukarıdaki iki görüşü aktardıktan sonra zalim bir yönetici tarafından kişinin atanabileceği görevleri fıkıh ilminin ictihat kavramını merkeze koyarak üç kısma ayırır:

Birincisi, ehlinin ictihada başvurmada yapabildiği görevlerdir. Bunlar arasında sadaka ve zekât toplamak görevleri bulunmaktadır. Zâlim bir yönetici tarafından bu görevlere atanmak caizdir. Çünkü sadaka ve zekâtın kimlere verileceği hakkında nassın bulunması ictihâdı gereksiz kılmaktadır.

İkincisi, tasarrufunda ictihadın gerekli olduğu görevlerdir. Bu görevlere fey mallarının kullanımı örnek verilebilir. Zâlim bir yönetici tarafından bu görevlere atanmak caiz değildir. Çünkü zâlim bir yönetici bu tür görevlerde haksız tasarrufta bulunabilir.

¹⁶⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/28; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar Ebû Cafer el-Mansur Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 260.

¹⁶⁶ Yûsuf 12/55.

¹⁶⁷ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058) Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn Teşîru'l-Mâverdî*, thk. es-Seyyid ibn Abdulmaksud b. Abdurrahim (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/50-51; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî- İbrahim Atfeş (Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Miṣriyye, 2006), 9/213-214.

Üçüncüsü, ictihadın dahil olduğu kaza ve ahkam görevleridir. el-Mâverdi'ye göre ehlinin zalim bir yönetici tarafından bu görevlere atanması şayet haksızlığa sebep olacak bir mecburiyet gerektirecekse caiz değildir. Ancak iki kişinin rızalaşmasını sağlayacak veya iki zorda kalmışın arasını bulmaya sebep olacaksa caizdir.¹⁶⁸ el-Mâverdi'nin bu üçlü ayırımından zâlim yöneticilerin haksızlıklarına ortak olunmadığı takdirde, onların yönetiminde görev almanın caiz olduğu anlamı çıkartılabilir.

Endülüslü müfessir el-Kurtûbî (ö. 671/1273) de söz konusu ayeti yorumlarken, faziletli bir kişinin verilen görevde kendisine muhalefet edilmeyeceğini bilmesi şartıyla, fâcir hatta kâfir bir yönetici için bile çalışmanın mubah olduğunu söyler. el-Kurtûbî'nin muhalefet edilmeme şartı faziletli kişinin dilediği hayırlı işleri yapabilme imkanı dolayısıyladır. Ancak, fâcir veya kâfir yöneticilerin istek, arzu ve dine aykırı hareketlerinin gerçekleştirildiği bir devlet görevini kabul etmek caiz değildir.¹⁶⁹

Görüldüğü gibi, bazı şartlarla zalim, fasık hatta kafir bir yöneticinin bile yönetiminde görev üstlenilebileceği söylenmiştir. Bu açıklamalar üzerine, yöneticilerin hayrını istemeye dair rivâyetlerin sened bakımından sahih olduğu gibi, metin bakımından da İslâm'ın temel ilkeleri ile uyduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu hadislerin, yöneticilerden mutlak olarak sakındıran rivâyetlerden daha kuvvetli deliller olduğu söylenebilir.

¹⁶⁸ Mâverdi, *en-Nüket ve 'l- 'uyûn*, 3/51.

¹⁶⁹ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi 'l-Ḳur'ân*, 9/215.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZÂLİM VE FÂCİR YÖNETİCİLERİ KONU EDİNER HADİSLER

3.1. Yöneticilere Verilen Biatten Dönmek

İslâm tarihinde yöneticiler, yönetimlerini meşru kılmak için yönetilenlerden biat almışlardır.¹⁷⁰ Alınan bu biatlerden dönenler ve yönetime karşı isyana kalkışanlar, yöneticiler tarafından yönetimlerini tanımayan kişiler olarak kabul edilmiştir. Bu sebepten dolayı da İslâm tarihinin özellikle ilk yıllarında bazı üzücü olaylar yaşanmıştır ve bunlardan ikisine aşağıda değinilecektir. Burada biatten dönme konusu genel olarak ele alınıp ilgili iki hadis, hadisçi-yönetici ilişkisi bağlamında incelenecektir. Bu hadislerden biri, Yezîd b. Muâviye'ye Medîneliler karşı çıktıklarında İbn Ömer tarafından delil olarak kullanılmıştır. İbn Ömer hadisinin seçilme sebebi, biatten dönme sorunu ile karşılaşıldığında gündeme gelmesi dolayısıyladır. Diğer hadis ise, şâhid¹⁷¹ olarak İbn Ömer hadisi tarafından desteklendiği ve metninde biatten dönmenin ne anlama geldiği bizzat Hz. Peygamber tarafından açıklandığı için seçilmiştir. Her iki hadiste de, biatten dönmek şirkten sonra gelen büyük bir günah olarak zikredilmiştir. Konuyla ilgili hadislerle geçmeden önce biatin tanımına ve İslâm tarihinin ilk dönemlerinde biatten dönmenin gerçekleştiği bazı olaylara değinilecektir.

¹⁷⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, çev. Ali Şafak (İstanbul, 1976), 7-9; Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye*, thk. Muhammed Râşid Sâlim (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud, 1406/1986), 17527; Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, çev. İbrahim Arif Koytak - Veysel Uysal (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003), 152; Muhammed Ziyâuddîn er-Rayyis, *en-Nazariyyâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye* (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1976), 217; Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dumeycî, *el-İmâmetu'l-'Uzmâ inde Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa* (Riyad: Dâru't-Taybe, ts.), 198-199.

¹⁷¹ Şâhidin terim anlamı, herhangi bir hadise aynı veya farklı bir sahâbîden gelen tamamen ya da kısmen benzer anlamdaki ikinci hadistir. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 295.

B-y-‘a kökünden gelen biat, sözlükte alışveriş ve itaatin gerçekleşmiş olduğunu belirtmek üzere eli el üzerine vurmaktır.¹⁷² İncelenecek konu bağlamında biat, itaat etmek üzere devlet başkanına söz vermektir. Kişi bununla hem kendinin hem de Müslümanların işlerini yürütmeyi biat ettiği yöneticisine teslim etmiş ve bu hususlarda yöneticisine karşı bir mücadeleye girişmeyeceği üzerine söz vermiş olur.¹⁷³ Bir başka ifade ile biat, “İslâm devletinde idare edenle idare edilenler arasında yapılan seçim veya bağlılık karakteri taşıyan sosyopolitik bir akid”dir.¹⁷⁴

Sünnetteki uygulamalara bakıldığında Hz. Peygamber’e genelde şu hususlarda biat edildiği görülmektedir:¹⁷⁵

1. İslâm¹⁷⁶

¹⁷² Bkz. Halîl b. Ahmed, 2/265; Ebu’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî ġarîbi’l-ġadîş ve’l-eşer*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1399/1979), 1/173-174; Ebu’l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu’l-münîr fî ġarîbi’ş-şerġi’l-kebîr li’r-Râfi’î*, thk. Abdulazîm eş-Şinâvî (Beyrut: Dâru’l-Meârif, ts.), 1/69; Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 8/26. Biat kelimesinin gerçek manasının bazı lügatlerde ihmal edildiği eleştirisi için bkz. Zâfir el-Kâsimî, *Nizâmü’l-ġukm fî’ş-şerî’a ve’t-târîhi’l-İslâmî* (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1987), 1/246-247.

¹⁷³ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldun, *Muġaddime* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2001), 1/261. Biatın hukuki neticelerinden birinin itaat olmasının, biat edenlerde itaat kültürünün yerleşmesini sağladığı söylenmiştir. bkz. Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 193.

¹⁷⁴ Cengiz Kallek, “Biat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/120-121.

¹⁷⁵ Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/194; ed-Dumeycî, *el-İmâmetu’l-‘Uzmâ*, 200-205. Sahâbenin Hz. Peygamber’e neler üzerine biat ettiği yirmi dört madde halinde sıralanmıştır (M. Ali Kapar, “İslâm’da Bey’at (Seçim Usulü)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1991), 78-80.)

2. Destekleme ve koruma¹⁷⁷
3. Cihâd¹⁷⁸
4. Hicret¹⁷⁹
5. İşitme ve itaat etme¹⁸⁰
6. Sabır¹⁸¹
7. Ölüm olsa bile savaştan kaçmama¹⁸²
8. Bazı dinî emirleri yerine getirip yasaklarından kaçınma¹⁸³

Hiz. Peygamber'in ashabından aldığı biatlerden ikisine Kur'an-ı Kerim'in iki ayrı sûresinde değinilmektedir. Fetih sûresinin bazı âyetlerinde, Hudeybiye Biatı anlatılmaktadır. Bu biat, söz konusu sûrenin 18. âyetindeki bazı ifadelerden hareketle Bey'atu'r-Rıdvân (razı olunan biat) veya Bey'atu's-Şecere (ağaç altındaki biat) olarak da isimlendirilmektedir.¹⁸⁴ Mumtehine sûresinin 12. âyetinde de, Hiz. Peygamber'in bazı

¹⁷⁶ Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buhârî, *Şahîhu'l-Buhârî el-müsemmâ el-Câmi'u'l-musnedi's-şahîhi'l-muhtaşar min umûri Rasûlillah sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sunenihi ve eyyâmihi* (Beyrut -Lübnân: Şeriketü Dâri'l-Erkâm bin Ebi'l-Erkâm, 1416/1995), "İmân", 43; "Buyû", 68; Müslim b. Haccâc, *Müslim*, "İmân", 99. Bazı âlimler, İslâm üzere biat edilmesinin Hiz. Peygamber'in hasaislerinden biri olduğunu söylemişlerdir. (Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân vd. (Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1417/1996), 1/86.) Dumeycî bu yorumu kabul etmiş olmalı ki, Hiz. Peygamber'in vefâtından sonra herhangi bir kimseye bu tür bir biat edilmediğini belirtmiştir. (ed-Dumeycî, *el-İmâmetu'l-Uzmâ*, 211.) Ne var ki, Hiz. Osman'a İslâm üzere biat edildiği nakledilmiştir. (İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-Bârî*, 1/86-87.)

¹⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/89-95.

¹⁷⁸ el-Buhârî, "Cihâd", 110.

¹⁷⁹ Müslim, "İmâre", 68.

¹⁸⁰ Müslim, "İmâre", 90.

¹⁸¹ el-Buhârî, "Cihâd", 110.

¹⁸² el-Buhârî, "Cihâd", 110.

¹⁸³ el-Buhârî, "İmân", 27; "Ahkâm", 49; Müslim, "İmâre", 88.

¹⁸⁴ el-Fetih 48/18.

kadın sahâbîlerden temel dini yasakları işlememe ve ma'rûfta isyan etmeme konusunda aldığı biat anlatılmaktadır.¹⁸⁵

Fetih sûresinin Hudeybiye Biatı'ndan bahseden âyetlerin birinde de Hz. Peygamber'e verilen biatten dönmenin günah olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: “Kesin olan şu ki, sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim (biatinden) dönerse ancak kendi aleyhine dönmüştür. Kim de Allah'a verdiği sözü yerine getirirse, O da ona büyük bir mükâfat verecektir.”¹⁸⁶ Hz. Peygamber'e verilen biatten dönmenin örneği olarak bazı temel hadis kaynaklarında şu rivâyet aktarılmaktadır: “Bir a'râbî Rasûlullah'a (sallallahu aleyhi vesellem) İslâm üzerine biat etti. A'râbî, Medîne'de bir hastalığa yakalandı. Rasûlullah'a (sallallahu aleyhi vesellem) geldi ve dedi ki: “Ya Rasûlallah, biatimi geçersiz say.” Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) yüz çevirdi. Sonra yine geldi ve dedi ki: “Geçersiz say.” Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) yüz çevirdi. Sonra yine geldi ve dedi ki: “Biatimi geçersiz say.” Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) yüz çevirdi. Sonra a'râbî çıktı. Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) dedi ki: “Kesinlikle Medîne körük gibidir; kirini atar ve

¹⁸⁵ Mukâtil b. Hayyân, Mumtehin sûresinin 12. âyetinin Mekke'nin fethedildiği gün gerçekleştiğini nakletmiştir (Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm* (Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 13/530.) Bazı âlimler ise bu bilginin doğru olmadığını kaydetmişlerdir. Onlar, söz konusu âyetin aynı sûrenin 10. âyetinin (âyetü'l-imtihanın) tamamlayıcısı olarak görmüşlerdir. Hz. Âişe'den gelen bir rivâyete dayanarak da Hudeybiye Antlaşması'ndan sonra Müslüman olup Mekke'den Medîne'ye hicret eden kadınların Mumtehin sûresinin 12. âyetiyle imtihan edildiğini söylemişlerdir (İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/66; 9/424-425; 12/197; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 28/164-165.) Hz. Âişe rivâyeti için bkz. el-Buhârî, “Şurût”, 1; “Talâk”, 20; Müslim, “İmâre”, 88. Söz konusu sûrede anlatılan biatin tarihi hakkındaki tartışma Hz. Peygamber'in benzer içerikli biati birden fazla almasından kaynaklanmaktadır (İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 28/164-166.)

¹⁸⁶ el-Fetih 48/10. Biat âyetlerinin tefsirlerde nasıl ele alındığı üzerine yapılan bir genel değerlendirmeyi burada yer vermekte fayda vardır: “Müfessirlerin, âyetlerde söz konusu edilen biatin Peygamber tarafından uygulanan şekli ve içeriğine vurgu yapmaları ve söz konusu biattan siyasî bir uygulama ilkesi çıkarmaktan ya da kendi zamanlarında uygulamada olan biatla irtibat kurmaktan ısrarla kaçınmaları, biat kurumunun kendi zamanları ve önceki dönemlerde nebevî işlevinden uzaklaştırılmış olmasına bir tepki olarak değerlendirilebilir.” Bkz. İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 304.

temizini ortaya çıkarır.”¹⁸⁷ A‘râbî İslâm üzerine biat etmekle birlikte, biatten dönmeyi Medîne’den çıkmak için istemiş olmalıdır. Hz. Peygamber’in a‘râbîden yüz çevirmesi de, biatinden dönme suretiyle onun günaha girmemesi içindir.¹⁸⁸

Râşid halîfeler döneminde de devlet başkanına verilen biatten dönme olayları olmuştur. Hz. Osman kendisine karşı harekete geçen isyancıları, Şâm valisi Muâviye’ye bildiren bir mektup yazmıştır. Hz. Osman bu mektupta, Medînelilerin itaatten ayrıldıklarını ve biatlerinden döndüklerini belirtmiş ve Muâviye’den destek istemiştir.¹⁸⁹ Aynı şekilde Talha b. Ubeydillah ve Zubeyr b. Avvâm da Hz. Ali’ye ettikleri biatten dönmüşlerdir. Talha b. Ubeydillah veya Zubeyr b. Avvâm, Hz. Ali’ye yaptıkları biatin bağlayıcı olmadığını şöyle açıklamıştır: “Ellerimiz ona biat etti, kalplerimiz değil.” Bu bilgi Hz. Ali’ye ulaştığında, o “Kim (biatinden) dönerse ancak kendi aleyhine dönmüştür. Kim de

¹⁸⁷ *el-Buḥârî*, "Fezâilu'l-Medîne", 10; "Ahkâm", 45, 47, 50; "İ'tisâm", 16; *en-Nesâî*, "Biat", 22. Zemahşerî, incelenen hadisten daha farklı bir bağlamı olan bir rivâyette geçen a‘râbînin Kays b. Ebû Hâzim olduğunu belirtmiş ve herhangi bir nisbe kullanmamıştır (Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Rebî'u'l-ebâr ve nuşûsü'l-aḥbâr*, thk. Abdülemir Mühnâ (Beyrut-Lübnan: Müessesetü'l-'Alemlî, 1412/1992), 5/49.) Rivâyet için bkz. Ebu'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 7/306; 11/342. İbn Hacer ise Kays b. Ebû Hâzim el-Becelî'nin tabi'î olduğunu söylemiş ve biatinden dönen kişinin de bu isimdeki bir başka kişi olabileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine o, biatinden dönen a‘râbînin Kays b. Ebû Hâzim el-Minkarî olabileceğini dile getirmiştir (Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/97; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvîd (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 5/351.)

¹⁸⁸ Bkz. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilmelik el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî li şerhi Şahîhi'l-Buḥârî* (Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1323), 10/259; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 9/155-156; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/200. Kâdî İyâz, a‘râbînin İslâm üzere biat ettiği ve bundan vazgeçmek istediği yorumunu yapmıştır (en-Nevevî, *el-Minhâc*, 9/156; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/97.)

¹⁸⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Târîḫut-Taberî Târîḫu'r-rusul ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 4/368. Hz. Osman'ın Medînelilerin biatlerinden döndükleri ifadesi, onların güçleri yettiği halde halîfeyi isyancılara karşı korumamaları dolayısıyla olmalıdır (Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 84.

Allah’a verdiği sözü yerine getirirse, O da ona büyük bir mükâfat verecektir.” âyetini¹⁹⁰ okumuştur.¹⁹¹

Emevî¹⁹² ve Abbâsî dönemlerinde biatten dönme olayları sonrasında mevcut iktidara silahla karşı çıkmaya dönüşen isyanlar bulunmaktadır.¹⁹³ Bunlardan, biatten dönüp dönmeme sorununun ortaya çıktığı ve bunun üzerine hadisten delil getirilen iki isyan kısaca ele alınacaktır. İlk değinilecek isyan Harre Vak‘ası’dır. Bilindiği gibi bu olayın sebeplerinden biri, Medînelilerin İslâm dinine aykırı davranışları dolayısıyla Emevî halîfesi Yezîd b. Muâviye’ye ettikleri biatten dönüp, onun yerine Abdullah b. Hanzala’ya biat etmeleridir.¹⁹⁴ Ne var ki, Yezîd b. Muâviye’ye verdiği biate sadık kalacağını ifade eden kişiler de olmuştur. Bunlardan biri Abdullah b. Ömer’dir. O, Yezîd b. Muâviye’ye ettiği biate bağlılığını ortaya koymak için Hz. Peygamber’in şu hadisini ileri sürmüştür:

”الْغَادِرُ يُنْصَبُ لَهُ لَوَاءٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَقَالُ هَذِهِ غَدْرَةُ فُلَانٍ وَإِنَّ مِنْ أَعْظَمِ الْغَدْرِ إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْإِشْرَاكَ بِاللَّهِ تَعَالَى أَنْ يُبَايِعَ الرَّجُلُ رَجُلًا عَلَى بَيْعِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يَنْكُثُ بَيْعَتَهُ“

¹⁹⁰ el-Fetih 48/10.

¹⁹¹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde-Dimaşk: Şirketü Dâri’l-Kible- Müessesetü Ulûmi’l-Kur‘ân, 1427/2006), 16/90; 21/371. Adnan Demircan, biat edilme teklifi yapılan Hz. Ali’nin kendisinden önce, Talha b. Ubeydillah ve Zubeyr b. Avvâm’a biat etmeyi önerdiği ve Medîneli bazı kişilerin Hz. Ali’ye biat etmedikleri bilgilerini dikkate alarak isimleri geçen sahâbîlerin baskı altında biat etmelerinin zayıf bir ihtimal olduğunu belirtir (Demircan, *Hâricîler’in Siyasî Faaliyetleri*, 88).

¹⁹² Emevîler döneminde biatin anlamı ve işlevi üzerine bkz. Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, 189-194; Mustafa Özkan, “Emevî İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklenen Anlam ve Biatın Fonksiyonu”, *Hitit Üniversite İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (Haziran 2008), 113-128.

¹⁹³ Emevî ve Abbâsî halîfelerinin, genelde zorla biat aldığı ifade edilmiştir. Bkz. Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *Nizâmü’l-hükûmeti’n-nebeviyye el-müsemma et-Terâtîbü’l-idâriyye*, thk. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut-Lübnan: Şirketü Dâri’l-Erkâm bin Ebi’l-Erkâm, ts.), 1/198-199; Özkan, “Emevî İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklenen Anlam ve Biatın Fonksiyonu”, 122.

¹⁹⁴ Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 5/66-67; et-Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/480-482. Harre Vak‘ası’nın değerlendirilmesi için bkz. Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid B. Muaviye* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001), 300-349.

“Sözünde durmayan kişi için kıyamet günü bir sancak dikilir ve denilir ki bu falan kişinin ihanetidir. Allah Teâlâ’ya ortak koştuktan sonra verilen sözü bozmanın en büyüklerinden biri de bir adamın, bir adama Allah ve Rasûlü’nün (emrettiği şartlar üzerine) biat edip sonra biatinden dönmesidir.”¹⁹⁵ Bu hadis aşağıda sened ve metin bakımından incelenecektir.

Abbâsî devletinin II. halîfesi Ebû Ca’fer el-Mansûr döneminde meydana gelen Muhammed b. Abdullah el-Mehdî en-Nefsu’z-Zekîyye isyanında da biatten dönme sorunu gündeme gelmiştir. Bu isyanın lideri Muhammed b. Abdullah el-Mehdî’nin, halîfe Ebû Ca’fer el-Mansûr’a biat ettiğini ortaya koyan herhangi bir bilginin bulunmadığı ifade edilmiştir.¹⁹⁶ Ancak bu isyana destek olmak isteyen Medîneliler daha önce halîfe Ebû Ca’fer el-Mansûr’a ettikleri biatin bağlayıcılığı konusunda tereddüde düşmüşler ve bunun üzerine İmâm Malik’e gelerek biatlerinden dönmek için fetvâ istemişlerdir. İmâm Mâlik, onlara zorla biat ettirildiklerini belirtmiş ve bu biat esnasındaki yeminleri¹⁹⁷ dolayısıyla herhangi bir sorumluluklarının bulunmadığına dair bir fetvâ vermiştir.¹⁹⁸ Bunun sonucunda Medîne’nin büyük çoğunluğu halîfe Ebû Ca’fer el-Mansûr’a olan biatlerinden dönerek,

¹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/520-521.

¹⁹⁶ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar*, 226.

¹⁹⁷ Biat edilirken yemin etmeyi ilk başlatan kişinin Emevî devletinin kurucusu Muâviye b. Ebû Sufyân olduğu aktarılır.(Ebu’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*’ (Katar: Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1434/2013), 332.)

¹⁹⁸ Kettânî’nin İbn Zekrî’nin bir eserinden aktardığına göre, Medîneliler Ebû Ca’fer el-Mansûr’dan önce Muhammed b. Abdullah’a biat etmişlerdir. Bundan dolayı İmâm Mâlik de Muhammed b. Abdullah’ın halifeliğini daha geçerli saymaktadır (el-Kettânî, *et-Terâtîbü’l-idâriyye*, 1/82.)

Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'ye biat etmişlerdir.¹⁹⁹ Söz konusu fetvâya mükrehin boşaması ile ilgili Sâbit b. el-Ahnef rivâyetinin dayanak olduğu rivâyet edilmiştir.²⁰⁰

Bazı temel hadis kaynaklarının musannifleri de biatten dönme sorununu bâb başlıklarına taşımışlardır. el-Buhârî, *biat eden ve sonra biatinden vazgeçmeyi isteyen kimsenin bâbı*²⁰¹ (بَابُ مَنْ بَايَعَ ثُمَّ اسْتَقَالَ الْبَيْعَةَ) ile *biatinden dönen kimsenin bâbı*²⁰² (بَابُ مَنْ نَكَثَ) (bâb مَنْ نَكَثَ başlıklarını kullanmıştır. Bu bâbların ilkinde “Medîne körük gibidir” hadisine, ikincisinde de Fetih sûresinin 10. âyetine ve yine “Medîne körük gibidir” hadisine yer vermiştir. Tirmîzî de *biatten dönme konusunda gelen haberler bâbı*²⁰³ (بَابُ مَا جَاءَ فِي نَكْثِ) (bâb مَا جَاءَ فِي نَكْثِ başlığını kullanmıştır. Burada et-Tirmizî, dünya çıkarı gözeterek yapılan biatin günah olduğunu belirten rivâyete yer vermiştir. İbn Mâce'nin başlığı da *biate sadık kalma bâbı*'dır (بَابُ الْوَفَاءِ بِالْبَيْعَةِ).²⁰⁴ İbn Mâce bu bâbda dünya çıkarı gözeterek yapılan biatin günah olduğunu ve aynı anda iki kişiye birden biat edilmemesini ortaya koyan hadislere yer vermiştir. Ayrıca yukarıda geçen İbn Ömer rivâyetinin ilk kısmını hem ondan hem de Ebû

¹⁹⁹ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/560; Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Cîze: Hicr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr, 1998), 8/357. Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'nin isyanı üzerine yapılan ayrıntılı bir inceleme için bkz. Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, 218-285.

²⁰⁰ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071) İbn İbn Abdilber, *el-İntikâ' fî fezâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ' Mâlik, Ebî Hanîfe ve's-Şâfi'î* (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1417/1997), 87-88. Mehmet Emin Özafşar, İmâm Mâlik'in Sâbit b. el-Ahnef'ten nakledilen mükrehin talâkı ile ilgili rivâyeti eserine almadığını belirtir. Bunun söz konusu hadise yönetim tarafından konulan rivâyet etme yasağı dolayısıyla olduğunu ima eder (Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 18-19. Oysa söz konusu rivâyet İmâm Mâlik'in eserinde bulunmaktadır (Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭa'*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut -Lübnân: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1406/1985), “Talâk”, 87.). Ayrıca, İmâm Mâlik dönemin halifesi Ebû Ca'fer'in koyduğu yasağa rağmen mükrehin talâkı rivâyetini nakletmeye devam etmiştir. Bunun üzerine İmâm Mâlik'i bir rivâyette halife, diğer rivâyette de dönemin valisi Ca'fer b. Süleymân kırbaçla cezalandırmıştır (İbn Abdilber, *el-İntikâ'*, 87.)

²⁰¹ el-Buhârî, “Ahkâm”, 47.

²⁰² el-Buhârî, “Ahkâm”, 50.

²⁰³ et-Tirmizî, “Siyer”, 35.

²⁰⁴ İbn Mâce, “Cihâd”, 42.

Saîd el-Hudrî'den nakletmiştir. en-Nesâî'nin bâb başlığı *biatten vazgeçmeyi istemek*'tir)
(إِسْتِقَالَةُ النَّبِيِّ).²⁰⁵ en-Nesâî de burada “Medîne körük gibidir” rivâyetine yer vermiştir.

Biatten dönme ile ilgili incelenecek hadislerle geçmeden önce konu ile ilişkili olan üç rivâyetin aktarılması uygun olacaktır. Bunlardan ilk ikisi tali kaynaklarda geçtiği için burada ayrıntılı incelenmemiştir.

İbn Ebû Âsım ve Taberânî'nin farklı senedlerle naklettiği birinci rivâyetin anlamı şöyledir: “Cennet, âsi bir kimse için helal olmaz. Kim biatinden dönmüş olarak Allah azze ve celle ile karşılaşır, Allah'la eli kesik olarak karşılaşır. Kim itaatten bilerek bir karış çıkarsa, o boynundaki İslâm boyunduruğunu çıkarmıştır. Kim başında halkın emîri olmadan ve de halkın emîrine itaat etmeden sabahlarsa, Allah kıyamet günü o kişiyi câhilî ölümü ile diriltir. Sözünden dönen kimsenin sancağı kıyamet günü onun arkasındadır.”²⁰⁶

İkinci rivâyet de Taberânî tarafından şu şekilde nakledilmiştir: “Kim biatini verir sonra dönerse, kıyamet günü Allah'la azze ve celle yanında sağ tarafı olmadan karşılaşır.”²⁰⁷

Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya'lâ'nın naklettiği üçüncü rivâyet de şöyledir: “Kesinlikle, benden sonra yöneticiler olacaktır. (Bazen) namazı

²⁰⁵ en-Nesâî, “Bey'at”, 22.

²⁰⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbere (Riyad: Dâru's-Sumey'i, 1419/1998), 499-500; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 20/86. el-Elbânî, İbn Ebû Âsım rivayetinin isnâdının zayıf olduğunu kaydetmiştir (İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, 500.) el-Heysemî, et-Taberânî'nin senedindeki Amr b. Vâkid'in metrûku'l-hadis olduğunu belirtmiştir (Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), 5/219.) Muhammed b. el-Mubârek, Amr b Vâkid'in sadûk olmakla birlikte sultanlara yakın bir kişi olduğunu söylemiştir. Bu özelliği dolayısıyla Amr b. Vâkid'e daha sonra tekrar değinilecektir. Amr b. Vâkid'in metrûk bir râvî olmasıyla ilgili değerlendirmeler için bkz.en-Nesâî, *ed-Đu'afâ' ve'l-metrûkîn*, 80; Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *ed-Đu'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir (Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984), 305; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-Muğnî fi'd-đu'afâ'*, thk. Nureddin Itr (Katar: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 2/75; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 428.

²⁰⁷ et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, 9/50. Taberânî hadisin sonunda seneddeki teferrüde dikkat çekmiştir. İbn Hacer, senedin ceyyid olduğunu açıklamıştır (İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/205.)

vaktinde kılacaklar, (bazen de) vaktini geciktireceklerdir. Onlarla beraber namaz kılınız. Namazı vaktinde kılarlarsa siz de onlarla beraber kılınız, bu sizin ve onların lehinedir. Namazın vaktini geciktirirlerse siz de onlarla beraber kılınız, bu sizin lehinize ve onların aleyhinedir. Kim cemaatten ayrılırsa cahiliye ölümü gibi ölür. Kim sözünden (ahdinden) döner ve bu halde ölürse, kıyamet günü hiçbir delili olmadan gelir.”²⁰⁸ Hadisin son kısmında *sözünden dönme*, نَكَثَ الْعَهْدَ ifadesiyle geçmektedir. Metnin bağlamından burada söz konusu ifade ile biatten dönmenin kastedildiği anlaşılmaktadır.

3.1.1. İbn Ömer Rivâyeti

حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ بْنُ عَبْدِ الْوَارِثِ حَدَّثَنَا صَحْرُ عَنْ نَافِعٍ أَنَّ ابْنَ عُمَرَ جَمَعَ بَيْنَهُ جِبْنَ انْتَرَى أَهْلُ الْمَدِينَةِ مَعَ ابْنِ الزُّبَيْرِ وَخَلَعُوا يَزِيدَ بْنَ مُعَاوِيَةَ فَقَالَ: إِنَّا قَدْ بَايَعْنَا هَذَا الرَّجُلَ بِنِعِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: ”الْعَادِرُ يُنْصَبُ لَهُ لَوَاءٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ قِيَالُ: هَذِهِ عَدْرَةُ فُلَانٍ وَإِنْ مِنْ أَعْظَمِ الْعَدَرِ إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْإِشْرَاكُ بِاللَّهِ تَعَالَى أَنْ يُبَايِعَ الرَّجُلُ رَجُلًا عَلَى بَيْعِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يَنْكُثَ بَيْعَتَهُ فَلَا يَخْلَعَنَّ أَحَدٌ مِنْكُمْ يَزِيدَ وَلَا يُسْرِفَنَّ أَحَدٌ مِنْكُمْ فِي هَذَا الْأَمْرِ فَيَكُونَ صَبْلًا فِيمَا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ.“

“Medine halkı İbnu’z-Zubeyr ile beraber harekete geçip, Yezîd b. Muâviye’ye itaatten ayrılınca İbn Ömer çocuklarını topladı ve dedi ki: “Biz bu adama, Allah ve Rasûlü’nün (emrettiği şartlar üzerine) biat ettik. Ben Rasûlullah’ı (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyururken işittim: “Sözünde durmayan kişi için kıyamet günü bir sancak dikilir ve denilir ki: ‘Bu falan kişinin ihanetidir.’ Allah Teâlâ’ya ortak koştuktan sonra, verilen sözden dönmenin en büyüklerinden biri de bir adamın, bir adama Allah ve Rasûlü’nün (emrettiği şartlar üzerine) biat etmesinden sonra ona olan biatinden dönmesidir. Sizden hiç kimse

²⁰⁸ Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 2/379; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/452-453, 459-460; Ebû Ya’lâ, *el-Müsned*, 13/159. Her üç kaynaktaki senedlerin müşterek râvîsi İbn Cüreyc’in hocası Âsım b. Ubeydullah dolayısıyla senedlerin zayıf olduğu söylenmiştir (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/452.)

Yezîd'e itaatten ayrılmasın. Bu konuda sizden hiç kimse haddi aşmasın. Yoksa benim ve sizin aranızda bir kopukluk olur."²⁰⁹

3.1.2. Ebû Hureyre Rivâyeti

حَدَّثَنَا يَزِيدُ أَخْبَرَنَا الْعَوَّامُ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ السَّائِبِ عَنْ رَجُلٍ مِنَ الْأَنْصَارِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "الصَّلَاةُ إِلَى الصَّلَاةِ الَّتِي قَبْلَهَا كَفَّارَةٌ وَالْجُمُعَةُ إِلَى الْجُمُعَةِ الَّتِي قَبْلَهَا كَفَّارَةٌ وَالشَّهْرُ إِلَى الشَّهْرِ الَّذِي قَبْلَهُ كَفَّارَةٌ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ - قَالَ فَعَرَفْنَا أَنَّهُ أَمْرٌ حَدَّثَ -: إِلَّا مِنَ الشِّرْكِ بِاللَّهِ وَنَكَثِ الصَّفَقَةِ وَتَرَكَ السُّنَّةَ " قَالَ: قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا الشِّرْكَ بِاللَّهِ قَدْ عَرَفْنَاهُ فَمَا نَكُثُ الصَّفَقَةَ وَتَرَكَ السُّنَّةَ؟ قَالَ: " أَمَّا نَكُثُ الصَّفَقَةِ: فَإِنْ تُعْطِيَ رَجُلًا بَيْعَتَكَ ثُمَّ تُفَاتِلُهُ بِسَيْئِكَ وَأَمَّا تَرَكَ السُّنَّةَ: فَالْخُرُوجُ مِنَ الْجَمَاعَةِ "

“Namaz, önceki namazla (kendisi arasında işlenen günahlara) keffârettir. Cuma da önceki cumayla (kendisi arasındaki işlenen günahlara) keffârettir. Ay da önceki ayla (bir önceki ramazandan sonraki ramazana kadar) kendisi arasındaki günahlara keffârettir. Ancak üç şey bunun dışındadır. (Ebû Hureyre) dedi ki: “Bunun, sonradan meydana gelen bir durum için olduğunu bildik.” (Peygamberimiz şöyle devam etti) “Allah’a şirk koşulması, safkadan²¹⁰ (biatten) dönülmesi ve sünnetin terkedilmesi.” (Ebû Hureyre) dedi ki: “Ya Rasûlallah, Allah’a şirk koşmayı bilmekteyiz. Safkadan (Biatten) dönülmesi ve sünnetin terkedilmesi nedir?” Peygamberimiz şöyle buyurdu: “Senin bir adama biatini vermen, sonra ona

²⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/520-521; Ebu'l-Hasen el-Cevherî Alî b. el-Ca'd, *Müsnedü İbnu'l Ca'd*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 446; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4/182. Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'ini tahkik eden Şuayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti yaklaşık olarak aynı metnin ikinci kısmını (وَإِنَّ مِنْ أَكْثَرِ الْغَدْرِ إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْإِشْرَاقُ بِاللَّهِ تَعَالَى أَنْ يُبَاعِ الرِّجُلُ رَجُلًا عَلَى بَيْعِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يَنْكُثُ بَيْعَهُ) gösterilen yerde merfu', bir başka rivâyette de mevkûf kabul etmişlerdir. (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/104-105.) Söz konusu kısmın bazı eserlerde mevkuf olarak nakledilmesi dolayısıyla, bu kısmın merfu' mu, mevkûf mu olduğu daha sonra değerlendirilecektir.

²¹⁰ Hadis metninde geçen *safka* kelimesi, el sıkışma anlamına gelmektedir. Hem alışveriş işlemlerinde hem de biat etmede el sıkışma gerçekleştiğinden, her ikisi için de bu kelime kullanılmıştır (Bkz. Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), "S-f-k" 5/67; İbn Manzûr, "S-f-k" 4/2463-2464; Osman Şahin, "Safka", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/480-481.)

muhalefet ederek kılıcınla onunla savaşmandır. Sünnetin terkedilmesine gelince, o da cemaatten ayrılmaktır.”²¹¹

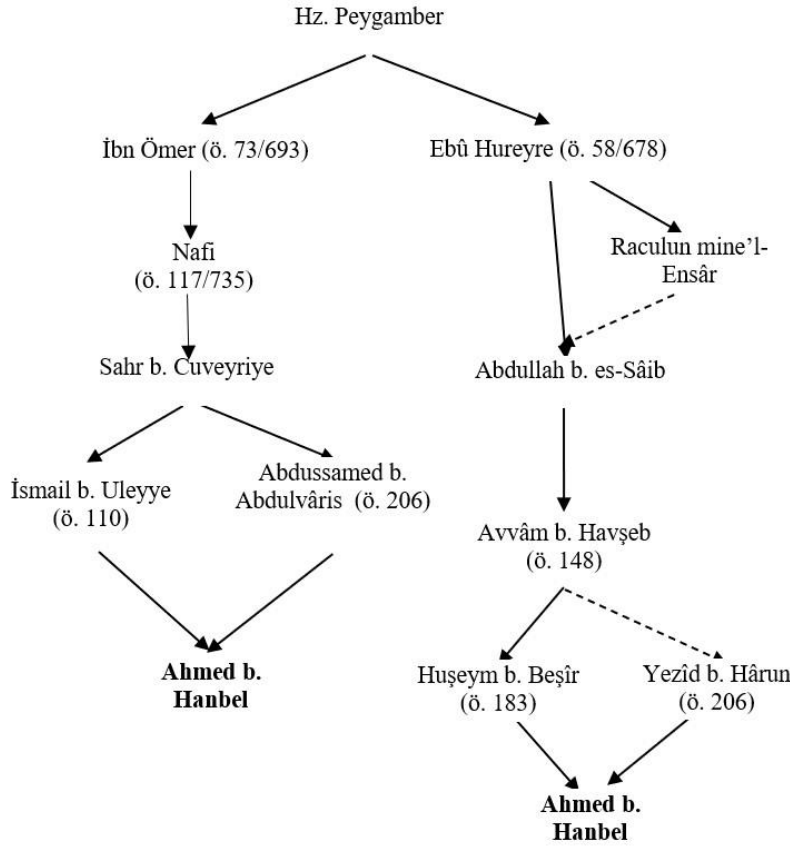
”حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ أَخْبَرَنَا الْعَوَّامُ بْنُ حَوْشَبٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ” الصَّلَاةُ الْمَكْتُوبَةُ إِلَى الصَّلَاةِ الَّتِي بَعْدَهَا كَفَّارَةٌ لِمَا بَيْنَهُمَا “ قَالَ: ” وَالْجُمُعَةُ إِلَى الْجُمُعَةِ وَالشَّهْرُ إِلَى الشَّهْرِ - يَعْنِي رَمَضَانَ إِلَى رَمَضَانَ - كَفَّارَةٌ لِمَا بَيْنَهُمَا “ قَالَ: ثُمَّ قَالَ بَعْدَ ذَلِكَ: ” إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ - قَالَ: فَعَرَفْتُ أَنَّ ذَلِكَ لِأَمْرِ حَدَّثَ -: إِلَّا مِنَ الْإِشْرَافِ بِاللَّهِ وَنَكْثِ الصَّفَقَةِ وَتَرْكِ السُّنَّةِ “ قَالَ: ” أَمَّا نَكْثُ الصَّفَقَةِ: أَنْ تُبَايِعَ رَجُلًا ثُمَّ تُخَالِفَ إِلَيْهِ تُقَاتِلُهُ بِسَيْفِكَ وَأَمَّا تَرْكُ السُّنَّةِ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَمَّا الْإِشْرَافُ بِاللَّهِ فَقَدْ عَرَفْنَاهُ فَمَا نَكْثُ الصَّفَقَةِ؟ قَالَ: ” فَإِنْ تُبَايِعَ رَجُلًا ثُمَّ تُخَالِفَ إِلَيْهِ تُقَاتِلُهُ بِسَيْفِكَ وَأَمَّا تَرْكُ السُّنَّةِ فَالْخُرُوجُ مِنَ الْجَمَاعَةِ.“

“Farz namaz, sonraki namazla (kendisi arasında işlenen günahlara) keffarettir. Cuma da sonraki cumayla (kendisi arasındaki işlenen günahlara) keffarettir. Ay da sonraki ayla (ramazan sonraki ramazana kadar) kendisi arasındaki işlenen günahlara keffarettir. Sonra (Ebû Hureyre) dedi ki “(Peygamberimiz) bundan sonra şöyle buyurdu: “Ancak üç şey bunun dışındadır.” (Ebû Hureyre) dedi ki: “Bunun sonradan meydana gelen bir durum için olduğunu bildim.” (Peygamberimiz şöyle devam etti) “Allah’a şirk koşulması, safkadan (biatten) dönülmesi ve sünnetin terkedilmesi.” (Ebû Hureyre) dedi ki: “Safkadan (Biatten) dönülmesine gelince, senin bir adama biatini vermen, sonra ona muhalefet ederek kılıcınla onunla savaşmandır. Sünnetin terkedilmesine gelince.” (Ebû Hureyre) dedi ki: “Ya Rasûlallah, Allah’a şirk koşulmasına gelince, bunu bilmekteyiz. Safkadan (Biatten) dönülmesi nedir?” Peygamberimiz şöyle buyurdu: “Senin bir adama biatini vermen, sonra ona muhalefet ederek kılıcınla onunla savaşmandır. Sünnetin terkedilmesine gelince, o da cemaatten ayrılmaktır.”²¹²

Yukarıda verilen İbn Ömer ve Ebû Hureyre rivâyetleri aşağıdaki isnâd tablosu üzerinden değerlendirilecektir.

²¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/339; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ‘ale’ş-Şaḥîḥayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422/2002), 1/207.

²¹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/30; Ebû Ya’kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî İshâk b. Râhûye, *Müsnedü İshâk İbn Râhûye*, thk. Abdulgafûr b. Abdulhak el-Belûşî (Medine: Mektebetü’l-Îmân, 1412/1991), 1/397.

Şekil 12. Sened tablosu: Yöneticilere verilen biatten dönmek

İbn Ömer rivâyetinin senedindeki râvîler arasında kopukluk (inkita') bulunduğu dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu bakımından söz konusu sened muttasıldır.

İkinci rivâyette, isnâd tablosunda görüldüğü üzere, Abdullah b. es-Sâib bir tarîkinde Ebû Hureyre'den doğrudan, bir başkasında ise mubhem bir râvî aracılığıyla nakilde bulunmuştur. Bu durum her iki rivâyetten hangisinin illetli²¹³ olduğu tartışmasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Buradaki illet sorununa geçmeden önce incelenen seneddeki Abdullah b. es-Sâib'in kimliğinin belirlenmesi gerekmektedir. Abdullah b. es-Sâib, el-Kindî nisbesine sahiptir. Bu isim ve nisbeye sahip iki farklı kişinin olup olmadığı konusunda ise bir kapalılık vardır. Nitekim İbn Ebû Hâtim, Abdullah b. es-Sâib el-Kindî isim ve nisbesini taşıyan iki ayrı râvî kaydetmiştir. Birincisinin hocaları Zâzân, Abdullah b.

²¹³ İlet, hadisin sahihliğine zarar veren her türlü kusur anlamına gelmektedir (Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 151.)

Ma'kil, Abdullah b. Katâde el-Muhâribî; öğrencileri Ebû İshâk eş-Şeybânî, A'meş, Sufyân es-Sevrî, Ebû Sinân eş-Şeybânî'dir. İkincisinin hocası mubhem bir râvî (Racul- Ebû Hureyre) ve öğrencisi de Avvâm b. Havşeb'dir. Bu kişi hakkında İbn Ebû Hâtîm başka bir hoca ve talebe ismi de zikretmemiştir.²¹⁴ Anlaşılabacağı üzere, bu râvî İbn Ebû Hâtîm'e göre incelenen seneddeki Abdullah b. es-Sâib el-Kindî'dir. İbn Hibbân, Abdullah b. es-Sâib el-Kindî isim ve nisbesine sahip tek bir kişiden söz etmektedir. Bu kişinin de hocası Abdullah b. Ma'kil, öğrencisi Sufyân es-Sevrî'dir.²¹⁵ Mizzî ve İbn Hacer, Abdullah b. es-Sâib el-Kindî isim ve nisbesine sahip iki kişiden bahsetmiştir. Ancak birincisi İbn Ebû Hâtîm'in, dedesinin ismini Yezîd²¹⁶ olarak verdiği ve herhangi bir nisbe belirtmediği bir kişidir.²¹⁷ İkincisi de İbn Ebû Hâtîm'in farklı kişiler olarak zikrettiği râvîlerin bilgilerini kendisinde cemedan bir râvîdir.²¹⁸ Yani İbn Ebû Hâtîm'de iki farklı kişi olarak gözüken râvîler, Mizzî ve İbn Hacer'de tek bir kişidir. Hatta bu iki âlim, ikinci kişi için zayıf bir görüş olarak eş-Şeybânî nisbesini de zikretmişlerdir. Oysa eş-Şeybânî nisbeli Abdullah b. es-Sâib, İbn Ebû Hâtîm'de farklı bir kişidir.²¹⁹ Böylece İbn Ebû Hâtîm'in üç farklı kişi olarak yer verdiği râvîler, Mizzî ve İbn Hacer'de tek bir kişidir. Ahmed Muhammed Şâkir ise, İbn Hibbân'ı esas alarak, söz konusu isim ve nisbeye sahip iki kişi değil bir kişi olduğunu ifade etmiştir.²²⁰

Yukarıda ifade edilen illet sorununa gelince, bunun kaynağı İbn Ebû Hâtîm'in Abdullah b. es-Sâib ile Ebû Hureyre arasında mubhem bir râvînin bulunduğuna işaret ettiği bilgidir.²²¹ Bu bilgi, Abdullah b. es-Sâib'in Ebû Hureyre'den doğrudan hadis almadığını ifade etmektedir. el-Buhârî ve ed-Dârekutnî, Abdullah b. es-Sâib ile Ebû Hureyre arasında

²¹⁴ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/65.

²¹⁵ İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 1393/1973, 5/32.

²¹⁶ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/65.

²¹⁷ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/555-557; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/299-300.

²¹⁸ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/558; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/300.

²¹⁹ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/65.

²²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/534.

²²¹ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/65.

mubhem râvîyi zikretmiştir.²²² Heysemî de incelenen hadisi naklettikten sonra senedde ismi belli olmayan bir râvî bulunduğunu belirtmiştir.²²³ O, bu açıklamasıyla Yezîd b. Hârûn'un Abdullah b. es-Sâib'den rivâyet ettiği mubhem râvîli senedi kastetmiştir. Mizzî ve İbn Hacer ise Abdullah b. es-Sâib'in Ebû Hureyre'den doğrudan veya mubhem bir râvî aracılığıyla rivâyet ettiğini bildirmiştir.²²⁴ Buna göre Abdullah b. es-Sâib'in Ebû Hureyre'den doğrudan rivâyet etme ihtimali bulunmaktadır. Bir başka ifade ile Abdullah b. es-Sâib'in doğrudan Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği Huşeym b. Beşîr senedi de doğru olabilir.

Her iki ihtimalden hangisinin tercih edilmesi konusunda farklı görüşler serdedilmiştir. ed-Dârekutnî, Yezîd b. Hârûn'un munkatı' senedinin doğru olma ihtimalini daha uygun görmektedir.²²⁵ Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti da ed-Dârekutnî'nin görüşünü aktarmışlardır.²²⁶ Bu görüştekilerin, muttasıl senedlerin illetli olduğunu kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

Ahmed Muhammed Şâkir ise sened üzerine dile getirilen illeti, ciddi bir tenkid olarak görmemiştir ve Huşeym b. Beşîr'in muttasıl rivâyetini tercih etmiştir. Onun bu rivâyeti tercih etmesinin sebebi, İbn Ebû Hâtîm'e göre Huşeym b. Beşîr'in Yezîd b. Hârûn'dan hadisleri belleme konusunda daha üstün görülmesi, Huşeym'in hafızasının kuvvetine işaret eden bilgilerin bulunması ve Saîd b. Mes'ûd'un Yezîd b. Hârûn'dan muttasıl rivâyetinin nakledilmesidir.²²⁷ Ayrıca Ahmed Muhammed Şâkir, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin İshâk b. Yusûf rivâyetini de dikkate alarak senedin muttasıl olduğu sonucuna

²²² el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/103; Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-eḥâdîsi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh es-Selefi (Riyad: Dâru Taybe, 1405-1416/1985-1996), 46-47.

²²³ el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 5/224.

²²⁴ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/558; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 5/300.

²²⁵ ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 11/46-47.

²²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/339.

²²⁷ Ahmed Muhammed Şâkir, Saîd b. Mes'ûd'un muttasıl rivâyetini Yezîd b. Hârûn'la ilişkilendirmiştir. Ona göre, Yezîd b. Hârûn isnâdda şüphe etmiş veya unutmuş, bundan dolayı da senedlerden birini mubhem râvîli ötekini mubhem râvîsiz rivâyet etmiştir. Bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *Musnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995), 6/535.

ulaşmıştır.²²⁸ Şu‘ayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti ise Saîd b. Mes‘ûd’un Ahmed b. Hanbel’e muhalefet etmekle hata yaptığını belirtmişlerdir.²²⁹ Onlar İshâk b. Yusûf rivâyetine de değinmemişlerdir.²³⁰ Dolayısıyla Şu‘ayb el-Arnâvût ve ilmi heyetinin Hâkim en-Nîsâbü’rî’de yer alan İshâk b. Yusûf’un muttasıl rivâyetinin senedini söz konusu illet dolayısıyla hatalı kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Hâkim en-Nîsâbü’rî’nin, özellikle de bu iki rivâyetinin yer aldığı eserinde, genelde mütesahillikle (gevşeklikle) tenkit edildiği de burada hatırlanabilir.²³¹ Ahmed Muhammed Şâkir’in, Huşeym b. Beşîr’i Yezîd b. Hârûn’a tercih etmesi de eleştirilebilir. Hadiste tedlis²³² yaptığı belirtilen her iki râvî, bu nitelikleri ile karşılaştırıldığında, aşağıda da belirtileceği üzere, Huşeym b. Beşîr’in daha çok âlim tarafından ve daha sert eleştirildiği görülecektir. Öyle ki, İbn Hacer *Tabakâtu’l-Mudellisîn*’de Huşeym b. Beşîr’i üçüncü tabakada zikretmiş ve onun sika olmakla birlikte tedlisle tanındığını belirtmiştir.²³³ Aynı eserde, Yezîd b. Hârûn birinci tabakada sayılmış ve kendisinden sadece tek bir hadiste tedlis yaptığını açıkladığı rivâyeti aktarılmıştır.²³⁴ Bu durumda Huşeym b. Beşîr’in değil, Yezîd b. Hârûn’un tercih edilmesi daha uygun olmalıdır. İncelenen hadis bağlamında Şu‘ayb el-Arnâvût ve ilmi heyetinin değerlendirmelerinin daha isabetli olduğu görülmektedir.

²²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 6/533-536.

²²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 16/339. Ahmed Muhammed Şâkir ise, Saîd b. Mes‘ûd hakkında bir bilgi bulamadığı için, onun senedi ile Ahmed b. Hanbel’in senedi arasında kesin bir tercih yapamayacağını belirtir (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 6/535. Oysa Şuayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti Saîd b. Mes‘ûd’la ilgili bilgilerin yer aldığı kaynakları zikretmişlerdir (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 16/339.) Saîd b. Mes‘ûd’u İbn Ebû Hâtim sadûk, Zehebî sika olarak kabul etmiştir (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/95; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 12/505-506.)

²³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 16/339.

²³¹ Hâkim en-Nîsâbü’rî’yi mütesahillikle tenkit eden âlimlerin görüşleri ve bunların değerlendirilmesi için bkz. Osman Güner, “Hâkim en-Nîsâbü’rî ve Müstedrek Üzerine (Genel Bir Değerlendirme)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi II* 10/10 (Şubat 1998), 145-155.

²³² Tedlis, “Bir kusuru veya ekseriya hoş görülmeleyen bir özelliği bulunan bir hadisi, bunun bulunmadığını zannettirecek şekilde rivâyet etmektir.” (Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 315.)

²³³ Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tabakâtü’l-muhaddisîn* (Ürdün: Mektebetü’l-Menâr, ts.), 47.

²³⁴ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-muhaddisîn*, 27.

Yukarıdaki açıklamalarda, İbn Ebû Hâtim ve ed-Dârekutnî'nin görüşlerinin birbirlerini desteklediği görülmektedir. Şöyle ki, İbn Ebû Hâtim, Abdullah b es-Sâib'in mubhem râvi aracılığıyla Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği bilgisini aktarmış ve ed-Dârekutnî de bu şekilde gelen senedi daha doğru kabul etmiştir. Hem İbn Ebû Hâtim'in hem de ed-Dârekutnî'nin illet konusu üzerine müstakil eserleri bulunmaktadır.²³⁵ Her iki âlimin, bu konudaki yetkinlikleri göz önüne alındığında, onların görüşlerinin tercih edilmesinin daha uygun olacağı söylenebilir. Böylece mubhem râvili senedin doğruluğu, muttasıl olarak gelen öteki senedlerin ise illetli olduğu sonucuna ulaşılabilir. Nitekim Şu'ayb el-Arnâvût ve heyetinin de değerlendirmeleri bu yöndedir.

Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli

İbn Ömer'den hadisi rivâyet eden râvî, onun âzatlı kölesi olan Nâfi' dir. Nâfi' hadis ilminde sika kabul edilen bir âlimdir. en-Nevevî, Nâfi''in güvenilirliği konusunda icmâ' olduğunu belirtmiştir.²³⁶

Nâfi''in talebesi Sahr b. Cuveyriye'yi, Ahmed b. Hanbel, İbn Sa'd ve Zühli sika, Ebu Zur'a, Ebû Hâtim ve en-Nesâî lâ be'se bih lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir.²³⁷ Beşşâr Avvâd ve Şu'ayb el-Arnâvût la be'se bih hükmünü veren âlimleri dikkate alarak, Sahr b. Cuveyriye'yi sadûk ve hasenu'l-hadîs lafızları ile ta'dîl etmenin daha güzel olacağını açıklamışlardır.²³⁸

²³⁵ İbn Ebû Hâtim'in eserinin adı *Kitâbu'l-İlel* ve Dârekutnî'nin eserinin adı da *el-İlelu'l-Vâride fî'l-Ahâdisi'n-Nebevîyye* dir.

²³⁶ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/451-452; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/429; en-Nevevî, *Tehzîbi'l-esmâ' ve'l-luğât*, 2/123-124; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/412-415.

²³⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/427; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/429; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 2/308; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/410.

²³⁸ Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf - Şu'ayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997), 2/136.

Sahr b. Cuveyriye'nin talebesi Abdussamed b. Abdilazîz'i İbn Sa'd sika, Ali b. el-Medînî sebt, ez-Zehebî hüccet lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir.²³⁹

Sahr b. Cuveyriye'nin bir başka talebesi olan İsmail b. Uleyye'yi de İbn Maîn ve en-Nesâî sika lafzıyla ta'dîl etmişlerdir. Şu'be, onu seyyidu'l-muhaddisîn olarak nitelemiştir. Bunlara ek olarak onun hadis ilmindeki yetkinliğini ortaya koyan başka değerlendirmeler de yapılmıştır.²⁴⁰

Görüldüğü üzere İbn Ömer rivâyetinin râvîleri genelde sikadır. Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti de Ahmed b. Hanbel isnâdının el-Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahîh olduğunu belirtmişlerdir.²⁴¹

Ebû Hureyre'nin rivâyetine gelince, ondan doğrudan hadis aldığı şüpheli olan Abdullah b. es-Sâib el-Kindî'nin kimliği üzerine yapılan farklı değerlendirmelere daha önce değinilmişti. İbn Ebû Hâtîm, ele alınan senedde geçtiğini belirttiği râvî Abdullah b. es-Sâib için herhangi bir cerh ve ta'dîl bilgisi kaydetmemiştir.²⁴² Mizzî ve İbn Hacer'e göre yukarıdaki senedde geçen Adullah b. es-Sâib, İbn Maîn, Ebû Hâtîm, en-Nesâî ve el-İclî tarafından sika kabul edilmiştir.²⁴³

Abdullah b. es-Sâib'in talebesi Avvâm b. Havşeb'i İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, Ebû Zur'a ve İbn Hacer sika lafzıyla ta'dîl etmişlerdir. Ebû Hâtîm ve en-Nesâî, onun için leyse bihi be's sîgasını kullanmışlardır.²⁴⁴

Avvâm b. Havşeb'in talebesi Yezîd b. Hârûn'u İbn Sa'd, Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtîm, İbn Kâni' ve İbn Hacer sika bir râvî olarak kaydetmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, onun için hâfız sîgasını kullanmıştır. Ancak, Yezîd b. Hârûn'un kendisi bir hadiste

²³⁹ Bkz. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/50-51; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/99-102; ez-Zehebî, *el-Kâşif*, 1/653; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 356.

²⁴⁰ Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/28-30.

²⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/521.

²⁴² İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/65.

²⁴³ Bkz. İbn Hibbân, *es-Sîkât*, 1393/1973, 5/32; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/300.

²⁴⁴ Bkz. İbn Sa'd, *eş-Şâbi'âtü'l-kübrâ*, 7/311; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/22; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/429; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 433.

tedlîs yaptığını da ifade etmiştir.²⁴⁵ Şuayp el-Arnâvût ve ilmi heyeti, Yezîd b. Hârûn rivâyetinin senedindeki el-Ensârî nisbeli kişinin tanınmaması (cehaleti) dolayısıyla isnâd bakımından zayıf olduğuna işaret etmişlerdir.²⁴⁶ Hâkim en-Nîsâbûrî, Yezîd b. Hârûn'dan hadisi nakleden Saîd b. Mes'ûd tarîkini muttasıl bir senedle nakletmiş ve bunun Müslim'in şartlarına göre sahih olduğunu ve hakkında herhangi bir illet bilmediğini ifade etmiştir. ez-Zehabî bu yoruma katılmıştır.²⁴⁷ Irâkî de Hâkim'in sahîhu'l-isnâd görüşüne yer vermiştir.²⁴⁸

Avvâm b. Havşeb'in bir başka talebesi Huşeym b. Beşîr'i, İbn Sa'd, Ebû Hâtîm, el-İclî ve İbn Hacer sika bir râvî olarak kabul etmişlerdir. Ne var ki, İbn Sa'd, el-İclî ve İbn Hacer onun tedlîs yaptığı bilgisini de aktarmışlardır. Ayrıca İbn Hacer, onun el-irsâlu'l-hafî olduğunu da kaydetmiştir.²⁴⁹ Huşeym'in senedleri, râvîleri bakımından tenkit edilmemiştir. Onun senedlerinin sahih veya zayıf olması yukarıda açıklanan illetin kabul edilip edilmemesiyle alakalıdır. Ahmed Muhammed Şâkir hadisin senedinin muttasıl olduğu sonucuna ulaştığı için, Huşeym'in muttasıl gelen isnâdlarını sahih kabul etmiştir.²⁵⁰ Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyetinin ise mubhem râvîli senedi doğru kabul ettikleri için, Huşeym b. Beşîr'in senedlerini illetli olarak değerlendirdikleri ifade edilebilir.²⁵¹

²⁴⁵ Bkz. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/295; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/367-369; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 606.

²⁴⁶ Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1417-1421/1997-2001), 16/338.

²⁴⁷ el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, 1/195. Hâkim en-Nîsâbûrî, Saîd b. Mes'ûd'un senedinde Abdullah b. es-Sâib'i el-Ensârî nisbesi ile zikretmiş ve bu râvî ile Müslim'in ihticâc ettiğini belirtmiştir. Ancak Ahmed Muhammed Şâkir bunun yanlış olduğunu ve Müslim'in Abdullah b. es-Sâib b. Ebi's-Sâib el-Mahzûmî'den rivâyette bulunduğunu söyler. Ayrıca Hâkim en-Nîsâbûrî'nin naklettiği şekilde herhangi bir râvinin bulunmadığını dile getirir (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/534.)

²⁴⁸ Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdîrrahmân el-İrâkî vd., *Tahrîcu ehadîsi İhyâ'î 'ulûmi'd-dîn* (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408/1987), 5. cüz, 2094.

²⁴⁹ Bkz. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/115; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/283; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 574.

²⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/536.

²⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/31.

Râvîlerin cerh ve ta'dîli bakımından Ebû Hureyre rivâyetinin senedlerindeki râvîlerden bazıları eleştirilmiş olsalar da genelde sikadırlar. Bu bilgilerden sonra metinlerle alakalı belirtilmesi gereken bazı hususlara geçilebilir.

Metinlerin Değerlendirilmesi

Biattan dönme ifadesi İbn Ömer metninde "نكث البيعة", Ebû Hureyre'ninkinde ise "نكث الصفقة" şeklindedir.

İbn Ömer metninde Allah'a şirk koştuktan sonra, verilen sözden dönmenin en büyüklerinden biri olarak biatten dönmek ifade edilmiştir. Ebû Hureyre'ninkinde ise biatten dönmenin ne anlama geldiği sorulmuş ve bu da biat ettiği kişiye karşı savaş açmak olarak açıklanmıştır. Ayrıca Ebû Hureyre metninde, üçüncü büyük günah olarak sayılan *sünnetin terkedilmesinin* cemaatten (birlikten) ayrılmak olduğu belirtilmiştir.

Huşeym b. Beşîr'in Ahmed b. Hanbel'deki metninde, Ebû Hureyre'nin cümleleri yer almıştır. Şöyle ki, Ebû Hureyre biatten dönülmesini kendi görüşü (mevkûf) olarak aktarıyor, ardından sünnetin terkinin de ne demek olduğunu belirtmek istese de vazgeçiyor ve metnin devamında her iki durumun açıklamasını Hz. Peygamber'in sözü (merfu') olarak naklediyor. Yine Huşeym b. Beşîr'den nakledilen İshâk b. Rahûye'deki metinde ise Ebû Hureyre'nin cümleleri yer almamaktadır. Yezîd b. Hârûn'un rivâyet ettiği metinde de Ebû Hureyre'nin açıklamaları bulunmamaktadır.

İbn Ömer'den yukarıdaki metnin sadece ilk kısmının (الْغَادِرُ يُنْصَبُ لَهُ لَوَاءٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ) nakledildiği rivâyetler vardır.²⁵² Bu kısım küçük lafız farklılıkları ile Hz. Aişe²⁵³, Enes b. Mâlik²⁵⁴, Hz. Ali²⁵⁵, Abdullah b. Mes'ûd²⁵⁶ ve Ebû Sa'îd el-Hudrî²⁵⁷

²⁵² İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 11/439; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/272-273; 9/169; *el-Buhârî*, "Cizye", 22; "Edeb", 99; "Hiyel", 9; *Müslim*, "Cihâd ve's-Siyer", 9, 10, 11; *et-Tirmizî*, "Siyer", 28.

²⁵³ Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 7/354-356.

²⁵⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 11/440; *el-Buhârî*, "Cizye", 22; *Müslim*, "Cihâd ve's-Siyer", 14; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 6/112, 231.

²⁵⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 11/440.

tarafından da rivâyet edilmiştir. Bu sahâbîlerden sadece Ebû Saîd el-Hudrî'den hadisin ikinci kısmı rivâyet edilmiştir. Farklı bir bağlamı olan Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin metninde söz konusu kısım ise, İbn Ömer'in metninin aksine, yöneticilerin verdikleri sözleri yerine getirmemeleri bozulan sözlerin en büyüğü olarak ifade edilmektedir (وَلَا غَايِرَ أَكْثَمَ لَوَاءٍ مِنْ أَمِيرٍ عَامَّةٍ). Hadisin ikinci kısmının bu haliyle nakledilmesi daha yaygındır.²⁵⁸ Hatta İbn Ömer'den de bu anlam ile nakledilen bir rivâyet vardır.²⁵⁹ Kâdî İyâz da hadisin bu anlamıyla şöhret bulduğunu kaydetmiştir.²⁶⁰ Ancak görüldüğü kadarıyla ikinci kısmı yöneticilere verilen sözlerin bozulmaması anlamı ile nakleden sahâbî sadece İbn Ömer'dir. Metnin ikinci kısmı için dikkat çeken bir başka husus da bazı kaynaklarda İbn Ömer'in sözü olarak aktarılmasıdır. Nitekim el-Buhârî'de hadisin ikinci kısmı mevkûf olarak yer almaktadır.²⁶¹ Bu bilgiler İbn Ömer rivâyetinin ikinci kısmının mevkûf olduğunu söylemek için yeterli değildir.

Ebû Hureyre metninin “üç şey dışında”dan (إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ) önceki kısmı, Müslim tarafından aynı yerde üç ayrı rivâyetle nakledilmiştir. Bunlardan birincisinde ele alınan metinde de günahlara keffâret olduğu belirtilen üç ibadetten ikisi, beş vakit namaz ve Cuma namazı, söylendikten sonra hadis şöyle bitmektedir: “مَا لَمْ تُعْشِ الْكَبَائِرُ” “Büyük günahlar işlenmediği sürece.”²⁶² Aynı yerdeki üçüncü hadis de ele alınan metinde günahlara keffâret olarak geçen üç ibadet sayıldıktan sonra birinci hadisteki benzer bir anlama gelen şu ifade ile son bulmuştur: “إِذَا اجْتَنَّبَ الْكَبَائِرُ” “Büyük günahlardan kaçındığı

²⁵⁶ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsîn et-Türkî (Hicr: Dâru Hicr, 1420/1999), 1/205; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 11/439; *ed-Dârimî*, 1421/2000, “Buyû”, 11; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/16; *Müslim*, “Cihâd ve's-Siyer”, 12, 13; *İbn Mâce*, 1430/2009, “Cihâd”, 42; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 9/234.

²⁵⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 11/439; *Müslim*, “Cihâd ve's-Siyer”, 15; *İbn Mâce*, 1430/2009, “Cihâd”, 42; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 2/441.

²⁵⁸ Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 11/346; et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/614-615; *Müslim*, “Cihâd ve's-Siyer”, 16; et-Tirmizî, “Fiten”, 26; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 2/352; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/227-228; 18/21, 131-133, 205-206, 320.

²⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/261.

²⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/284.

²⁶¹ el-Buhârî, “Fiten”, 21.

²⁶² *Müslim*, “Tahâret”, 14-16.

zaman.”²⁶³ Müslim’deki bu rivâyetler dolayısıyla, ele alınan hadisin senedini zayıf kabul eden Şu‘ayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti de hadisin baş tarafından (إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ) kısmına kadar sahîh olduğunu belirtmişlerdir.²⁶⁴ Müslim’deki rivâyetlerde bazı ibadetlerin günahlara keffâret sayılması büyük günah işlenmemesi şartına bağlanmış ama onların hangileri olduğu belirtilmemiştir. İncelenen metinde ise bunlardan bazılarının açıklanmış olduğu söylenebilir. Bunlar Allah Teâlâ’ya şirk koşturmak, yöneticiye verdiği biati bozup ona karşı savaşmak ve sünneti terk etmektir.

İbn Ömer metninde yöneticiye Allah Teâlâ’nın ve Rasûlü’nün emrettiği şartlar üzerine biat ettikten sonra bundan dönmek şirkten sonra gelen büyük bir günah olarak sayılmıştır. İbn Ömer, Abdulmelik b. Mervân’a yazılı olarak yaptığı biatte de bu şarta yer vermiştir.²⁶⁵ Bu şart, biatin sıhhat şartlarından biri olarak sayılmıştır.²⁶⁶ Biat edilen kişi Kitâb ve sünnetle amel etmediğinde veya onlara aykırı davrandığında, ona edilen biatten dönülebileceği belirtilmiştir.²⁶⁷

İncelenen hadislerden yöneticiye verilen biatten hiçbir şekilde dönülemeyeceği anlaşılmamalıdır. Nitekim, hilâfet makamı için dile getirilen şartları taşıdığı için halîfe olan bir kimsenin, bu görevi yerine getirirken kendisinde veya yönetiminde bunlara aykırı bir tutum ortaya çıkarsa ümmet veya ehlu’l-hal ve’l-akd heyeti tarafından azil/hal’²⁶⁸ ya da in’izâl/inhilâ’²⁶⁹ edilip edilmeyeceği konusu genelde fıkıh ve kelâm âlimleri tarafından ele alınmıştır. Halîfenin azledilmesi aynı zamanda, ona verilen biatten dönmek demektir.

²⁶³ Müslim, “Tahâret”, 16.

²⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/30.

²⁶⁵ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, “Biat”, 3.

²⁶⁶ ed-Dumeycî, *el-İmâmetu’l-‘Uzmâ*, 207-208.

²⁶⁷ Bkz. Zâfir el-Kâsımî, *Nizâmü’l-hükûm*, 1/274-275; ed-Dumeycî, *el-İmâmetu’l-‘Uzmâ*, 207-208.

²⁶⁸ Azil ve hal’ terimleri devlet başkanı için kullanıldığında, onun görevine son verme anlamına gelmektedir (Fahrettin Atar, “Azil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 4/327-328; Mehmet Âkif Aydın, “Hal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 15/218-221.)

²⁶⁹ İn’izâl/inhilâ’, bazen azletme yoluyla, bazen de hükmî olarak halîfenin görevine son vermektir (Bkz. Ebû’l-Me’âlî ‘Abdulmelik b. ‘Abdullâh el-Cuveynî, *Giyâşu’l-‘umem fî İltiyâsi’z-zulem*, ed. Abdulazîm ed-Dîb (b.y.: y.y., 1401), 75-76; “İn’izâl”, *el-Mevsû‘atü’l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vezâratu Umumi’l-Evkâf ve’ş-Şu‘ûni’l-İslâmiyye, 1406/1986), 7/13; Tuncay Başoğlu, *İslam Hukukunda Bey’at* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 120.

Halîfenin irtidâd etmesi, bedenî ve aklî kusurlar dolayısıyla görevini yerine getirememesi hallerinde, onun azledilmesi gerektiği üzerine genel bir kabul vardır.²⁷⁰ Halîfenin fâsık ve zâlim olması halinde ise, onunla mücadele etmeye güç yetmeme veya büyük bir kargaşa (fitne) çıkma ihtimali varsa, onun görevinden azledilmeyeceği Ehl-i sünnet içinde hakim görüştür.²⁷¹ Hanefî mezhebi âlimlerinden Ömer Nesefî (ö. 537/1142), Sâbûnî (ö. 580/1184), Ebu'l-Berekât Nesefî (ö. 710/1310) ve (ö. 861/1457), Ehl-i sünnet akidesini konu edinen eserlerinde böyle bir halîfenin azli hak ettiği, bununla birlikte onun in'izâl olmayacağını belirtmişlerdir.²⁷² Bir başka ifade ile azli hak eden halîfe hilâfet makamında kalmaya devam edebilirse de, in'izâl hükmü verilen halîfenin bu makamda bulunma yetkisi düşer. Aynı mezhebin bazı temel fıkıh kitaplarında da halîfe zâlim ve fâsık olduğunda fitne söz konusu ise, onun azledilmeyeceği kaydedilmiştir.²⁷³ İmâm eş-Şâfi'î'nin ise fâsık ve

²⁷⁰ Bkz. el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 20-24; Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ' Ebû Ya'lâ, *Kitâbu'l-Mu'temed fî uşûli'd-dîn*, thk. Vedî' Zeydân Haddâd (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Meşrik, 1986), 242; Sa'deddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâşid*, thk. Abdurrahman Amîra (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998), 5/257; ed-Dumeycî, *el-İmâmetu'l-'Uzmâ*, 468-486; Cemâl Ahmed es-Seyyid Câd el-Merâkibî, *el-Hilâfetü'l-İslâmiyye beyne nüzumi'l-hukmi'l-muâşıra* (Câmiatü'l-Kâhire, 1414), 455-470; Muhammed Re'fet Osmân, *Riyâsetu'd-Devle fî fıkhi'l-İslâmî* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Câmi'i, ts.), 390-400; Baçoğlu, *İslam Hukukunda Bey'at*, 116-134.

²⁷¹ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî el-Eş'arî, *el-İbâne an uşûli'd-diyâne*, thk. Helmut Ritter (Medine, 1408), 61. Nevevî, Ehl-i sünnetin fıska dolayısıyla sultanın azledilmeyeceği üzerine icma' ettiğini kaydetmiştir. (en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/229.)

²⁷² Bkz. Sa'deddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķâ'idü'n-Nesefiyye* (Karaçi: Mektebetü'l-Medîne, 1433/2012), 337; Nûruddîn es-Sâbûnî, *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-kifâye fî'l-hidâye fî Uşûli'd-Dîn*, thk. Fethullâh Halîf (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1969), 110; Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Şerhu'l-'Umde fî 'aķîdetu ehli's-sünne ve'l-cemâ'a (el-İ'timâd fî'l-i'tikâd)*, thk. Abdullâh Muhammed Abdullâh İsmâil (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1432/2012), 479; Muhammed b. Abdulvâhid b. Mesûd İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-Müsâmere fî şerhi'l-Müsâyere* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2006), 277-278.

²⁷³ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahmân el-Hanefî el-Haskefî, *ed-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenviri'l-ebşâr ve câmi'i'l-bihâr*, ed. Abdulmun'im Halîl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2002), 75; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr (Hâşiyetü İbn Âbidîn)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 2/282-283.

zâlim halîfenin azledilebileceği görüşünde olduğu nakledilmiştir.²⁷⁴ Şafî'î mezhebi mensubu olan el-Gazzâlî ve en-Nevevî, böyle bir halîfenin azledilme ihtimalini, fitne şartına bağlamışlardır. Şayet fitne gerçekleşecekse onlar, fâsık ve zâlim halîfenin azledilmesini uygun görmemişlerdir.²⁷⁵ Halîfenin azledilebileceği Mâlikî âlimlerin eserlerinde de dile getirilmiştir.²⁷⁶ Hanbelî mezhebinde İbn Akîl, İbnü'l-Cevzî ve İbn Rezîn de âdil olmayan devlet başkanın azledilmesini savunmuşlardır.²⁷⁷

İbn Ömer rivâyeti hakkında Goldziher'in iddiasına işaret etmekte de yarar vardır. Ona göre söz konusu rivâyet, itaat kültürünün İslâm toplumunda yerleşmesi için ortaya çıkarılmış hadislerden birisidir.²⁷⁸ İbn Ömer, bu hadisle Yezîd b. Muâviye'ye karşı isyan etmemeyi Medîne'deki yakınlarına tavsiye etmiştir. Ancak Medînelilerden Yezîd b. Muâviye'yi hilâfet makamından indirmek isteyenler söz konusu halîfenin şarap içtiği, namazı terk ettiği ve daha başka dine aykırı davranışlarını ileri sürerek harekete geçmişlerdir.²⁷⁹ Yine İbn Ömer hadisinde yöneticiye yapılan biat Allah'a ve Rasûlü'ne uyma şartı üzerinedir. Bir başka ifadeyle mutlak itaat üzerine yöneticiye biat edilmesi emredilmemiştir.

²⁷⁴ et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķā'id*, 337. ez-Zebîdî'ye göre, fâsık ve zâlim halîfenin azledilebileceği İmâm Şafî'î'nin eski görüşüdür (es-Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Huseynî Murtazâ ez-Zebîdî, *İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1414/1994), 2/233.)

²⁷⁵ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-i'tikâd* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 14034/2004), 129; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn*, thk. Züheyr eş-Şâveys (Beyrut-Dımaşk-Ammân: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1426–1991), 11/126.

²⁷⁶ Muhammed b. Ahmed b. Arefe ed-Desûkî, *Hâşiyetu'd-Desûkî 'ala'ş-Şerhi'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/299.

²⁷⁷ Ebu'l-Hasan Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *el-İnşâf fî ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hılâf alâ mezhebi'l-imâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Kahire, 1374-1378/1955-1958), 10/311. Ahmed b. Hanbel'in meşhur görüşü fâsık devlet başkanının azledilmeyeceği yönündedir. Bununla birlikte ondan bu konuda da farklı rivâyetler aktarılmıştır. Rivâyetler ve onların değerlendirilmesi için bkz. ed-Dumeycî, *el-İmâmetu'l-'Uzmâ*, 537-539.

²⁷⁸ Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 178-179.

²⁷⁹ Bkz. İbn Sa'd, *e't-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/66-67; et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/480-482.

Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi

İbn Ömer ve Ebû Hureyre'nin senedlerindeki bazı râvîlerin yöneticilerle yakınlığı ele alınacaktır.

İbn Ömer rivâyetinin ilk ortak râvîsi olan Basralı Sahr b. Cuveyriye'nin yöneticilere yakınlığını ortaya koyan bir bilgiye rastlanılmamıştır. Onun talebelerinden biri olan Abdussamed b. Abdulvâris'in de yönetimle ilişkisine dair bir bilgi elde edilememiştir.

Sahr b. Cuveyriye'nin diğer öğrencisi İsmail b. Uleyye 110/728 yılında Basra'da doğmuş ve 193/809'da Bağdat'ta vefat etmiştir. İsmail b. Uleyye'nin hayatı daha çok Abbâsî devletinin hüküm sürdüğü yıllarda geçmiştir. Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd döneminde İsmail b. Uleyye yaşı ilerlemişken Basra kâdılığına getirilmiştir. İsmail b. Uleyye yönetimde görev alması dolayısıyla Abdullah b. Mübarek tarafından sert bir dille eleştirilmiştir. Bunun etkisi ile İsmail b. Uleyye adı geçen halifeye, yaşlandığını ve hata yapmaktan korktuğunu ileri sürerek görevi bırakmayı istediğini belirtmiş ve halife de onun bu isteğini kabul etmiştir.²⁸⁰ Yine İsmail b. Uleyye Divânu's-sadaka ve Divân-ı Mezâlim görevlerinde de bulunmuştur.²⁸¹ Halku'l-Kur'an görüşünü benimsediği²⁸² ve nebîz içtiği²⁸³ için de bazıları tarafından eleştirilmiştir. Ancak yetkin âlimler bunları ciddiye almamışlardır. ez-Zehebî, İsmail b. Uleyye'nin bazı küçük yanlışları olsa da, bunların onun ilmî rütbesine zarar vermediğini ifade etmiştir.²⁸⁴

Ebû Hureyre'den hadisi rivâyet eden Abdullah b. es-Sâib'in yöneticilerle yakınlığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

²⁸⁰Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm ve aḥbâru muḥadişihâ ve zikru kuṭṭânihe'l-'ulemâi min ġayri ehliha ve vâridiha (Târîhu Bağdâd)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1422/2001), 6/234-235. Zehebî, bu bilgiyi senedi dolayısıyla eleştirmiştir. Çünkü seneddeki Ubeydullah b. Muhammed'in hocaları Hammâd b. Seleme ve Hammâd b. Zeyd, İsmail b. Uleyye bu göreve getirilmeden kısa bir süre önce ölmüşlerdir. Zehebî'ye göre söz konusu haber Ubeydullah b. Muhammed'in idrâcı olabilir. (ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/116-117.)

²⁸¹ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*, 7/325-326.

²⁸² ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/111.

²⁸³ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/117.

²⁸⁴ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/110.

Abdullah b. es-Sâib'in öğrencisi olan ve Vâsıt şehrine nispet edilen Avvâm b. Havşeb 148/765 yılında vefât etmiştir. Yezîd b. Hârûn, hocası Avvâm b. Havşeb'in iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan bir kişi (sahibu emr-i bi'l-ma'rûf ve'n-nehî-i an'il-münker) olduğunu nakletmiştir. Bu ifadenin toplumsal muhalefete işaret ettiği belirtilmiştir.²⁸⁵ Avvâm b. Havşeb'in bu özelliği dolayısıyla İslâm dinine aykırı iş ve davranışlara karşı kayıtsız kalmayan bir kişi olduğu söylenebilir. Ancak bunun ne düzeyde olduğunu belirleyecek bilgiler bulunamamıştır. Bununla birlikte babası Havşeb b. Yezîd Hâccâc b. Yûsuf'un, kardeşi Harrâş b. Havşeb de Yusûf b. Ömer'in şurta teşkilatında görev yapmıştır.²⁸⁶

Yezîd b. Hârûn 118/736 yılında doğmuş ve 206/821'da da vefât etmiştir. O da hocası Avvâm gibi, Vâsıt şehrine nispet edilmiştir. Yaşamının büyük çoğunluğu Abbâsî devleti zamanında geçmiştir. Yezîd b. Hârûn'un ilmî yetkinliğine toplum tarafından büyük bir teveccüh gösterilmiştir. Bundan dolayı da Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un saygısını kazandığı söylenebilir. Ayrıca halife, Yezîd b. Hârûn yaşarken halku'l-Kur'an anlayışını resmî görüş olarak kabul etmekten çekindiğini ifade etmiştir. Bunun sebebi, Yezîd b. Hârûn'un halku'l-Kur'an düşüncesine karşı çıkması sonucunda toplumda meydana gelebilecek karışıklıktır. Yezîd b. Hârûn'un da hocası Avvâm b. Havşeb gibi, iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan bir kişi olduğu ifade edilmiştir.²⁸⁷ Bundan dolayı hocası hakkında belirtilen dinî hassasiyetin Yezîd b. Hârûn'da da bulunduğu söylenebilir.

Görüldüğü gibi, Ahmed b. Hanbel'in munkatı' senedinde yer alan Avvâm b. Havşeb ile Yezîd b. Hârûn, iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan kişiler olarak nitelendirilmiştir. Bu özellikleri dolayısıyla söz konusu râvîlerin incelenen hadisi rivâyet etmelerinin temel sebebi dinî gayretleri olmalıdır. Eldeki bilgilere göre onların yöneticilere yakın olmak için hadis rivâyet ettiklerini iddia etmek mümkün görünmemektedir. Ayrıca

²⁸⁵ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 53.

²⁸⁶ Bkz. İbn Sa'd, *eş-Şabâkâtü'l-kübrâ*, 7/311; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/22; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/429-430.

²⁸⁷ ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/361-362; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/369. Yezîd b. Hârûn'un halku'l-Ku'ran düşüncesinin başlangıcına etkisi olduğunu ifade eden rivâyetin değerlendirilmesi için bkz. Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 53-54; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 123.

bu râvîlerin hadis ilminde sika kabul edilmeleri de, böyle bir iddianın geçersizliğini ortaya koyan bir başka delil olsa gerektir.

Metnin Diğer Delillerle Karşılaştırılması

İncelenen hadislere göre, şer‘î bir gerekçe olmadan bir yöneticiye edilen biatten dönmek büyük günahlardan biridir. Bu hüküm, temel kaynaklardan farklı delillerle de desteklenebilir.

Yöneticilere verilen biatten dönmenin günah olduğu Kur‘an-ı Kerîm’in bazı emirleri ile ilişkilendirilebilir. Yukarıda geçen Fetih sûresinin 10. âyeti bunlardan biridir. ez-Zehebî, *Kitâbu’l-Kebâir* adlı eserinde *emîrine verdiği sözü yerine getirmeyen kimse ve benzerleri* (الغادر بأمره وغير ذلك)²⁸⁸ başlığı altında şu âyetleri de delil olarak kullanmıştır: “Ahdinizi yerinize getiriniz. Kesinlikle ahidden sorulacaktır.”²⁸⁹, “Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getiriniz.”²⁹⁰ ve “Antlaşma yaptığınız zaman, Allah’a verdiğiniz sözü yerine getiriniz.”²⁹¹

Hadislerden de incelenen rivâyeti destekleyen başka deliller serdedilebilir. ez-Zehebî, yukarıda geçen konu başlığının altında, burada değinilen bazı rivâyetler dışında, söz verip de yerine getirmemeyi, Allah Teâlâ adına yemin edip sonra bundan dönmenin büyük günah olduğunu, biat etmenin gerekliliğini, yöneticilere itaati, emîrde hoş olmayan bazı şeyler görölse bile ona itaat edip isyan etmemeyi, cemaatten ayrılmamayı ve Müslüman’a silah doğrultmamayı ifade eden bazı hadislere yer vermiştir.²⁹² Görüldüğü gibi, biatten dönmenin günah sayılması İslâm dininin temel ilkeleri ile çelişmemektedir.

Biatten dönme konusu bağlamında incelenen hadisler üzerine şu değerlendirmeler yapılabilir: İbn Ömer hadisi sened bakımından sahihtir. Ebû Hureyre hadisi, muttasıl senedinde mubhem râvî bulunmasından ve diğer senedlerinin de illetli olmalarından dolayı

²⁸⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Kitâbu’l-Kebâir* (Beyrut: Dâru’n-Nedveti’l-Cedide, ts.), 168.

²⁸⁹ el-İsrâ 17/37.

²⁹⁰ el-Mâide 5/1.

²⁹¹ en-Nahl 16/91.

²⁹² ez-Zehebî, *Kitâbu’l-Kebâir*, 168-169.

zayıftır. Bununla birlikte İbn Ömer hadisi, Ebû Hureyre hadisinin şâhidi olarak kabul edilebilir. Ayrıca, biatten dönmenin günah olduğunu ifade eden diğer rivâyetlerin de Ebû Hureyre hadisini desteklediği söylenebilir. Böylece Ebû Hureyre hadisi zayıf hadis derecesinden hasen li-gayrih derecesine yükselir.

3.2. Zâlim Yöneticilere İtaat Etmek

Allah Teâlâ Müslümanlara, insanlar arasında çıkan anlaşmazlıklarda adaletle hüküm vermelerini²⁹³ ve adaleti ayakta tutan şahitler olmalarını emretmiştir.²⁹⁴ Bu bakımdan İslâm dininin Müslümanlara gösterdiği hedeflerden birinin, insanlar arasında adaleti gerçekleştirmek olduğu söylenebilir. Bunun için de öncelikle Müslümanların başında bulunan yöneticilerin âdil olması gerekir. Nitekim Hz. Peygamber'in, bazı hadislerinde âdil devlet başkanlarının ahirette büyük nimetlere ulaşacaklarını bildirmesinin bu duruma işaret ettiği ifade edilebilir. Bu hadislerinden birinde Hz. Peygamber, âdil devlet başkanının kıyamet gününde Allah Teâlâ'nın kendi gölgesinde gölgelendireceği yedi kişiden biri olacağını haber vermiştir.²⁹⁵ Başka bir hadiste de, adaletle hükmedenlerin Allah Teâlâ katında nurdan minderlerde oturtulacağını belirtmiştir.²⁹⁶ Müslümanların,

²⁹³ en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/42.

²⁹⁴ en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/8.

²⁹⁵ el-Buḥârî, "Ezân", 35; Müslim, "Zekât", 91; en-Nesâî, "Âdâbu'l-Kudât", 2.

²⁹⁶ Müslim, "İmâre", 18; en-Nesâî, "Âdâbu'l-Kudât", 1. Hz. Peygamber'den adaletli kimselerle ilgili rivâyet edilen 49 hadisi, Ebû Nuaym *Fazîletü'l-Âdilîn mine'l-Vulât* adlı eserinde toplamıştır. Daha sonra Sehâvî de, bu esere dokuz hadis ilave etmiş ve hadislerin tahrîcini yapmıştır (Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Fazîletü'l-âdilîn mine'l-vulât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr Hasan Selmân (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997). Söz konusu esere mukaddime yazan Ebû Ubeyde Meşhûr Hasan Selmân, kitabın zayıf hatta bazen mevzu' hadisler içerdiğini belirtmiştir (Ebû Nuaym, *Fazîletü'l-âdilîn*, 7.)

Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin hükümlerini uygulayan âdil devlet başkanına itaat etmesi vâcibdir.²⁹⁷

Adalet konusundaki nasları dikkate alan âlimler, Müslümanları yönetecek devlet başkanının taşınması gereken şartlardan biri olarak adalet niteliğine yer vermişlerdir. Hanefilere göre halîfenin âdil olması sıhhat şartları arasında sayılmamış ve bu niteliği taşımayan kişinin halîfeliği kerahetle câizdir.²⁹⁸ İmâm Şafi'î ise adaleti in'ikâd yani hukuki bakımdan geçerli sayılma şartı olarak kabul etmiştir.²⁹⁹ Onun bu görüşünden vazgeçtiği ve ondan sonra gelen Şafi'î âlimlerin genel olarak adil olmayan kişinin halîfeliğini geçerli kabul ettiği daha önce değinilmiştir. Hanbelîler de adalet niteliği halîfe olacak kişide bulunması gereken şartlardan biridir. Bununla birlikte, zâlim halîfe isyan edilmemesi gerektiği mezhebin genel anlayışıdır.³⁰⁰ Mâlikî âlim İbn Haldun da adalet şartına yer vermiştir.³⁰¹ Adalet niteliği Hâricî mezhebinde halîfede bulunması gereken temel şartlardan biri olarak sayılmış ve bundan dolayı zâlim yöneticiye isyan etmek mezhebin

²⁹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Tefsîru 'î-Taberî Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Dâru Hicr, 1424/2003), 7/184; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl* (Mısır, ts.), 4/72; Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ' Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmu's-sultâniyye* (Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 28; Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gavâmi'î't-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fi vücihi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Muhammed Muavviz (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998), 2/95.

²⁹⁸ Bkz. et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķâ'id*, 337; es-Sâbûnî, *Kitâbu'l-Bidâye*, 101; İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 277.

²⁹⁹ et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķâ'id*, 337; es-Sâbûnî, *Kitâbu'l-Bidâye*, 101.

³⁰⁰ Bkz. Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, 28; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *Lüm'atü'l-İ'tikâd* (Riyad: Advâü's-Selef, 1995), 156.

³⁰¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 241.

büyük çoğunluğu tarafından vâcib kabul edilmiştir.³⁰² Mutezile mezhebine göre de adalet halîfe olmanın cevaz ve in'ikâd şartıdır. Bu mezhebin çoğunluğuna göre zâlim yöneticiye isyan etmek ancak âdil bir imâmın bulunması ile olur.³⁰³ Zor kullanarak hilâfet makamını elde eden (muteğallib) kişiye de itaat edilmesi Ehl-i sünnet âlimlerinin geneline göre vâcibdir.³⁰⁴ Ehl-i sünnetin zâlim devlet başkanına itaat etme hükmü, mutlak bir itaat değildir. Aşağıda gelecek olan “ulu'l-emr” e itaat âyeti bağlamında bu konu değerlendirilecektir.

Zâlim bir kişinin devlet başkanlığını caiz gören âlimlerin dinî delilleri arasında yer alan iki hadis, burada sened ve metin bakımından incelenecektir. Aşağıda gelecek olan iki hadisin tercih edilme sebebi, metinlerinde açıkça haksızlık yapan yöneticilere itaatın emredilmesidir. Bunlara geçmeden önce konuyla ilgili dile getirilen bazı âyet ve diğer hadisler ele alınacaktır.

Zâlim (ظالم) , z-l-m (ظَلَمَ) fiilinin ism-i fâilidir. Zâlim kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarından biri, Müslüman olup da şirk dışındaki günahları işleyen kişidir.³⁰⁵ Yine birbirlerine haksızlık yapan insanları ifade etmek için de zâlim kelimesi

³⁰² Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî el-Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfû'l-muṣallîn*, thk. Helmut Ritter (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1980), 2/125; Ebü'l-Feth Muhammed Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl (el-Kâhire: Müessesetü'l-Halebî ve Şürekah li'neşr ve't-tevzî, 1387/1968), 1/115; Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Farḳ beyne'l-fırâḳ ve beyânü'l-fırḳati'n-nâciye minhüm* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1982), 55; en-Nesefî, *Şerhu'l-'Umde*, 480; Demircan, *Hâriciler'in Siyasî Faaliyetleri*, 45.

³⁰³ Bkz. el-Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/467; en-Nesefî, *Şerhu'l-'Umde*, 480.

³⁰⁴ Ebû Ya'lâ, *el-Aḥkâmu's-sultâniyye*, 23; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/234; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Meâşiru'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, thk. Abdussetâr Ahmed Ferâc (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, ts.), 1/58-59; el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 10/169; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/7; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî eş-Şevkânî, *Neylû'l-evṭâr min esrâri Münteka'l-aḥbâr*, thk. Ebû Muâz Târik b. İvezullah b. Muhammed (Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim- Dâru İbn Affân, 2005), 9/207-208.

³⁰⁵ Mukâtîl b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, 81. Bu anlamdaki âyetler için bkz. el-Bakara 2/35; el-A'râf 7/19; el-Enbiyâ 21/87.

kullanılmıştır.³⁰⁶ Bazı hadislerde imâm, sultan veya emîr (devlet başkanı) lafzını niteleyen câir (جائر)³⁰⁷ kelimesi de şeriatın emrettiklerine engel olan kimse anlamında da kullanılmaktadır.³⁰⁸ O halde zâlim yöneticiler, genel olarak, Kitap ve sünnete aykırı hüküm veren, büyük günah işleyen ve haksızlık yapan kişilerdir.

Kitap ve sünnetteki bazı deliller, zâlim yöneticilere itaati birtakım şartlarla sınırlamaktadır. Genelde yöneticiye itaat söz konusu olunca “ulu’l-emr”e itaati emreden âyet delil olarak ileri sürülürken, başka âyetlerden hareketle devlet başkanı zâlim olunca ona itaat edilmemesi gerektiğini savunanlar da olmuştur.

Yöneticiye itaatle ilişkilendirilen “ulu’l-emr” âyeti şöyledir: “Ey iman edenler! Allah’a itaat ediniz. Rasûl’e itaat ediniz ve sizden olan “ulu’l-emr”e de...”³⁰⁹. Burada geçen “ulu’l-emr” ifadesi ile kimlerin kastedildiği üzerine farklı yorumlar yapılmıştır.³¹⁰ Daha çok tercih edilen görüşe göre “ulu’l-emr”, emîrlar (devlet başkanları, komutanlar) ve vâlilerdir.³¹¹ Âyetin nüzûl sebebi de bu yorumu desteklemektedir.³¹² Yine söz konusu âyetten yöneticiye itaatin mutlak olmadığı hükmü çıkartılmıştır. Şöyle ki, itaat etme fiili, Allah Teâlâ’dan sonra Hz. Peygamber için ikinci kez söylenilirken, “ulu’l-emr”e itaat için

³⁰⁶ Bkz. Mukâtîl b. Süleyman, *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir*, 80; Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, ed. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut-Lübân: Dâru’l-Ma’rife, ts.), “zlm”, 316. Bu anlamdaki âyetler için bkz. eş-Şûrâ 42/40-42.

³⁰⁷ Ebû Dâvûd, *Ebû Dâvûd*, “Melâhim”, 17; *İbn Mâce*, 1430/2009, “İkâmetu’s-salât”, 78.

³⁰⁸ Abdurra’ûf b. el-Münâvî, *et-Tevkîf ‘alâ mühimmâti’t-te’ârîf*, thk. Abdulhamîd Sâlih Hamdân (Kahire: Âlemu’l-Kütüb, 1410/1990), 119.

³⁰⁹ en-Nisâ 4/59.

³¹⁰ et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, ts., 8/495-502. Ulu’l-emr’in kim olduğuna dair görüşler için ayrıca bkz. Cemal Ağırman, *H. Peygamber’in Sünnetinde İtaat* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 366-373.

³¹¹ Bkz. et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, ts., 8/502; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/223; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *el-Câmi’u li-şu’abi’l-îmân*, thk. Abdulâlî Abdulhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1423/2003), 9/458; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/111.

³¹² el-Buhârî, “Tefsîru Sûreti’n-Nisâ”, 11; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/223.

aynı fiil tekrarlanmamış ve Rasûl'e itaate atfedilmiştir.³¹³ Söz konusu âyetin devamı da şöyledir: "Eğer Allah'a ve ahiret gününe gerçekten iman ediyorsanız, herhangi bir şeyde ayrılığa düştüğünüz de, onu Allah'a ve Rasûl'üne döndürünüz." Bununla da sanki "ulu'l-emr" hakka uygun amel etmezse, onlara itaat etmeyiniz, ihtilaf ettiğiniz konuda Allah Teâlâ ve Rasûl'üne dönünüz denilmiştir.³¹⁴ "Ulu'l-emr"e itaati emreden âyeti Emevî yöneticilerinden bazıları iktidarlarına yönelik muhalefeti susturmak için kullanmak istemişler de, bunda pek başarılı oldukları söylenemeyebilir. Şöyle ki, söz konusu âyetin ilk kısmına dayanarak Emevî valisi Mesleme b. Abdumelik, "bize itaati, Allah Tâlâ size emretmiş değil midir?" diye tabi'ûndan Ebû Hâzim'e sormuştur. O da âyetin son kısmını hatırlatarak "hakka aykırı davrandığınızda size olan itaat yükümlüğü kalkmış değil midir?" sorusuyla karşılık vermiştir.³¹⁵

Ehl-i sünnetin zulmetse de devlet başkanına itaat anlayışı, bu âyet ve benzer anlamdaki hadislerle kayıtlanmıştır. Bir başka ifadeyle zâlim devlet başkanına ancak Allah Teâlâ ve Rasûlu'nün ma'rûf olarak emrettiği konularda itaat edilir.³¹⁶ Bu anlayışa işaret eden bazı hadisler şöyledir:

"İşitme ve itaat etme, ma'siyetle emredilmediği sürece sevdiği ve hoşuna gitmediği konularda her Müslümanın üzerine gereklidir. Ma'siyetle emredildiğinde, ne işitme ne de itaat etme vardır."³¹⁷

"Allah'a ma'siyet olan konuda (kula) itaat yoktur. İtaat ma'rûftadır."³¹⁸

"Yaratıcıya isyan olan bir konuda, yaratılmışı itaat yoktur."³¹⁹

³¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/111-112. el-Bâbertî ise söz konusu âyette mutlak olarak yöneticiye itaatin emredildiğini belirtmiş ve âdil olsun veya olmasın devlet başkanına itaatin vâcib olduğunu söylemiştir. (Ekmüldîdîn Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd el-Bâbertî, *Şerhu 'Akîdeti ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, thk. Arif AYTEKİN (Kuveyt: Vezâratu Umumi'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1409/1989), 119.)

³¹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/112.

³¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/111.

³¹⁶ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sünne*, 1/115-116; er-Rayyis, *en-Nazariyyâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, 358.

³¹⁷ el-Buḥârî, "Ahkâm", 4; Müslim, "İmâre", 38.

³¹⁸ el-Buḥârî, "Meğâzî", 59; "Âhâd", 1; Müslim, "İmâre", 66; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/482.

“Allah’a itaat etmeyen kimseye, itaat yoktur.”³²⁰

Zâlim yöneticilere itaati başka şartlara bağlayan rivâyetler de nakledilmiştir. Bu rivâyetlerden birinde namaz kıldıkları sürece yöneticilere itaat etmenin gerekliliği ortaya konulmaktadır.³²¹ Bu anlamdaki hadisin şerhinde en-Nevevî, İslam’ın temel ilkelerinden birini değiştirmedeği takdirde sadece fıskı ve zulmü sebebiyle yöneticilere isyan edilmesinin câiz olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca yöneticilerde küfre delâleti açık olan bir şey görülmediği sürece, onlarla mücadele edilmemesi gerektiği de Hz. Peygamber’den rivâyet edilmiştir.³²² Bu hadis bağlamında yöneticinin dine aykırı uygulamalarını ve söylemlerini tevil etmek mümkün olduğu sürece, ona isyan etmek câiz değildir. Şayet onun küfrüne dair açık bir delil veya sarîh bir haber varsa, o zaman her Müslümanın gücü nispetinde onunla mücadele etmesi gerekmektedir.³²³

İslâm dinin emirlerine aykırı davranan, yalan söyleyen ve zulmeden yöneticilere karşı nasıl bir tutum içinde olunacağı da şu hadislerde belirtilmiştir: “Başınıza emîrler görevlendirilecek. (Bazılarının işlerini) iyi göreceksiniz, (bazılarının işlerinden de) hoşlanmayacaksınız. Kim hoşlanmazsa, (onlardan) uzak olur. Kim de reddederse, kurtuluşa ermiş olur. Ama kim razı ve tabi olursa (günaha girecektir). “Ya Rasûlallah! Onlarla savaşmayalım mı” dediler. (Hz. Peygamber) “Namaz kıldıkları sürece, hayır.” dedi.”³²⁴

“Benden sonra yalan söyleyen ve zulmeden emîrler gelecektir. Kim onlarla yakınlık kurar, yalanlarını onaylar ve zulümlerine destek olursa, o benden ve ben de ondan

³¹⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 18/247.

³²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/442.

³²¹ Müslim, “İmâre”, 66; ed-Dârimî, 1421/2000, “Rikâk”, 78; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/542. Bu hadis, namaz kılmadıkları takdirde yöneticilere karşı savaş açılabileceğinin delili olarak da yorumlanmıştır (Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî İbn Abdilber, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*, thk. Mustafâ b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî (Mağrib: Vezâratu Umumi'l-Evkâf ve's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye, 1387-1411/1967-1991), 4/235; eş-Şevkânî, *Neylû'l-evṭâr*, 9/204.)

³²² el-Buhârî, “Fiten”, 2; Müslim, “İmâre”, 42.

³²³ el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 10/169; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/229; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/7-8.

³²⁴ Müslim, “İmâre”, 62, 63, 64.

değilimdir. O kişi, (Kevser) Havz’ında da bana ulaşamayacaktır. Kim de onlarla yakınlık kurmaz, zulümlerine yardım etmez ve yalanlarını onaylamazsa, o benden ve ben de onanımdır. O kişi (Kevser) Havz’ında da bana ulaşacaktır.”³²⁵

Hiz. Peygamber’den yöneticilere itaatın herhangi bir şart belirtilmeksizin mutlak olarak ifade edildiğı bazı rivâyetler de aktarılmıştır. Bunlardan biri, “Başı sanki üzüm karası gibi olan Habeşli bir köle dahi sizin için görevlendirilmiş olsa, işitiniz ve itaat ediniz.” hadisidir.³²⁶ Bu anlamdaki bir başka hadis de şöyledir; “Kim emîrinde herhangi bir şey görür ve bundan hoşlanmazsa, sabretsin. Cemâatten bir karış ayrılıp da ölen hiçbir kimse yoktur ki, cahilî bir ölüm ile ölmüş olmasın.”³²⁷ Diğer bir hadis de şöyledir: “Kim emîrinde bulunan herhangi bir şeyden hoşlanmazsa, sabretsin. Sultana bir karış karşı çıkan kimse, cahilî bir ölüm ile ölür.”³²⁸ İtaatin mutlak olarak ifade edildiğı bu hadisler, yukarıda geçen ma’siyetle emredilmeme şartıyla takyit edilmişlerdir.³²⁹

M. Hayri Kırbaşoğlu “... insanlara zulmetse de, İslam’ın emir ve yasaklarını çiğnese de onlara itaat edilmesi ve zulümlerine sabredilmesine dair...” mutlak olarak yöneticilere itaatın emredildiğı rivâyetlerin kaynak ve sened açısından son derece sorunlu olduğunu belirtmiş ve onlar hakkında şu yorumu yapmıştır: “Muhteva olarak da bilhassa Emevî saltanatının işine gelebilecek nitelikte oldukları ve büyük ihtimalle onların teşvik ve baskılarıyla piyasaya sürülmüş olabileceğı ihtimali kendisini güçlü bir şekilde hissettirmektedir.”³³⁰ Oysa bu anlamlara gelen rivâyetler temel hadis kaynaklarında yer almaktadır. Yine bu tür rivâyetlerin sened bakımından sorunlu olduğu iddiası, sened incelemeleri yapılmadan aceleyle verilmiş bir değerlendirmedir.

³²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/287; 22/332; 23/425; 30/50; et-Tirmizî, “Fiten”, 72.

³²⁶ el-Buḥârî, “Ezân”, 54; “Ahkâm”, 4.

³²⁷ el-Buḥârî, “Fiten”, 2; “Ahkâm”, 4; Müslim, “İmâre”, 55; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/290.

³²⁸ el-Buḥârî, “Fiten”, 2; Müslim, “İmâre”, 56.

³²⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/123.

³³⁰ Hayri Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi* (Ankara: Kitabiyat, 2002), 379. İlyas Canikli de söz konusu rivâyetler için bir değerlendirme de bulunmuştur: “Her durumda itaatın gerekli olduğuna yer veren rivâyetlerin daha sonraki dönemlerde ortaya çıkma ihtimali daha fazladır.” (İlyas Canikli, “İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü”, *İslâmî İlimler Dergisi* 4/1-2 (Bahar-Güz 2009), 323.)

Zâlim yöneticilere karşı sabretmeyi, onlara itaatten ve cemâatten ayrılmamayı emreden hadislerin genel amacı, kargaşanın (fitnenin) ortaya çıkmaması ve Müslümanların birliğinin bozulmamasıdır.³³¹ Yine bu nitelikteki yöneticilere isyan etmekle ortaya çıkacak zararın var olandan daha büyük olacağı düşüncesi, onların zulmüne sabretmeyi gerektirmiştir.³³² Birliğin bozulmasıyla oluşacak karışıklık halini İbn Teymiye, tecrübe sonucu elde edilmiş olan şu söze atfen açıklamıştır: “Zâlim devlet başkanı ile geçen altmış yıl, sultansız geçen bir geceden daha iyidir.”³³³ Ayrıca sabretmek zâlim yöneticilerin zulümlerine rıza göstermek, onları desteklemek anlamına gelmediği gibi, gücünün yettiği ölçüde iyiliği emretmeye ve kötülükten sakındırmaya da engel değildir.³³⁴ Kaldı ki, değinilen bazı hadislerde bu nitelikteki yöneticilerin dine aykırı işlerinden razı olmak ve onlara bu konularda destek olmak yasaklanmıştır.

Zâlim yöneticiye itaat edilmemesi üzerine de şu âyetler delil olarak ileri sürülmüştür:

“Allah Teâlâ, Hz. İbrahim’i (a.s.) bazı kelimelerle sınıadığında, o da onları tamamladı. (Alah Teâlâ) “Ben seni insanlara imâm yapacağım.” dedi. (Hz. İbrahim) “Soyumdan da (imâmlar yap)” dedi. (Alah Teâlâ) “Benim ahdim zâlimlere ulaşmaz.” dedi.”³³⁵

“İyilik ve takva üzerine yardımlaşınız.”³³⁶

“Allah’ın emrine dönünceye kadar azgınlık yapanlara karşı savaşın.”³³⁷

³³¹ en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/225.

³³² el-Kastallânî, *İrşâdu’s-sârî*, 10/169.

³³³ Ebu’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü’s-şer’iyye fî ıslâhi’r-râ’i ve’r-ra’iyye*, thk. Ali b. Muhammed el-’İmrân (Mekke: Dâru Âlemi’l-Fevâid, 1429), 233.

³³⁴ Yusuf el-Kardavî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul (Kayseri: Rey, 1998), 163-164; Nevin Abdulhâlik Mustafa, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet*, 259-261.

³³⁵ el-Bakara 2/124.

³³⁶ el-Hucurât 49/9.

³³⁷ el-Mâide 5/2.

Söz konusu âyetler Hâricîler, Mutezile, Zeydiyye, Mürcie'nin çoğunluğu ve bazı Ehl-i sünnet âlimleri tarafından delil olarak kullanılmıştır.³³⁸ Mezhebindeki devlet başkanı için sayılan adalet şartını farklı değerlendiren Cessâs ile Fahrüddîn er-Râzî, fâsık kimsenin imâmetinin geçersiz olduğunu ve ona itaatin gerekmediğini “Benim ahdim zâlimlere ulaşmaz.” âyetini dayanak alarak savunan Ehl-i sünnet âlimlerindendir.³³⁹ Zâlim yöneticilere isyan etmenin vâcib olduğunu söyleyenlerin delilleri umûm (genel) ifade etmektedir. Oysa yukarıda geçen bazı hadislerin de ortaya koyduğu üzere, zâlim yöneticiye itaat etme emri daha hususidir.³⁴⁰ Dolayısıyla getirilen delillerin isabetli olmadığı söylenebilir.

Cessâs'ın görüşünü desteklemek için hadisten getirdiği delili de şöyledir: “Şehidlerin en faziletlisi Adulmüttalib'in oğlu Hamza ve zâlim sultana, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak için karşı çıkıp da bunun üzerine öldürülen kimsedir.”³⁴¹ Bu hadis temel kaynaklarda yer almamaktadır.

Yine genelde toplumda bozgunculuk yapan kişilerin niteliklerini belirten ve bunlara itaat edilmemesini emreden âyetlerden hareketle zâlim devlet başkanına itaat edilmeyeceği dile getirilmiştir.³⁴² Bunlar müsrifler³⁴³, yalancılar³⁴⁴, kalbi Allah Teâlâ'yı anmaktan gafil,

³³⁸ el-Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/451.

³³⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Âḥkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî (Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1412/1992), 1/86; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî (et-Tefsîru'l-kebîr- Mefâtîhu'l-ğayb)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 4/47-48.

³⁴⁰ eş-Şevkânî, *Neylû'l-evṭâr*, 9/208; ed-Dumeycî, *el-İmâmetu'l-'Uzmâ*, 544-546.

³⁴¹ Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. 'Abdilhâlik b. Hallâd b. 'Ubeydillah el Atekî el-Bezzâr, *el-Baḥrû'z-zehḥâr el-Ma'rûf bi Müsnedi'l-Bezzâr*, thk. Mahfûz er-Rahmân Zeynullâh (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1415/1995), 4/109; Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn b. Abdullâh el-Bağdâdî el-Âcurrî, *Kitâbu'ş-Şerî'a*, ed. Abdullâh b. Ömer b. Süleymân el-Demîcî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420/1999), 5/2245-2246.

³⁴² Canikli, “İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü”, 323.

³⁴³ eş-Şuarâ 26/150-152. Rayyis, müsriflere itaat edilmemesi emrini, ma'siyet olmadığı sürece yöneticiye karşı çıkılmamasının gerekliliğini ifade eden hadisi destekleyen bir delil olarak kullanır (er-Rayyis, *en-Nazariyyâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, 358.)

³⁴⁴ el-Kalem 68/8.

hevasına uyan ve işi gücü aşırılık³⁴⁵ olanlardır. Oysa ilgili âyetler bağlamında nitelikleri belirtilen kişilere itaat edilmemesinin sebebi, Allah Teâlâ'nın emirlerine açıkça karşı çıkan kâfirler olduğu görülmektedir. Böyle bir durumda olan kişiye itaat edilmeyeceğine de yukarıda değinilmiştir.

Zâlim yöneticilerle nasıl mücadele edilmesi gerektiği konusu üzerine de farklı değerlendirmeler yapılmıştır. İslâm dininin temel ilkelerinden biri olan *emri bi'l-ma'rûf ve nehyi ani'l-munkar* ilkesi,³⁴⁶ bu nitelikteki yöneticilere karşı nasıl bir tutum takınılacağı konusunda en başta zikredilen delillerden biridir. Ancak İslâm mezhepleri arasında bu ilkenin nasıl uygulanacağı konusu tartışmalıdır. Bu tartışmalar da genelde münkerin elle, buna güç yetmezse dille değiştirilmesi, buna da güç yetmezse kalple ona buğz edilmesi hadisi bağlamında gerçekleşmiştir.³⁴⁷ Hâricî mezhebinin büyük çoğunluğuna göre, zâlim devlet başkanına isyan etmek vâcibdir.³⁴⁸ Hâricî fırkalarından biri olan İbadiyye ise bu nitelikteki bir yöneticiye isyan için şartlar uygun değilse, itaati kabul ederler.³⁴⁹ Şîa, genel olarak kendinden olmayan iktidara muhalif bir mezheptir. Bu mezhebe bağlı bazı gruplar, Emevî iktidarına karşı isyan etmişlerdir.³⁵⁰ Mutezile mezhebi de zâlim yöneticiye isyan edip etmeme konusunda şartları göz önünde bulundurmaktadır. Onlara göre isyan için yeterli güç ve âdil bir yönetici bulunmalıdır.³⁵¹ Ehl-i sünnetin çoğunluğu bu nitelikteki yöneticilere karşı isyan edilmemesini kabul etmiştir.³⁵² Hatta bunun üzerine icma' edildiği söylenmiştir. Ancak Emevîler dönemdeki Hz. Hüseyin, Abdullah b. ez-Zübeyr, Medîne

³⁴⁵ el-Kehf 18/28.

³⁴⁶ Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; el-A'râf 7/157; et-Tevbe 9/71; el-Hac 22/41; Lokmân 31/17.

³⁴⁷ Müslim, "İmân", 49; Ebû Dâvûd, "Salât", 242.

³⁴⁸ el-Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/125; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/133; Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, 45.

³⁴⁹ Sâbir Tuayme, *el-İbâziyye "akîdeten ve mezheben"* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1406/1986), 139.

³⁵⁰ Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî - Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 90-163.

³⁵¹ Nevin Abdulhâlik Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, 282-284.

³⁵² el-Eş'arî, *el-İbâne*, 61; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *el-Aḳîdetü't-Tahâviyye*, thk. Muhammed Salâh eş-Şevâdefî (Riyad: Medâru'l-Vatan, 2016), 53; el-Bâbertî, *Şerhu 'Aḳîdeti ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, 119; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/229; İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sünne*, 3/393.

ehli ve İbnu'l-Eş'as isyanlarının nasıl anlaşılacağı sorun olmuştur. Bu sorun ilk dönemde ihtilafın bulunduğu, daha sonra icma'nın ortaya çıktığı açıklamasıyla çözülmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Emevî valisi Haccâc'a yönelik isyanların ise, onun şeriatı değiştirmeye yönelik uygulamaları ve küfrüne delalet eden açık deliller bulunması sebebiyle olduğu yorumu yapılmıştır.³⁵³ Ehl-i sünnet âlimleri genelde, zâlim yöneticilerin nasihatle ıslah edilmelerini, bu da mümkün değilse onların münker uygulamalarına kalben buğzun yeterli olacağını belirtmişlerdir.³⁵⁴

Haksızlık yapan yöneticiye itaat edilmesini ortaya koyan delillerden biri olarak ileri sürülen bir hadise de değinmekte yarar vardır.³⁵⁵ Şöyle ki, zekât âmillerinin haksızlık yaptığını düşünen bir bedevî topluluğu, Hz. Peygamber'e gelerek şikâyetle bulunurlar. Hz. Peygamber, bedevîlere “zekât memurlarını razı ediniz” buyurur. Bunun üzerine bedevîler “haksızlık yapsalar bile (mi)?” diye sorarlar. Hz. Peygamber, onlara yine “zekât memurlarını razı ediniz” karşılığını verir.³⁵⁶ Sindî, Hz. Peygamber'in zekât âmillerinin zulüm yapması söz konusu olamayacağından bedevîlerin mala olan sevgileri dolayısıyla kendilerinden zekât alınmasını zulüm olarak gördüklerini belirtmiştir. Yine bu hadiste insanların zulme sabretmelerine işaret eden bir anlam da bulunmamaktadır.³⁵⁷ Bu yorum dikkate alındığında verilen hadisten haksızlık yapan yöneticilere itaat edilmesini anlamak isabetli bir yaklaşım olmasa gerektir. Hattabî söz konusu hadisten, zâlim sultana güç kullanarak üstünlük sağlanamayacağı ve ona karşı silahla mücadele edilemeyeceği anlamını çıkarmıştır.³⁵⁸

³⁵³ en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/229; Ali el-Kârî, *Mir'âtü'l-mefâtîh*, 3/181; el-Mubârekfûrî, *Mir'âtü'l-mefâtîh*, 4/58.

³⁵⁴ Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 8/271; el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, 2/343; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/229; eş-Şevkânî, *Neylû'l-evîâr*, 9/205.

³⁵⁵ Ağırman, *Hz. Peygamber'in Sünnetinde İtaat*, 462.

³⁵⁶ Müslim, “Zekât”, 29; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 6; en-Nesâî, “Zekât”, 14; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/542.

³⁵⁷ Ebu'l-Hasen el-Hanefî es-Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâ'î* (Halep: Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, ts.), 5/31.

³⁵⁸ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Büstî el-Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen* (Halep: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1351/1932), 2/40.

Bunlara ek olarak, zâlim yöneticilere itaat edilmesini emreden rivâyetler, genelde Hz. Peygamber'in vefâtından sonra ortaya çıkacak olan fitne zamanlarındaki zâlim yöneticiler için söz konusu edilmiştir.

İncelenecek olan Huzeyfe b. el-Yemân hadisinde geçen *sırtına vurulsa malın alınsa bile itaat et* kısmı, Ubâde b. es-Sâmit tarafından da nakledilmiştir. Rivâyet şöyledir:

“Zor ve kolay geldiğinde (varlıkta ve yoklukta), hoşuna gittiğinde ve gitmediğinde ve senin aleyhine bazı tercihlerde bulunduklarında, malını yeseler ve sırtına vursalar bile, işit ve itaat et!”³⁵⁹

Aşağıdaki sened tablolarında da görüleceği üzere her iki hadiste bazı temel kaynaklarda yer almaktadır.

3.2.1. Huzeyfe b. el-Yemân Rivâyeti

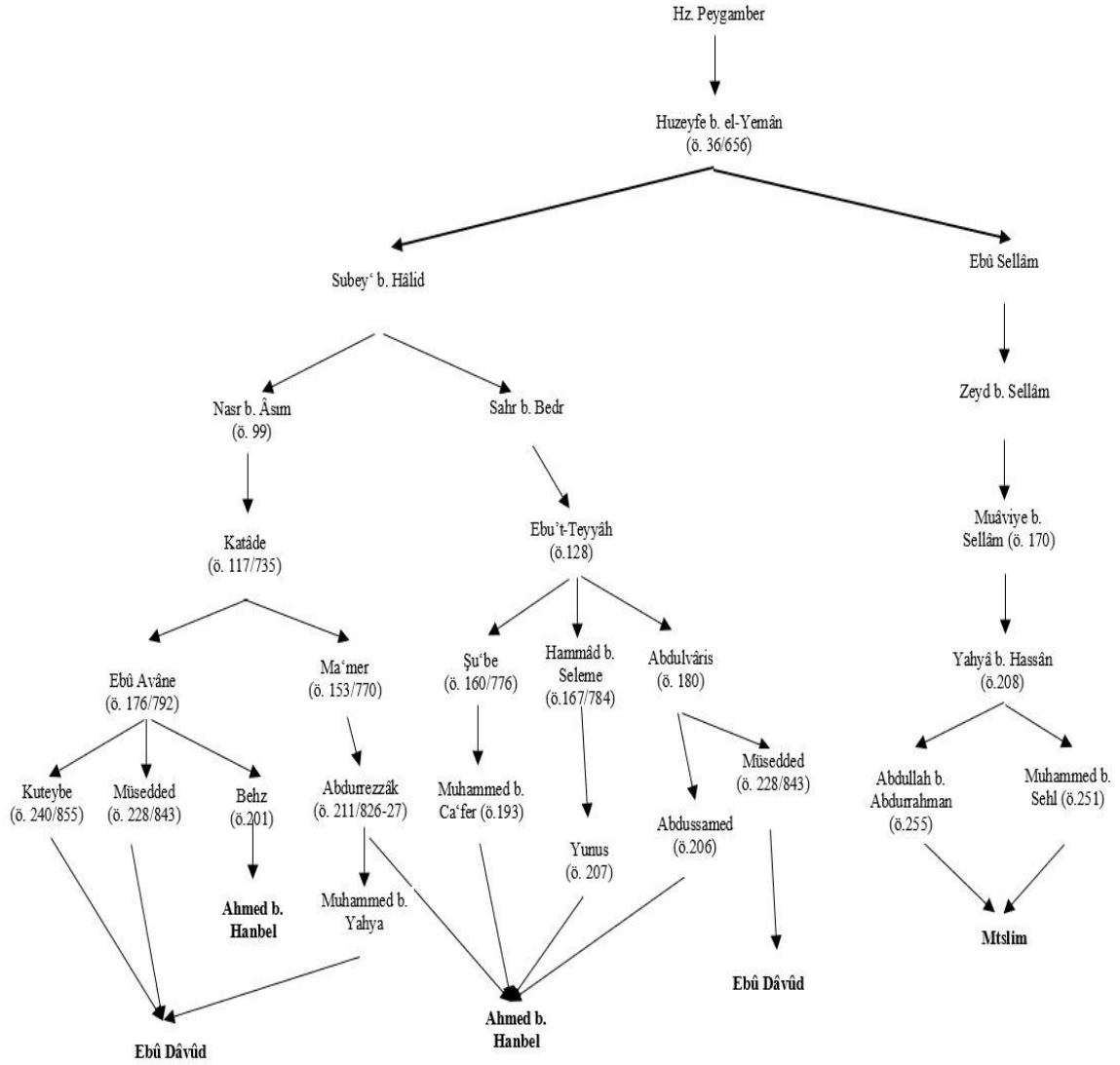
وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ سَهْلٍ بْنُ عَسْكَرٍ التَّمِيمِيُّ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَسَّانَ ح وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الدَّارِمِيُّ أَخْبَرَنَا يَحْيَى وَهُوَ ابْنُ حَسَّانَ حَدَّثَنَا مُعَاوِيَةُ بْنُ عَمْرِو بْنِ سَلَامٍ حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ سَلَامٍ عَنْ أَبِي سَلَامٍ قَالَ: قَالَ حَدَّثَنِي بَنُو الْيَمَانِ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا كُنَّا بِشَرِّ فَجَاءَ اللَّهُ بِخَيْرٍ فَخُنَّ فِيهِ فَهَلْ مِنْ وَرَاءِ هَذَا الْخَيْرِ شَرٌّ؟ قَالَ: «نَعَمْ» قُلْتُ: هَلْ وَرَاءَ ذَلِكَ الشَّرِّ خَيْرٌ؟ قَالَ: «نَعَمْ»، قُلْتُ: فَهَلْ وَرَاءَ ذَلِكَ الْخَيْرِ شَرٌّ؟ قَالَ: «نَعَمْ» قُلْتُ: كَيْفَ؟ قَالَ: «يَكُونُ بَعْدِي أَيْمَةٌ لَا يَهْتَدُونَ بِهَدَايَ وَلَا يَسْتَنْتُونَ بِسُنَّتِي وَسَيَقُومُ فِيهِمْ رَجَالٌ قُلُوبُهُمْ قُلُوبُ الشَّيَاطِينِ فِي جُنُحَمَانِ إِنْسٍ» قَالَ: قُلْتُ: كَيْفَ أَصْنَعُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنْ أَدْرَكْتُ ذَلِكَ؟ قَالَ: «تَسْمَعُ وَتُطِيعُ لِلْأَمِيرِ وَإِنْ ضَرَبَ ظَهْرَكَ وَأَخَذَ مَالَكَ فَاسْمَعْ وَأَطِعْ»

Huzeyfe b. el-Yemân dedi ki: “Ya Rasûlullah! Biz bir şer üzereydik, Allah bize bir hayır getirdi. Şimdi bu hayır halindeyiz. Bu hayrın arkasından şer var mı? Buyurdu ki: “Evet.” Dedim ki: “O şerrin arkasından hayır var mı?” Buyurdu ki: “Evet.” Dedim ki: “O hayrın arkasından şer var mı? Buyurdu ki: “Evet.” Dedim ki: “Nasıl?” Buyurdu ki: “Benden sonra benim yolumdan gitmeyen, sünnetimle amel etmeyen imâmlar (devlet başkanları) olacak. Onların içinde insan bedeninde öyle adamlar olacak ki, onların kalpleri şeytanların kalpleridir.” (Huzeyfe b. el-Yemân) dedi ki; “Yâ Rasûlullah! Buna şahid olursam nasıl nasıl

³⁵⁹ Humeyd İbn Zencûye, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Şâkir Zîb Feyyâz (Riyad: Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûss ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986), 1/71-72; İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, 2/699.

davranayım?” dedim. Buyurdu ki; “Sırtına vurulsa ve malın alınsa bile, emîri işitirsin ve itaat edersin. İşit ve itaat et.”³⁶⁰

Huzeyfe b. el-Yemân rivâyetinin sened tablosu şöyledir:

Şekil 13. Sened tablosu: Zalim yöneticilere itaat etmek (Huzeyfe b. el-Yemân rivayetleri)

³⁶⁰ et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/354-355; Abdurrezâk, *el-Muşannef*, 11/341-343; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 21/26-27; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/412-422, 423, 424-425, 426; Müslim, “İmâre”, 52; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

Ed-Dârekutnî, Ebû Sellâm'ın Huzeyfe b. el-Yemân'dan hadis işitmediği görüşündedir.³⁶¹ İbn Hacer de bu görüşe dayanarak Ebû Sellâm'ın Huzeyfe b. el-Yemân'dan yaptığı rivâyetlerin mursel olduğunu belirtmiştir.³⁶² Dolayısıyla Müslim'in senedinde inkita' vardır. Ancak bu inkita' sebebiyle hadise zayıf hükmü verilmemiştir. Çünkü Müslim, Ebû İdrîs el-Havlânî'den benzer manalı bir hadisi sahih ve muttasıl bir başka senedle naklettikten sonra incelenen mursel hadisi nakletmiştir. Bu durumda ikinci hadis, birinciye mutâba'at için getirilmiştir. Böylece mursel hadisin metni sahih sayılmış ve delil olarak kabul edilmiştir.³⁶³ Ancak Ebû Sellâm'ın ve Subey' b. Hâlid'in metinlerinde yer alan «تَسْمَعُ وَتُطِيعُ لِلْأَمِيرِ وَإِنْ ضُرِبَ ظَهْرُكَ وَأُخِذَ مَالُكَ فَاسْمَعْ وَأَطِعْ» ifadesi, Ebû İdrîs el-Havlânî'ninde bulunmamaktadır.³⁶⁴ Verilen senedlerde başka bir inkita'ya rastlanılmamıştır.

Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli

Huzeyfe b. el-Yemân'dan rivâyette bulunan Subey' b. Hâlid el-Yeşkurî'nin ismi bazı rivâyetlerde Hâlid b. Hâlid veya Hâlid b. Subey' şeklindedir. Ahmed b. Hanbel doğrusunun Subey' b. Hâlid olduğunu belirtmiştir.³⁶⁵ Onun hakkında İbn Ebû Hâtim ne cerh ne de ta'dîl lafzı kullanmıştır. *Tehzîbu'l-Kemâl*'de onun hocası olarak sadece Huzeyfe b. el-Yemân zikredilmiştir. Yine aynı eserde talebeleri için verilen dört isimden üçü yukarıdaki senedlerde geçenler olup, sonuncusu da Ali b. Zeyd b. Cud'ân'dır. Subey' b. Hâlid'i İbn Hibbân sika, İbn Hacer makbûl râvî lafızlarıyla ta'dîl etmiştir.³⁶⁶ Şu'ayb el-

³⁶¹ Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlâmât ve't-Tetebbu'*, thk. Ebû Abdîrrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 181-182; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/237.

³⁶² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/296.

³⁶³ Bkz. en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/237-238; Ali el-Kârî, *Mirâtu'l-mefâtîh*, 10/11.

³⁶⁴ Müslim, "İmâre", 51.

³⁶⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas (Hind: Dâru's-Selefiyye, 1408/1988), 2/205-206.

³⁶⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/326; 4/309; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/204-205; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 292.

Arnavût ve ilmi heyeti, Subey‘ b. Hâlid dolayısıyla isnâdın hasen olduğunu belirtmişlerdir.³⁶⁷

Subey‘ b. Hâlid’in talebelerinden biri olan Nasr b. Âsım, en-Nesâî, İbn Hibbân, ez-Zehebî ve İbn Hacer’e göre sikadır.³⁶⁸

Subey‘ b. Hâlid’in bir başka talebesi Sahr b. Bedr hakkında İbn Ebi Hâtim’de herhangi bir cerh ve ta‘dîl lafzı kullanılmamıştır. İbn Hibbân sika ve İbn Hacer makbûl lafızlarıyla Sahr b. Bedr’i ta‘dîl etmiştir. Mizzî, Sahr b. Bedr’in bir hoca ve bir talebesi olduğunu belirtmiştir. ez-Zehebî, Ebu’t-Teyyâh dışında kimsenin ondan rivâyette bulunmadığını söylemiştir. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden sadece Ebû Dâvud, Sahr b. Bedr’den bir rivâyet nakletmiştir.³⁶⁹ Bu da incelenen konu ile ilgilidir. Şu‘ayb el-Arnavût ve ilmi heyeti Sahr b. Bedr’in mechûl bir râvî olduğu sonucuna ulaşmış ve ondan gelen senedlere de zayıf hükmünü vermişlerdir.³⁷⁰

Sahr b. Bedr’in talebesi Ebu’t-Teyyâh’ın ismi Yezîd b. Humeyd’dir. O, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zura‘, en-Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Hacer’e göre sika râvîdir. Ebû Hâtim de sâlih lafzı ile onu ta‘dîl etmiştir.³⁷¹

Ebu’t-Teyyâh’ın talebesi Hammâd b. Necîh’i Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn sika, Ebû Hâtim lâ be’s bih, İbn Hacer sadûk lafızlarıyla ta‘dîl etmiştir.³⁷²

Subey‘ b. Hâlid ve Nasr b. Âsım’dan hadisi rivâyet eden Katâde b. Diâme el-Basrî, İbn Sa’d tarafından hadiste sika, me’mûn ve hüccet olarak ta‘dîl edilmiştir. Aynı şekilde İbn Hibbân sika râvîler arasında saymış ve İbn Hacer de sika ve sebt lafızlarını

³⁶⁷ Ebû Dâvud, “Fiten”, 1.

³⁶⁸ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/464; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 29/347; ez-Zehebî, *el-Kâşif*, 2/318; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 560.

³⁶⁹ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 13/115-116; ez-Zehebî, *Mizânü’l-İtidâl*, 2/308; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 274.

³⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/422-423.

³⁷¹ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 9/256; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 11/320-321.

³⁷² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/149; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/30; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 7/285-287; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 179.

kullanmıştır. Kâtade b. Diâme'nin hafızası birçok âlim tarafından övülmüştür. Ne var ki, Katâde b. Diâme kader anlayışı dolayısıyla tenkit edilmiştir. Ayrıca, o mudellis ve hatıbu leyl³⁷³ lafızlarıyla tenkit edilmiştir. Katâde b. Diâme'nin sema' ettiğini açıkladığında, onu Ebû Hâtım bazı râvîlere tercîh ettiğini belirtmiştir.³⁷⁴ Müslim, Katâde b. Diâme'den hadis rivayet ettiği bazı yerlerde önce onun mu'an'an rivâyetini ve daha sonra ikinci bir sened ile de sema' ettiği tarîkini vermiştir.³⁷⁵ Subey' b. Hâlid rivâyetinin senedlerinin incelenmesinde ortaya çıktığı üzere râvîlerden biri dolayısıyla hadisin reddini gerektiren bir bilgi bulunmamaktadır.

Huzeyfe b. el-Yemân hadisinin Subey' b. Hâlid'in ziyâdeli tarîkine, Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti Ebû Dâvud tahkîklerinde sahih, Ahmed b. Hanbel'inde ise hasen hükmünü vermişlerdir.³⁷⁶ Muhammed b. Muhsin et-Türkî de Tayâlisî'nin *Musned* tahkîkinde hadise sahih demiştir.³⁷⁷ Elbânî'ye göre hadis hasendir.³⁷⁸ İbrahim b. Sâlih, Subey'b. Hâlid'in Nasr b. Âsım'dan gelen Katâde b. Diâme tarîkinin sahih olduğunu belirtmiştir. Öte yandan o, Nasr b. Âsım'ın bir başka talebesi Humeyd b. Hilâl'in söz konusu ziyâde olmadan aktardığı rivâyetin de sahih olduğuna hükmetmiştir.³⁷⁹ Bunun üzerine de her iki tarîkten hangisinin daha sahih olduğuna dair bir tercîh sebebi bulamadığını dile getirmiştir. Bu ihtilaf dolayısıyla da ziyâdeli tarîkin, munkatı' olan Ebû Sellâm rivâyetine mutâba'at edemeyeceği değerlendirmesini yapmıştır.³⁸⁰ Bir başka ifadeyle de munkatı' rivâyeti destekleyen bir başka delilin bulunmadığını ima etmiştir.

³⁷³ Hâtıbu leyl anlamında kullanılan bir başka terim hâtıb olup, her ikisine de şöyle anlam verilmiştir: "Olur olmaz işittiği her şeyi yazan, her hadisçiden hadis alan kimsedir." bkz. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 133. Ayrıca hatıbu leyl terimi müstakil bir araştırmanın konusu olmuştur (bkz. Necmi Sarı, "Tenkit Terimi Olarak Hâtıbu Leyl", *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (K 2015), 337-364.)

³⁷⁴ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/133-135; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/352-356; a.mlf., *Tabâkâtü'l-muḥaddisîn*, 40.

³⁷⁵ Müslim, "Salât", 48, 51.

³⁷⁶ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/422-423; Ebû Dâvud, "Fiten", 1.

³⁷⁷ et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/355.

³⁷⁸ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Şaḥîḥu Ebî Dâvud* (Kuveyt: Müessesetü Garas, 1423/2002), 3/6.

³⁷⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 21/27-28, 41; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/316-317; Ebû Dâvud, "Fiten", 1.

³⁸⁰ İbrâhîm b. Sâlih b. Abdilazîz el-Aclân, *el-Muḥaddisûn ve's-siyâse kırae fî eşeri'l-vâkı'i's-siyâsî 'alâ menheci'l-muḥaddisîn*, ts., 450-451.

Oysa tercîh yerine iki rivâyet arasındaki ihtilafı gidermek için te'vîl ihtimalini değerlendirip, sahih hükmünü verdiği ziyâdeli Katâde b. Diâme rivâyetini sikanın ziyâdesi olarak yorumlayabilirdi. İbrahim b. Sâlih'in, ziyâdeli Subey' b. Hâlid rivâyeti ile Ebû İdrîs el-Havlânî üzerine yaptığı bir başka tercîhe de aşağıda değinilecektir.

Huzeyfe b. el-Yemân'ın seneddeki diğer râvîsi Ebû Sellâm'ı İbn Hibbân, el-İclî ve İbn Hacer sika kabul etmektedir.³⁸¹

Ebû Sellâm'ın talebesi Zeyd b. Sellâm'ı en-Nesâî, Ebû Zura', ed-Dârekutnî ve İbn Hibbân sika lafzı ile ta'dîl etmişlerdir.³⁸²

Muâviye b. Sellâm, Zeyd b. Sellâm'ın talebesi ve aynı zamanda onun kardeşidir. O, Yahyâ b. Maîn, en-Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Hacer'e göre sikadır. Muâviye b. Sellâm'ın talebesi Yahya b. Hassân³⁸³ ve onun talebeleri Abdullah b. Abdurrahman³⁸⁴ ile Muhammed b. Sehl³⁸⁵ de sika râvîlerdir. Görüldüğü gibi, Müslim'in senedindeki râvîler sikadır.

Metnin Değerlendirilmesi

Huzeyfe b. el-Yemân'dan iki talebesi Subey' b. Halid³⁸⁶ ve Ebû Sellâm'ın aktardığı metinde zâlim yöneticiye itaat edilmesine işaret eden kısım şöyledir: “Sırtına vurulsa ve malın alınsa bile, emîri işitirsin ve itaat edersin. İşit ve itaat et.” «تَسْمَعُ وَتُطِيعُ لِلْأَمِيرِ وَإِنْ ضُرِبَ» en-Nevevî, ma'siyet olmadığı sürece, bu durumlarda yöneticiye

³⁸¹ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/296; a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, 545.

³⁸² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/415-416.

³⁸³ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/135; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/197; a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, 589.

³⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/197.

³⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/207.

³⁸⁶ Huzeyfe b. el-Yemân'dan ziyâdeli metni rivâyet eden Subey' b. Hâlid'in başka bir tarîkinde de ifade yer almamıştır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/316-317, 439.

itaat edilmesinin vâcib olduğunu söylemiştir.³⁸⁷ Öncelikle, bu hadisin fitne (kargaşa) ortamına işaret ettiğini belirtmek gereklidir.

Söz konusu ifade, Huzeyfe b. el-Yemân'dan nakledilen bazı tarîklerde bulunmamaktadır. Bundan dolayı bu kısım ziyâde olarak kabul edilmedir. Ebû İdrîs el-Havlânî'nin Huzeyfe b. el-Yemân'dan naklettiği bu ziyâdenin olmadığı rivâyetin ilgili kısmı şöyledir:

«تَلَزَمُ جَمَاعَةُ الْمُسْلِمِينَ وَإِمَامَهُمْ» فَقُلْتُ: فَإِنْ لَمْ تَكُنْ لَهُمْ جَمَاعَةٌ وَلَا إِمَامٌ؟ قَالَ: فَأَعْتَزِلْ تِلْكَ الْفِرَقَ كُلَّهَا وَلَوْ أَنَّ تَعَصَّنَ عَلَى أَصْلِ شَجَرَةٍ حَتَّى يُدْرِكَكَ الْمَوْتُ وَأَنْتَ عَلَى ذَلِكَ“

“Müslümanların cemâatına ve imâmına (devlet başkanına) bağlı kalırsın.” (Huzeyfe b. el-Yemân) Dedim ki: “Onlar için ne bir cemaat ve ne de bir imâm olmazsa?” Buyurdu ki: “Ölüm sana ulaşınca kadar bir ağacın kökünü ısırarak kalıp da, bu halde ölsen bile bu fırkaların hepsinden uzak dur.”³⁸⁸ Bu hadisin “Müslümanların cemâatına ve imâmına (devlet başkanına) bağlı kalırsın.” cümlesi de, zulmetse bile Müslümanların imâmına bağlı kalınması anlamında yorumlanmıştır.³⁸⁹ Kastallânî ve İbn Hacer, zulmeden yöneticilere itaati açıklarken incelenen ziyâdeli metnin *sırtına vurulsa ve malın alınsa bile* kısmını delil olarak kullanmışlardır. Yine İbn Hacer, Emevî valisi Haccâc ve benzerlerinin yönetimlerinde hadiste anlatılan zulümlerin çokça gerçekleştiğini belirtmiştir.³⁹⁰ İbn Teymiye (ö. 728/1328) de zâlim yöneticiye itaat edilmesi konusunu değerlendirirken incelenen hadisi delil olarak kullanmıştır.³⁹¹ Şevkânî de hadiste anlatılan yöneticilere itaatin vâcib olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, bu hadisin “Bir kötülüğün cezası, ona denk olan bir kötülüktür.”³⁹² ve “Kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın.”³⁹³ âyetlerinin umûmunu tahsis ettiğini düşünmektedir.³⁹⁴ İbn Hazm ise bu tür

³⁸⁷ en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/237.

³⁸⁸ el-Buhârî, “Menâkıb”, 25; “Fiten”, 11; Müslim, “İmâre”, 51.

³⁸⁹ en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/237; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/36.

³⁹⁰ el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 6/56; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 36.

³⁹¹ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sünne*, 1/561.

³⁹² eş-Şûrâ 42/40.

³⁹³ el-Bakara 2/194.

³⁹⁴ eş-Şevkânî, *Neylû'l-evîâr*, 9/206.

zulümlere sabredilmesi için devlet başkanının meşru bir yolla ümmetin başına gelmiş olması gerektiğini ifade etmiştir.³⁹⁵ Yukarıda Huzeyfe b. el-Yemân hadisinin senedleri üzerine yaptığı değerlendirmesi geçen İbrahim b. Sâlih ise, Ebû İdrîs el-Havlânî rivâyetini, nakledenlerin sayı bakımından daha fazla ve daha sika oldukları için mahfûz, ziyâdeli rivâyeti de şâz kabul etmiştir.³⁹⁶ Böylece o ziyâdeli metnin, Ebû İdrîs el-Havlânî'nin hadisine aykırı bir anlam taşıdığını ima etmiş olmaktadır. Oysa görüşleri aktarılan şârihler, ziyâdeli metinde anlamca bir aykırılık görmemişlerdir. Dolayısıyla onların söz konusu ziyâdeyi, ziyâdetu's-sika olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır.³⁹⁷

Hadiste geçen ifadelerden Hz. Peygamber'in yöneticilere böyle bir hak verdiğini anlamak doğru bir yorumlama olmasa gerektir.³⁹⁸ Böyle bir yorumlama yöneticilere adaleti emreden âyet ve hadislerle çelişmektedir. Hz. Peygamber yöneticilerin zulmetmeleri durumunda da, yönetilenlere, itaat emrini vermektedir. Bunun sebebi, zulümden kaynaklanan bir huzursuzluk bulunsu bile, yöneticiye itaatin daha büyük fitnelerin ortaya çıkmasını engellemesidir.³⁹⁹ Hz. Peygamber'in *itaat ma'ruftadır* emri ile incelenen hadisteki yöneticilerin uygulamaları arasında bir ihtilaf olduğu akla gelebilir. Bu ihtilaf, yöneticinin kendince haklı bir sebebe dayanarak bu uygulamaları yaptığı ama bunu yönetilenin bilmediği durumlara hamledilerek giderilmiştir.⁴⁰⁰

³⁹⁵ İbn Hazm, *el-Faṣl*, 4/133.

³⁹⁶ İbrâhîm b. Sâlih b. Abdilazîz el-Aclân, *el-Muḥadîṣîn ve's-siyâse*, 453.

³⁹⁷ Burada ilgili hadisin farklı metinlerinde yer alan bazı ziyâdelerin Şuayb el-Arnâvut ve ilmi heyeti tarafından sahih görülmediğinin belirtilmesinde yarar vardır. Bunlar *kılıç* (savaştan) ile *Deccâl*'den sonra ne olacağını anlatan kısımlardır. Birincisi sadece Katâde b. Diâme'nin rivâyetinde bulunduğundan diğeri de daha güvenilir râvîlerin rivâyetine muhalif olduğundan sahih sayılmamıştır (Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), 6/297, 299.

³⁹⁸ Canikli, "İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü", 320.

³⁹⁹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Kurtubî, *el-Müfḥim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddîn Dîb Misto vd. (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996), 6/38; Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Hüseyin b. Hasen er-Remlî el-Makdisî İbn Reslân, *Şerḥu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Hâlid İbrâhîm es-Seyyid vd. (Dâru'l-Fellâh, 1437/2016), 16/659-660; Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak el-Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd Şerḥu Süneni Ebî Dâvûd* (Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410-1417/1990-1997), 11/211.

⁴⁰⁰ el-Kurtubî, *el-Müfḥim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim*, 6/38.

Fazlurrahman'ın ise Huzeyfe b. el-Yemân hadisi için düşüncesi şöyledir: “Kelamdaki ırcanın siyasi karşılığı olan bu tip hadislerin, siyasi eylemciliğin ve ana tezahürü *Haricilik* olan kardeş kavgalarının ateşini hafifletmek için tertip edildiği açıktır.”⁴⁰¹ Bu bağlamda onun Kur’ân-ı Kerîm’de isyan konusunu nasıl anladığına da değinmekte yarar vardır. Ona göre başkaldırı ve siyasî muhalefeti yasaklamak için dile getirilen bazı âyetler⁴⁰² genelde toplumun birliğinin bozulmamasına yönelik emirlerdir. Bunun üzerine de şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bu sebeple, Kur’ân-ı Kerîm’in, toplumun birlik ve tesanüdünün bozulmaması hususunda titiz bir tutum sergilemesine rağmen, siyasi başkaldırı konusunda şöyle veya böyle hiçbir şey söylemediği sonucu çıkmaktadır.”⁴⁰³ Fazlurrahman'ın âyetler için dile getirdiği toplumun birlik ve beraberliğinin bozulmaması düşüncesinin, bazı hadislerde de dile getirilmiş olmasına ihtimal vermemesi tuhaftır.

3.2.2. Vâil b. Hucr Rivâyeti

حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ سِمَاكِ بْنِ حَرْبٍ عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ وَائِلٍ أَنَّ سَلَمَةَ بْنَ يَزِيدٍ قَامَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَخْطُبُ بَعْدَ الْعَصْرِ فَقَالَ: أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَيْنَا أُمَرَاءُ بَعْدَكَ يَسْأَلُونَا الْحَقَّ وَيَمْنَعُونَا؟ فَسَكَتَ ثُمَّ أَعَادَ الْمَسْأَلَةَ فَكَأَنَّهُ غَضِبَ وَسَكَتَ فَجَذَبَهُ الْأَشْعَثُ فَقَالَ: وَاللَّهِ مَا أَرَاكَ سَأَلَهُ حَتَّى تَغْرُبَ الشَّمْسُ أَوْ يُجِيبَنِي فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «عَلَيْهِمْ مَا حُمِلُوا وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِلْتُمْ وَاسْمَعُوا لَهُمْ وَأَطِيعُوا»

Rasûlullah ikinci namazından sonra vaaz ederken, Seleme b. Yezîd ayağa kalktı ve dedi ki: “Senden sonra başımıza emîrlar gelir de, bizden hak (larını) isterler ve bizim (haklarımızı) engel olurlarsa (ne yapmam konusundaki) görüşün nedir?” (Hz. Peygamber) Sustu. Sonra (Seleme b. Yezîd) soruyu tekrar sordu. (Hz. Peygamber) Sanki sinirlenmişti ve sustu. el-Eşâ’s, Seleme b. Yezîd’i çekti. Seleme b. Yezîd: “Vallahi ya güneş batıncaya kadar sormaya devam edeceğim ya da bana cevap verecek.” dedi. Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) buyurdu ki: “Onlar yüklenildiklerinden, siz de yüklenildiklerinizden sorumlu tutulacaksınız. Onları işitiniz ve itaat ediniz.”⁴⁰⁴

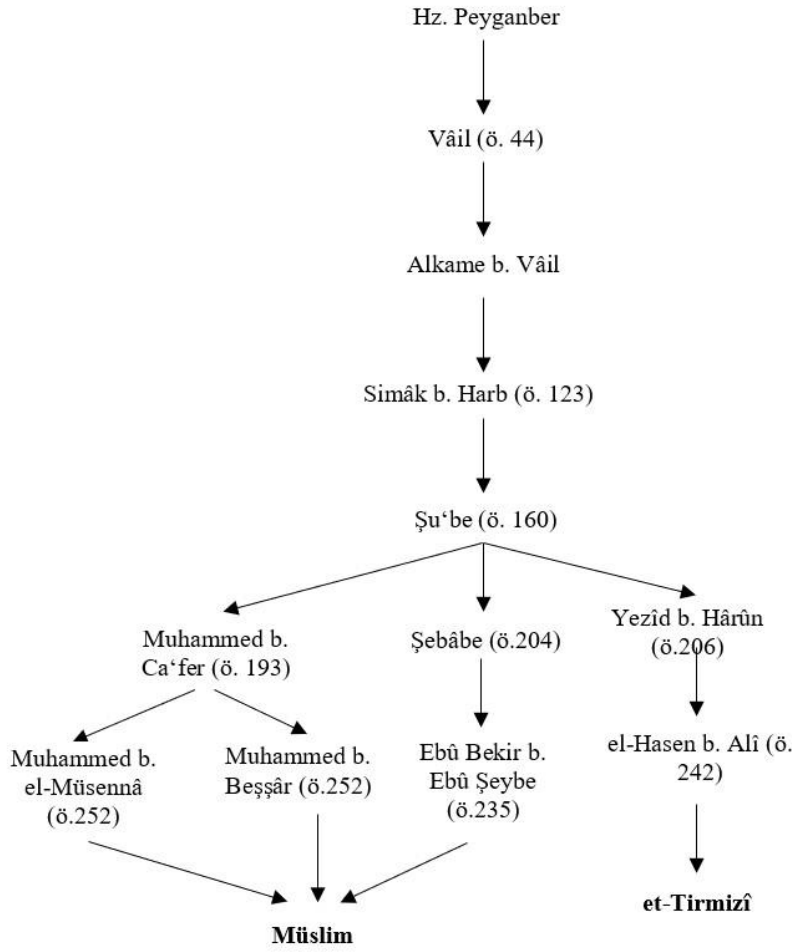
Vâil b. Hucr rivâyeti aşağıdaki sened tablosu bağlamında ele alınacaktır:

⁴⁰¹ Fazlur Rahman, “İslam’da Başkaldırı Hukuku”, çev. Adil Çiftçi, *İslâmî Araştırmalar* 8/2 (1995), 135.

⁴⁰² en-Nisâ 4/59; el-Mâide 5/33; et-Tevbe 9/107; el-Hucurât 49/9.

⁴⁰³ Fazlur Rahman, “İslam’da Başkaldırı Hukuku”, 135-136.

⁴⁰⁴ et-Tayâlisî, *el-Müsneid*, 2/357-358; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 21/98-99; *Müslim*, “İmâre”, 49; *et-Tirmizî*, “Fiten”, 30.

Şekil 14. Sened tablosu: Zâlim yöneticilere itaat etmek (Vâil b. Hucr rivâyetleri)

Alkame b. Vâil'in, babası Vâil b. Hucr'den hadis işitip işitmediği tartışmalıdır. Şöyle ki, Yahyâ b. Maîn'den aktarıldığına göre Alkame b. Vâil, babasından hadis işitmemiştir. ez-Zehebî ve İbn Hacer de Yahyâ b. Maîn'in görüşünü kaydetmişlerdir.⁴⁰⁵ İbn Ebû Hâtim ve el-Buhârî ise Alkame b. Vail'in, babasından hadis rivâyet ettiğini belirtmişlerdir.⁴⁰⁶ Müslim de tahdîs lafzıyla Alkame b. Vâil'in, babasından naklettiği bir hadise yer vermiştir.⁴⁰⁷ et-Tirmizî Alkame b. Vâil'in, babasından mu'an'an senedle naklettiği bir hadisten sonra ikisi arasında sema' gerçekleştiğini söylemiştir. Yine et-Tirmizî, aynı yerde Vâil b. Hucr'den rivâyeti olmayanın Alkame b. Vâil'in küçük kardeşi

⁴⁰⁵ ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 3/108; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/247; a.mlf. *Takrîbü't-Tehzîb*, 347.

⁴⁰⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/405; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/41.

⁴⁰⁷ Müslim, "Kasâme", 32.

Abdulcebbâr b. Vâil⁴⁰⁸ olduğu bilgisini de vermiştir.⁴⁰⁹ Ne var ki, et-Tirmizî *İlel*'inde, Alkame b. Vâil'in, babasından hadis işitip işitmediğini el-Buhârî'ye sorduğunu ve onun, babasının vefâtından altı ay sonra doğduğu cevabını verdiğini kaydetmiştir.⁴¹⁰ en-Nevevî, Ebû Dâvud'un Alkame b. Vâil'in, babasından mu'an'an senedli bir rivâyetine⁴¹¹ sahih hükmü vermiştir.⁴¹² Böylece o, Alkame b. Vâil ile babası arasında bir inkita' olmadığını kabul etmiş olmaktadır. San'ânî, Alkame b. Vâil'in, babasından hadis işittiğini ve İbn Hacer'in hadisi tashihinin, senedde inkita' bulunduğu görüşünden daha evla olduğunu belirtmiştir.⁴¹³ Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti, Müslim'in tahdîs sîgasını ve Ebû Dâvud rivâyetine âlimlerin sahih demelerini dikkate alarak Alkame b. Vâil'in, babasından hadis işittiğini kabul etmişlerdir.⁴¹⁴ Onların bu görüşünün daha isabetli olduğu söylenebilir.

Tâbiî' olan Alkame b. Vâil'in doğrudan Hz. Peygamber'den naklettiği rivâyetlerde inkita' vardır. Dolayısıyla İbn Ebû Şeybe'nin Ebu'l-Ahvas ve Ebu Dâvud et-Tayâlisî'nin Hammâd b. Seleme tarikleri murseldir.

Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Vehb'in senedini metnin sonunda (روى هذا الحديث وهب) şeklinde vermiştir. Bunlar dışında verilen senedlerde herhangi bir inkita' sorununa rastlanılmamıştır.

⁴⁰⁸ Abdulcebbâr b. Vâil'in de, babasından hadis işitmediği söylenmiştir. (bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/105.) Ne var ki, Dârekutnî, *Sunen*'inde onun babasından naklettiği hadisin sahih olduğunu kaydetmiştir. Bununla da Abdulcebbâr'ın, babasından hadis işittiğini kabul etmiş olmaktadır. (ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/133.) Şuayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti ise Abdulcebbâr b. Vâil'in, babasından hadis işitmediği görüşündedirler. (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/135.)

⁴⁰⁹ et-Tirmizî, "Hudûd", 22.

⁴¹⁰ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dahhâk et-Tirmizî, *'İlel't-Tirmizî'l-kebîr*, thk. Şubhî es-Sâmerrâî vd. (Beyrut: Mektebetü'n-Nehdati'l-Arabiyye; Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 200-201.

⁴¹¹ Ebû Dâvûd, "Salât", 188.

⁴¹² Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû 'Şerhu'l-Mühezzebe*, ts., 3/479.

⁴¹³ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl Emîr es-San'ânî, *Sübülü's-selâm şerhu Bulûği'l-merâm li'l-Hâfız İbn Hacer el-'Askalânî*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1467/2006), 1/558-559.

⁴¹⁴ Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Sünenü Ebî Dâvûd*, 2/240.

Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli

Sahâbî Vâil b. Hucr'den rivâyette bulunan oğlu Alkame b. Vâil'i, İbn Sa'd ve İbn Hibbân sika, ez-Zehebî ve İbn Hacer de sadûk lafzı ile ta'dîl etmişlerdir.⁴¹⁵

Alkame b. Vâil'den hadisi rivâyet eden ve senedlerin müşterek râvîsi olan Simâk b. Harb'i Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim sika, ez-Zehebî ve İbn Hacer sadûk lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. Simâk b. Harb, Müslim'in ihticâc ve el-Buhârî'nin de istişhâd ettiği âlimlerdendir. Ne var ki, Sufyân es-Sevrî, Şu'be, İbnu'l-Mubârek, Abdurrahman b. Yusûf ve Sâlih b. Muhammed zayıf, Ahmed b. Hanbel muztaribu'l-hadîs, ed-Dârekutnî de seyyi'u'l-hıfz lafızlarıyla Simâk b. Harb'i cerh etmişlerdir. Ayrıca o, telkîn kabul etmesi dolayısıyla da eleştirilmiştir. en-Nesâî, Simâk b. Harb'in her hangi bir asıl üzerine teferrüd ettiğinde hüccet olamayacağını belirtmiştir.⁴¹⁶ Bu bilgilere dayanarak Simâk b. Harb'in sadûk bir râvî olduğu söylenebilir.

et-Tirmizî, hadise hasen sahih hükmünü vermiştir.⁴¹⁷ en-Nevevî, Vâil b. Hucr hadisi hakkında herhangi bir sened değerlendirmesi yapmamıştır.⁴¹⁸ Avvâme, İbn Ebû Şeybe'nin Ebu'l-Ahvas tarîkinin mursel bir rivâyetini hasen olarak yorumlamıştır.⁴¹⁹ Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî Tayâlisî'nin *Musned*'indeki açıklamasında hadise sahih hükmünü vermiştir.⁴²⁰ Simâk b. Harb dolayısıyla hadisin isnadı, hasen olarak kabul edilebilir.

⁴¹⁵ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/405; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 3/108; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 347.

⁴¹⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/279-280; ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 13/184; el-Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 2/178-179; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/119-121; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 2/232-234; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 225.

⁴¹⁷ et-Tirmizî, "Fiten", 30.

⁴¹⁸ en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/235.

⁴¹⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 21/98.

⁴²⁰ et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 2/357-358.

Metnin Değerlendirilmesi

Vâil b. Hucr'un metninde de yönetilenlerden haklarını isteyen ama onlara haklarını vermeyen yöneticiler konu edilmektedir. Böyle yöneticilere itaat edilmesi gerektiği hususunda Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“عَلَيْهِمْ مَا حُمِّلُوا وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَاسْمَعُوا لَهُمْ وَأَطِيعُوا”

Bu sözü Müslim, ilk rivâyette el-Eş‘as b. Kays'ın sözü olarak nakletmiştir.⁴²¹

en-Nevevî bu hadisi, yöneticilerin zulümlerine sabretmeyi ifade eden diğer hadislerden biri olarak değerlendirmiştir. Ona göre bu hadis de yöneticilerin zulümlerine sabretmeyi ve onlara itaatten ayrılmamayı belirtmektedir.⁴²²

Söz konusu ifade yöneticiler ile yönetilenlerin sorumluluklarını yerine getirmelerinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Yöneticiler adalet ve eşitlik konusunda yüklendikleri sorumlulukları yerine getirirlerse sevap kazanmış, aksi takdirde günaha girmiş olacaklardır. Yönetilenler de itaat ve sabretmek gibi sorumluluklarını yerine getirirlerse sevap, aksi takdirde günah işlemiş sayılacaklardır.⁴²³ Bu ifadenin sanki şu âyetten alındığı belirtilmiştir:⁴²⁴

“قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ”

“De ki: “Allah’a itaat ediniz. Rasûl’e de itaat ediniz. Şayet yüz çevirerseniz, o yüklendiğinden, siz de yüklendiğinizden sorumlu olacaksınız. Ona itaat ederseniz, hidayette olursunuz. Rasûl’e ancak açıkça tebliğ etme sorumluluğu vardır.”⁴²⁵

⁴²¹ Müslim, “İmâre”, 51.

⁴²² en-Nevevî, *el-Minhâc*, 12/235.

⁴²³ Bkz. Ebu'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mubârekfûrî, *Tuhfetü'l-aḥvezi bi şerhi Câmi'i't-Tirmizi* (Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 6/442-443.

⁴²⁴ el-Mubârekfûrî, *Tuhfetü'l-aḥvezi*, 6/442-443.

⁴²⁵ en-Nûr 34/54.

Ebû Umâme de Emevî halîfesi Abdulmelik b. Mervân döneminde kendisine yöneticilerin amelleri hakkında düşüncesini soran kişiye hadiste geçen ifadeyle cevap vermiştir. Ardından da “işitmek ve itaat etmek, günaha girmekten ve ma’siyetten daha hayırlıdır.” demiştir.⁴²⁶

Yöneticilere karşı sorumluluğun yerine getirilmesi bir başka merfu‘ hadiste de şöyle geçmektedir:

«إِنَّكُمْ سَتَرُونَ بَعْدِي أَثَرَةً وَأُمُورًا تُنْكِرُونَهَا» قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «أَدُّوا إِلَيْهِمْ حَقَّهُمْ وَسَلُّوا اللَّهَ حَقَّكُمْ»

“Muhakkak ki, siz benden sonra başkalarının size tercih edildiğini ve hoşlanmayacağınız işleri göreceksiniz.” Dediler ki: “Bize ne emredersin Yâ Rasûlallah?” Hz. Peygamber buyurdu ki: “Onların hakkını yerine getiriniz ve hakkınızı Allah’tan isteyiniz.”⁴²⁷

Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi

Emevî halîfesi Ömer b. Abdulazîz, Huzeyfe b. el-Yemân’dan mursel rivâyette bulunan Ebû Sellâm’a bir hadis konusunda danışmıştır. Bundan sonra da halîfe, Ebû Sellâm’a ikramda bulunmuştur.⁴²⁸ Bu bilgi göz önüne alınırsa söz konusu halîfe ile Ebû Sellâm’ın ilişkisinin sadece hadis rivâyeti üzerine olduğu söylenebilir.

Subey‘ b. Hâlid’in talebesi Nasr b. Âsım hakkında aktarılan bir bilgi dikkat çekicidir. Onun önceleri Hâricî bir zihniyete sahip olduğu, daha sonra da bu anlayışından vazgeçtiği nakledilmiştir.⁴²⁹ Bir başka ifadeyle zâlim devlet başkanlarına isyanı vâcib gören bir mezhebi terk etmiştir. Haksızlık yapan yöneticilere itaati emreden bir hadisin

⁴²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahyâ el-Mervezî, *es-Sünne*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Busayrî (Riyad: Dâru’l-Âsime, 2001), 74-77.

⁴²⁷ el-Buhârî, “Fiten”, 2.

⁴²⁸ ez-Zehebî, *Siyeru a ‘lâmi ’n-nübelâ’*, 4/356-357.

⁴²⁹ Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 29/348; ez-Zehebî, *el-Kâşif*, 2/318; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 10/427; a.mlf., *Takrîbü’t-Tehzîb*, 560.

râvîsi olması, daha önceden benimsemiş olduğu Hâricî mezhebinin anlayışına bir tepki olarak yorumlanabilir.

Katâde b. Diâme 60/680'de kör olarak doğmuş ve Vâsıt'ta, Emevî vâlisî Hâlid el-Kasrî zamanında bir veba salgınında 117/735'te vefât emiştir. Emevî dönemi âlimlerinden biri olan Katâde b. Diâme, hayatı boyunca herhangi bir tarafın yanında yer almamıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in şu hadisini nakleden râvîlerdendir: "İki Müslüman topluluk kılıçlarıyla karşılaştığında, ölen de öldüren de ateştedir."⁴³⁰ Yine İsrâîloğulları ile Allah arasında geçen şöyle bir bilgi nakletmiştir: "İsrâîloğulları: "Ya Rabbî, sen göktesin, biz yerdeyiz. Bizim senin rızanı ve öfkeni bilmemiz nasıl mümkündür." dediler. Allah da şöyle buyurdu: "Sizden razı olduğumda sizin en hayırlılarınızı sizin başınıza getirir. Öfkelendiğim zaman da sizin en şerlilerinizi başınıza getiririm."⁴³¹

Mechûl râvî Sahr b. Bedr'den hadisi rivâyet eden Ebu't-Teyyâh 130/747 yılında vefât etmiştir. O da Emevîler döneminde yaşamıştır. Ebu't-Teyyâh, İbnu'l-Eşâs isyanını destekleyen Sa'îd b. Ebi'l-Hasan ile tarafsız kalan Hasan el-Basrî arasında geçen tartışmayı aktarmıştır.⁴³² Ebu't-Teyyâh zâhid ve âbid bir kişiliğe sahiptir. Bundan dolayı yönetime karşı isyanlarda tarafsız kaldığı söylenebilir. Bunu destekleyen bilgilerden biri yöneticilerin haksızlıklarına sabretmeyi tavsiye eden Enes b. Mâlik'in yakın bir arkadaşı olarak tanıtılmasıdır (sâhibu Enes).⁴³³ Dolayısıyla rivâyet ettiği Huzeyfe b. el-Yemân hadisinin görüşüne uygun bir anlam içerdiği söylenebilir.

Vâil b. Hucr rivâyetinin müşterek râvîsi Simâk b. Harb'ın yöneticilerle ilişkisine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Görüldüğü üzere, yöneticilerle ilişkileri bakımından ele alınan râvîlerde, yöneticilere yakın veya yönetimde görev alan bir râvîye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte

⁴³⁰ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/280-281.

⁴³¹ Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/281; Abdulhamit Birışık, "Katâde b. Diâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/22-23.

⁴³² İbn Sa'd, *e't-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/164.

⁴³³ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnu'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988), 2/124.

onların, zâlim yöneticilerin zulümlerine sabretme anlayışında oldukları söylenebilir. Bu durumda hadisteki anlam râvîlerin görüşlerini yansıtmaktadır. Böyle olması onların, rivâyete etki ettiklerini göstermez. Ayrıca bazı râvîlere yönelik eleştiriler olsa bile, incelenen her iki rivâyette de hadise aslında olmayan bir şey katan (idrâc) veya hadis uyduran bir râvî yoktur.

Metinlerin Diğer Delillerle Karşılaştırılması

Burada Ahmed b. Hanbel'in sabretme hadislerine aykırı gördüğü dolayısıyla eleştirdiği *emr-i bi'l-ma'rûfu* konu edinen bir Müslim hadisini zâlim yöneticilerle ilgili tartışma bağlamında ele almak uygun olacaktır.⁴³⁴ Müslim'in İbn Mesû'd'dan merfu' olarak naklettiği hadis şöyledir:

“Allah'ın benden önce herhangi bir ümmete gönderdiği hiçbir peygamber yoktur ki, onun için ümmetinden havârîler ve arkadaşları olmasın. Onlar peygamberin sünnetini alır ve emrine tabi olurlar. Sonra onların ardından, yapmadıklarını söyleyen ve emredilmediklerini yapan kötü bir nesil gelir. Kim onlarla eli ile cihâd ederse, o mümindir. Kim onlarla dili ile cihâd ederse, o mümindir. Kim onlarla kalbi ile cihâd ederse, o da mümindir. Bunlardan herhangi birini (yapmayanın) hardal tanesi kadar imanı yoktur.”⁴³⁵ Hadisin bir başka kaynağında yapmadıklarını söyleyenlerin emîrlere olduğu belirtilmiştir.⁴³⁶

Bu hadiste işaret edilen kimselerin yöneticiler olduğu ortaya çıkmakta ve onlarla elle cihâd emredilmektedir. Oysa yukarıda da geçtiği üzere bazı hadislerde sabretmek emredilmiştir. Bunlardan biri de “Benimle (Kevser havzında) karşılaşınca kadar, sabrediniz.” anlamındaki havz hadisidir.⁴³⁷ Ahmed b. Hanbel elle cihâdın emredildiği İbn Mesû'd hadisinin râvîsi el-Hâris b. Fudayl'ı mahfûz olan hadislere aykırı rivâyetleri olan

⁴³⁴ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed rivâyetu Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî*, thk. Muâz Târık b. Ivedullah b. Muhammed (Medine: Mektebetü İbn Teymiyye, 1422/1999), 419.

⁴³⁵ Müslim, “İmân”, 80.

⁴³⁶ Ebû Dâvûd, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed*, 419.

⁴³⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hallâl, *es-Sünne li Ebî Bekr b. el-Hallâl*, thk. Atiyye ez-Zehrânî (Riyad: Dâru'r-Râye, 1410/1989), 1/142. İlginçtir ki, sabretmeyi tavsiye eden hadisin geçtiği kaynaktaki senedde de el-Hâris b. Fudayl vardır. bkz.el-Hallâl, *es-Sunne*, 1/142.

bir râvî (leyse mahfûzu'l-hadîs) olarak nitelendirmiştir. Yani her iki hadis arasında anlam bakımından bir aykırılık görmüştür. Çünkü ona göre bu hadisteki anlam Hz. Peygamber'den havz hadisini nakleden aynı sahâbînin görüşlerine uygun değildir.⁴³⁸ Ahmed b. Hanbel'in bu görüşünü, râvî el-Hâris b. Fudayl'ın bazı âlimler tarafından sika kabul edilmesi dolayısıyla İbnu's-Salâh ve en-Nevevî tuhaf bulmuşlardır.⁴³⁹

Anlamca birbirlerine aykırı görülen iki hadisi uzlaştırmak için bazı yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlardan birinde, her iki hadis de bazı şartlara hamledilerek aralarındaki ihtilaf giderilmiştir. Sabretmeyi emreden hadisler, fitnelerin ortaya çıkacağı ve daha çok ölümlerin meydana geleceği olaylar için geçerli sayılmıştır. Böyle durumların gerçekleşmeyeceği bilinen durumlarda ise elle (kılıçla) ve dille cihâd edilmelidir.⁴⁴⁰ Bir başka yoruma göre de, elle cihâd ile savaş kastedilmemektedir. Bununla yöneticilerin yaptıkları kötülüklerin elle düzeltilmesi anlaşılmalıdır. Örneğin, yöneticilerin içtikleri şarapların dökülmesi ve eğlence aletlerinin kırılması gibi şeylerin elle yapılmasıdır.⁴⁴¹ Yine hadisin geçmiş ümmetler için geçerli olduğu, ümmet-i Muhammed'e (s.a.s) işaret eden bir lafzın yer almadığı da söylenmiştir.⁴⁴²

3.3. Fâcîr/Fâsık Yöneticilerin Arkasında Namaz

İslâm dininin temel ibadetlerinin en başında gelen namazın, özellikle bir imama tabi olarak cemaatle kılınması bazı naslarda daha faziletli görülmüş ve teşvik edilmiştir.⁴⁴³

⁴³⁸ Bkz. Ebû Dâvûd, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed*, 419; Ebû Amr İbnu's-Salâh, *Şîyânetü Şahîhi Müslim mine'l-ihlâli ve'l-galaṭ ve himâyetühû mine'l-isḳâti ve's-saḳaṭ*, thk. Muvaffak Abdullâh Abdulkâdir (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1404/1984), 211; Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-mu'lim bi fevâ'idü Müslim*, thk. Yahyâ İsmâîl (Mısır: Dâru'l-Vefa, 1419/1998), 1/292.

⁴³⁹ İbnu's-Salâh, *Şîyânetü Şahîhi Müslim*, 211; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 2/28.

⁴⁴⁰ İbnu's-Salâh, *Şîyânetü Şahîhi Müslim*, 210-211; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 2/28.

⁴⁴¹ Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dîmaşkî İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût -İbrahim Bâcis (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1419/1999), 603-604.

⁴⁴² İbnu's-Salâh, *Şîyânetü Şahîhi Müslim*, 211; en-Nevevî, *el-Minhâc*, 2/28.

⁴⁴³ el-Bakara 2/43; el-Buhârî, "Ezân", 30.

Bir topluluğa namaz kıldırarak kişide bazı şartların bulunması gerekir.⁴⁴⁴ Bu şartları taşıyanlar arasında da imamlığa kimin önceliği olduğunu belirten bazı rivâyetler vardır. Hadislerde imâmete kimin daha hak sahibi olduğu konusunda genel olarak üç hususa işaret edildiği söylenebilir. Bunlar imâmın mülk sahibi veya ilim ehli ya da sâlih bir müslüman olmasıdır. Mülk sahibinden kasıt halife veya ev sahibidir. İslâm toplumunda mülkün genel sahibi halife kabul edilmektedir. Bu bakımdan şayet cemaat arasında halife veya onun görevlendirdiği vâlî varsa, daha ilim ehli veya daha sâlih başka biri olsa dahi, namaz kıldırarak onun hakkıdır.⁴⁴⁵ Bunun delili olan rivâyet şöyledir: “... Bir adam, bir adamın mülkünde (في سلطانه) imamlık yapmasın. Onun evinde izni olması dışında özel yerine oturmasın.”⁴⁴⁶ Aynı şekilde ev sahibinin de cemaat arasında halife veya vali yoksa mülkün sahibi olması dolayısıyla imamlık yapmada önceliği vardır. Onun imamlığa daha hak sahibi olduğu yukarıdaki hadisten de anlaşılabilir. Buna ilaveten ev sahibinin önceliği bir başka rivâyette daha açık bir şekilde belirtilmiştir.⁴⁴⁷

İmâmette önceliği belirten ikinci husus imâmın ilim ehli olmasıdır. Bu anlamdaki rivâyet de şöyledir: “Bir topluluğa içlerinde Allah’ın Kitab’ını en iyi okuyan, okumada eşitlerse, sünneti en iyi bilen, sünneti bilmede eşitlerse Hicret’te öne geçen, Hicret’te de eşitlerse, Müslüman olmada öne geçen imamlık yapsın.” Bir başka tarikte son kısım “yaşça büyük olan kimse imamlık yapsın” şeklindedir.⁴⁴⁸ Buradaki sıralamada ağırlıklı olarak

⁴⁴⁴ Hasan Güleç, “Temel Kaynaklara Göre Namazda İmamlığın Şartları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi II*, (1985), 97-103.

⁴⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Üm*, thk. Rif’at Fevzî Abdülmuttalib (Mansûra: Dâru’l-Vefâ, 1422/2001), 2/302.

⁴⁴⁶ Müslim, “Mesâcid”, 290.

⁴⁴⁷ Müslim, “Mesâcid”, 291.

⁴⁴⁸ Müslim, “Mesâcid”, 291.

ilmî önceliğin dikkate alındığı söylenebilir.⁴⁴⁹

İmâmette önceliği belirten üçüncü husus da imâmın dinin emirlerini yerine getirme ve yasaklarından kaçınmada titizlik gösteren sâlih bir müslüman olmasıdır. İslâm toplumunda dine aykırı bazı davranışları olan fâcirin ise bir cemaate imâmlık yapamayacağını belirten bazı hadisler vardır. Buna karşın, fâcirin imâmetine cevâz veren rivâyetler de bulunmaktadır. Söz konusu rivâyetlerde fâcirden kasıt sadece amel bakımından büyük günah işleyen kimseler değil, aynı zamanda itikâdî yönden genel İslamî yorumlara aykırı bazı inanışları benimseyen fırka ve mezhep mensubu kişilerdir.

Hiz. Peygamber döneminde yaşanan şu olay, fâcirin imâmete layık olmadığının delili olarak gösterilebilir: Bir adam, cemaate imamlık yapıyordu ve Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) (onlara) bakarken (imamlık yapan adam) kible yönüne tükürdü. Namaz bitince Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) buyurdu ki: “O, size namaz kıldırmamıştır.” Daha sonra bu adam, aynı cemaate namaz kıldırmağı istedi. Ancak cemaat, o adama engel oldu ve Rasûlullah’ın (sallallahu aleyhi vesellem) sözünü ilettil. Sonra adam, bundan Rasûlullah’a (sallallahu aleyhi vesellem) bahsetti. Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem): “Evet” dedi. (Râvî) zannediyorum Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) “Sen Allah’a ve

⁴⁴⁹ el-Buhârî’nin konuyla ilgili bâb başlığı şöyledir: “Kur’an okumada eşitlerse, içlerindeki en büyük kimse imâmlık yapsın.” (إِذَا اسْتَوَوْا فِي الْقِرَاءَةِ فَلْيُؤَمَّهُمُ أَكْبَرُهُمْ) el-Buhârî, “Ezân”, 49. el-Buhârî’nin yaşı büyük olmayı ikinci sıraya koyduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu, Hiz. Peygamber döneminde yaşı büyük kimselerin daha fakih olma ihtimalindendir. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2/171. Yukarıda dördüncü bir unsur olarak yaşça büyük kimselerin imâmette önceliği bulunduğunun belirtilmemesinin sebebi de budur. Nevevî’nin yorumu biraz daha farklıdır. Ona göre, diğer şartlar eşitse, yaşı büyük olanın veya Müslüman olmada öne geçenin imâmlık yapmada önceliğinin bulunması, onların fazileti dolayısıyladır. en-Nevevî, *el-Minhâc*, 5/173.

Rasûlu'ne eziyet ettin" dedi.⁴⁵⁰ Hz. Peygamber namaz kıldırırken kible yönüne tüküren kişiye çok sert bir ifade kullanmıştır. Bu ifade o kişinin bir daha namaz kıldırılmaması anlamında anlaşılmıştır. Bu rivâyete fâcirin imâmeti tartışmasında atıf yapılmışsa da onun konu hakkında hüküm verilirken etkili olduğu söylenemeyebilir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra başlayan râşid halifeler dönemindeki kimi valiler, İslam dinine ve ahlakına aykırı bazı davranışlar göstermeye başladılar. Râşid halifelerin üçüncüsü Hz. Osman, hicretin 25. yılında Kûfe valiliğine atadığı sahâbî Velîd b. Ukbe b. Muayt'a fiske sebebiyle önce had uygulamış daha sonra görevinden almıştır. Velîd b. Ukbe'nin görevden alınmasına sebep olan günahı, sabah namazının farzını sarhoş olarak dört rekat kıldırması ve namaz bitiminde cemaate dönerek "daha arttırıyım mı?" sözünü söylemesidir. Bunun üzerine İbn Mesud da ona "bugüne kadar seninle birlikte

⁴⁵⁰ Ebû Dâvûd, "Salât", 22; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/95, 96; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 12/43; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-İhsân fî takrîbi Şahîhi İbn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1414/1993), 4/515, 516. Şehârenfûrî, İbn Hacer'in Taberânî'deki rivâyeti söz konusu hadisin şahidi olarak öne sürdüğünü belirtir. Halil Ahmed es-Şehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Zekerîyya b. Yahya el-Kandehlevî (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/329. Şuayb Arnâvut ve arkadaşlarının incelemesine göre Ebû Dâvud ve Ahmed b. Hanbel'in senedleri zayıftır. Ancak onlar, İbnu'l-Kattân'ın Bekî b. Mahled'den aktardığı farklı bir tarik sebebiyle rivâyete hasen li-gayrihi hükmünü vermiştir. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/95, 96. Bakî b. Mahled ve Taberânî'nin senedleri yaklaşık olarak birbirine benzerdir. Bununla birlikte onların naklettikleri rivâyette de tenkit edilen râvî bulunmaktadır. Dolayısıyla bu rivâyetin tüm senedlerinin müstakil bir çalışmada değerlendirilmesi gerekmektedir.

olmamız yetti” demiştir.⁴⁵¹ Hz. Osmân’ın (r.a.), Velîd b. Ukbe’yi bu davranışı dolayısıyla görevden alması, onun hem valilik görevinde kalmasını hem de namaz kıldırmasını hoş görmediğinin bir göstergesi olsa gerektir.

Râşid halifelerin sonuncusu Hz. Ali’ye isyan ederek İslâm topluluğunun yönetimini ele geçiren Ümeyyeoğulları zamanında da İslâm dinine aykırı davranışları ve zulümleri tanınan kimi halîfe ve valilerin arkasında dönemin faziletli kişileri cemaatle namaz kılmayı terk etmemiştir. Emevîlerin ilk halîfesi Muâviye b. Ebû Sufyan’ın atadığı valilerden biri olan Mervân b. el-Hakem’in, Hz. Peygamber’in kurban ve ramazan bayramlarında önce namaz sonra hutbe uygulamasını tersine çevirme girişimine ve Hz. Ali’ye kötü sözler söylemesine karşın arkasında namaz kılınmıştır. Öyle ki, Mervân b. el-Hakem’in arkasında Hasan ve Hüseyin Efendilerimiz bile namaz kılmıştır. Emevî devletinin zalimliği ile tanınan valisi Haccâc b. Yusuf, döneminin faziletli kişileri İbn Ömer, Saîd b. Cübeyr, Muhammed b. Sa’d ve Abdurrahman b. Ebû Leyla’ya imamlik yapmıştır. Yine Ebû Vâil, tartışmalı bir isim olan Muhtâr es-Sekâfi’nin arkasında Cuma namazı eda etmiştir.⁴⁵²

Fâcir yöneticilerin arkasında namaz kılınsa bile, bu uygulama hoş görülmemiş ve tartışılmıştır. Nitekim, fâcir yöneticilerin arkasında namaz kılmanın hükmü hakkında sorular sorulması, bu tartışmanın bir göstergesi olsa gerektir. Ebû Ca’fer kendisine sorulan böyle bir soruya “onlarla beraber namaz kıl” cevabını vermiştir. Aynı soruya muhatap olan tâbiûn alimi Meymûn b. Mihrân (ö.117/735) da, benzer şekilde karşılıklı

⁴⁵¹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî el-Kurtubî İbn Abdilber, *el-İstî’âb fî ma’rifeti’l-aşhâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dârü’l-Cil, 1412/1992), 753. Müslim’deki rivâyette Velîd b. Ukbe sabah namazını iki rekat kıldırdıktan sonra “size arttırıyım” lafzını söylemiştir. Bkz. Müslim, “Hudûd”, 38. Efendioğlu, Taberî’nin değerlendirmesine dayanarak, Velîd b. Ukbe’nin içki içtiğine dair bilgilerde tereddüt bulunduğunu ifade etmiştir. Yine o, İbn Hacer’in, Velid b. Ukbe hakkında bulduğu her rivâyeti naklettiği için İbn Abilber’i eleştirdiğini de nakletmiştir. Mehmet Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 409-411. Velîd b. Ukbe’yi cerh ve tad’îl yönünden inceleyen Dölek ise Taberî’nin verdiği bilginin aslı olmadığını İbn Hacer’i kaynak göstererek aktarır. Adem Dölek, “El-Velîd b. Ukbe’nin Hayatı ve Sahâbe Adaleti Açısından Değerlendirilmesi”, *CÜİFD* 6/1 (2002), 107-108. Dölek çalışmasında şu sonuca ulaşmıştır: “el-Velîd b. Ukbe’nin sahâbenin adaleti ve fisku’r-râvî açısından mecrûh bir sahâbî olduğu söylenebilir.” Dölek, “El-Velîd b. Ukbe’nin Hayatı ve Sahâbe Adaleti Açısından Değerlendirilmesi”, 110.

⁴⁵² Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 5/185-187.

bulunmuştur.⁴⁵³ Yine Meymûn b. Mihrân'a Hâricî mezhebine mensup bir kişinin imamlığının hükmü sorulmuş, o da muhatabına “Sen onun için namaz kılmıyorsun, sadece Allah için namaz kılıyorsun. Biz Harûrî ve Ezrâkî olan Haccâc’ın arkasında namaz kılmıştık.” cevabını vermiştir.⁴⁵⁴

Fâsık yöneticilerin arkasında kılınan namazın tartışıldığını gösteren bir başka husus, bu konunun bazı kitapların bâb isimlerine yansımış olmasıdır. İbn Ebî Şeybe *Muşannef*’inde “emirlerin arkasında namaz (في الصلاة خلف الأمراء) başlığını kullanmıştır.⁴⁵⁵ O, bu bâbda, çoğu yukarıda geçen mevkuf ve maktu rivâyetlere yer vermiştir. el-Buhârî’deki bâb ismi “fitneye karışmış ve bidat ehlinin imâmeti” (باب إمامة (ب)اب إمامة) şeklindedir.⁴⁵⁶ el-Buhârî itikâdî yönden İslâm dininin genelde kabul edilen temel ilkelerine aykırı bazı inançları benimseyen kimselerin imâmeti hakkındaki görüşünü başlığa taşımıştır. Onun yaşadığı dönemdeki bazı Abbâsî halifelerinin Kuran’ın mahlûk olduğu ilkesini benimsediği dikkate alınırsa, başlığın yöneticilerle de ilişkisi kurulabilir. Söz konusu bâbın hemen altında Hasan el-Basrî’nin “namaz kıl, bidati kendisini bağlar” görüşünü aktarmıştır ki, bu zımnen ona sorulan bidat ehlinin arkasında namaz kılınır mı sorusunun cevabı niteliğindedir. Aynı yerde el-Buhârî’nin naklettiği bir başka haber de Ubeydullah b. Adî’nin fitneye karışan kimsenin arkasında namaz kılma hakkında, muhasara altında olan Hz. Osman’dan izin istemesi ile ilgilidir. Hz. Osman da ona “namaz insanların yaptığı en güzel şeydir. O halde insanlar güzel bir şey yaptığında, sen de onlarla güzel işi yap. Şayet onlar kötü bir şey yaparlarsa, onların kötülüğünden uzak dur” demiştir. Söz konusu bâbda el-Buhârî Hz. Peygamber’in Ebû Zerr’e yöneticiye itaat için söylediği “Başı küçük kuru üzüm gibi Habeşî biri dahi olsa işit ve itaat et.” hadisini de nakletmiştir. Bununla el-Buhârî’nin yöneticinin arkasında namaz kılmayı, ona itaatin bir gereği olarak gördüğü söylenebilir. Ebû Dâvud da konu ile ilgili aşağıda değerlendirilecek olan hadisi namaz kitabının “fâcirin ve sâlihın imâmeti” bâbında muhtasar, cihâd kitabının “zâlim yöneticilerle gazve” bâbında tam haliyle tahrîc etmeyi tercih etmiştir.

⁴⁵³ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 5/186.

⁴⁵⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 5/186.

⁴⁵⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 5/185.

⁴⁵⁶ el-Buhârî, “Ezân”, 56.

Bununla birlikte fâcir yöneticilerin arkasında namaz kılmaya karşı çıkan kişilerden bahsedilmektedir. er-Rabî' b. Hâlid bunlardan biridir.⁴⁵⁷ O, Haccâc b. Yusuf'un bir hutbesinde örnek vererek rasûl ve halîfe kelimelerini üstünlük bakımından karşılaştırmasına şahid olur ve onun açıklamasından ikinciye birinciden daha üstün tuttuğu anlamını çıkartır. Bunun üzerine bir daha Haccâc b. Yusuf'un arkasında namaz kılmamaya ve ona karşı düzenlenen bir isyana katılacağı üzerine yemin eder.⁴⁵⁸ er-Rabî' b. Hâlid'in Haccâc'a olan bu tepkisi, lafzın zahirinden anlaşılan mana üzere onun Ümeyyeoğlu halifelerini Peygamberlerden üstün tutmasından kaynaklanmıştır. Oysa böyle bir karşılaştırma kişiyi dinden çıkartır.⁴⁵⁹ Haccâc b. Yusuf hakkında çok ağır eleştiriler bulunsa bile, genel görüş onun küfürle itham edilemeyeceği yönündedir.⁴⁶⁰ Bu yüzden Haccâc'ın rasûl kelimesi ile Hz. Osman'ı, elçi kelimesi ile Hz. Ali'yi kastettiği belirtilmiştir.⁴⁶¹ Teşeyyu'de aşırılığa kaçması sebebiyle râfızî sayılan Ebû Hamza es-Sümâlî de, Ali b. Huseyn'e "biz yöneticilerin arkasında namaz kılmayız" demiştir.⁴⁶² Yöneticilerin arkasında namaz kılmadığı belirtilenlerden biri de, Bağdat Mu'tezilisine bağlı kelâm ve fıkıh alimi olan Ca'fer b. Harb'tir (ö.236/850). O, Abbâsî halifesi Vâsık'ın sarayda düzenlediği münazara meclisine katılmıştır. Namaz vakti geldiğinde Vâsık orada bulunan topluluğa imâmlık yaparken, Ca'fer b. Harb ise kenara çekilerek namazı tek başına kılmıştır. Bir başka Mu'tezilî ve halife Vâsık'a yakın alim İbn Ebû Duâd (ö.240/854), halife arkasında namaz kılmamakta kararlı olan Ca'fer b. Harb'e saraya bir

⁴⁵⁷ er-Rabî' b. Hâlid Kûfeli olup sadece bu rivâyeti ile bilinmektedir. Deyrûlcemâcım Savaşında İbnu'l-Eşâs safında, Haccâc b. Yusuf'a karşı savaşırken öldürülmüştür. Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/70; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/242. er-Rabî' b. Hâlid'i, İbn Hacer *Takrîb*'te sika bir ravî olarak kaydetmiştir. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 206.

⁴⁵⁸ Ebû Dâvûd, "es-Sünne", 9. Bu rivâyet, Şuayb el-Arnâvut ve ilmi heyetinin tahkikine göre Rabî' b. Hâlid'in cehâleti sebebiyle zayıftır. Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Sünenu Ebî Dâvûd*, 4/40. Abbâd'ın değerlendirmesine göre ise Rabî' b. Hâlid'den rivâyeti nakleden el-Muğîre b. Miksem'in müdelles olması dolayısıyla sabit olmamıştır.

⁴⁵⁹ el-Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd*, 12/393, 394.

⁴⁶⁰ Ahmet Lütî Kazancı, "Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (95/714)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Ocak 1992), 117-128; Ali Delice, "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Aralık 1998), 445-459.

⁴⁶¹ es-Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, 18/164.

⁴⁶² İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 5/187.

daha gelmemesi uyarısında bulunmuştur. Ca'fer b. Harb de saraya gelmeyi istemediğini belirtmiştir.⁴⁶³ Yahya b. Maîn, Memûn'un Kur'an'ın mahlûk olduğunu benimsemesinden sonra, onun arkasında kıldığı Cuma namazlarını iade etmiştir.⁴⁶⁴ Bu Yahya b. Maîn'in Kuran mahlûk olduğu görüşünü benimseyenleri kâfir kabul etmesinden kaynaklanmış olmalıdır.⁴⁶⁵ Değinilen kişilerin fâcir yöneticilerin arkasında namaz kılmamaları, onların bazı inançları dolayısıyla küfre düşüklerini kabul etmeleri olsa gerektir.

Ayrıca Emevîler döneminde valinin arkasında özellikle Cuma namazı kılmamanın siyasi karşıtlığı ifade eden bir tutuma dönüştüğü söylenebilir. Nitekim Muâviye b. Ebû Sufyân'ın vefatından sonra Hz. Hüseyin b. Ali'ye, Kûfeli bazı taraftarları isyan etmek için mektuplar yazmışlardır. Bunların birinde Hz. Hüseyin'in taraftarları, valinin arkasında Cuma ve bayram namazı kılmayacaklarını da ifade etmişlerdir.⁴⁶⁶ Bununla da valinin meşruiyetini kabul etmediklerini ortaya koymuş olmalıdırlar.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılabacağı üzere fâsık kimsenin arkasında namaz kılma tartışması öncelikle fasık yöneticilerle ilişkili bir konu olduğu söylenebilir. Bunu, aşağıda görüleceği üzere, bazı hadis metinlerinde vulât, emîr, sultan ve câir (zalim) kelimelerinin geçmesi desteklemektedir.⁴⁶⁷ Aynı şekilde buraya kadar anlatılanlardan fâcir yöneticilerin arkasında namaz kılındığı ortaya çıkmaktadır. Ancak uygulamaya bakarak, bu anlamdaki merfu rivâyetler sahih kabul edilemez. Bunun için hadislerin sened ve metinlerinin incelenmesi gerekir. Burada konuyla alakalı temel kaynaklarda geçen merfu rivâyetlerden ikisi değerlendirilecektir. Bunlardan biri olan Ebû Dâvud rivâyeti mutlak anlamda, İbn Mâce rivâyeti ise sultanın zorlaması halinde fâcirin imâmetini ele alır.

⁴⁶³ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/549-550.

⁴⁶⁴ Ebû Abdurrahman Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Abdullâh b. Ahmed, *Kitâbus-Sünne*, thk. Muhammed b. Sa'id b. Sâlim el-Kahtânî (Dammâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1406/1986), 130.

⁴⁶⁵ Abdullâh b. Ahmed, *Kitâbus-Sünne*, 128.

⁴⁶⁶ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/261-263.

⁴⁶⁷ İmâmlık görevinin tarihi için bkz. Mustafa Sabri Küçükaşcı vd., "İmam", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/178-188.

3.3.1. Ebû Hureyre Rivâyeti

Ebû Dâvûd tarafından rivâyet edilen hadis şöyledir:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ صَالِحٍ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ الْحَارِثِ عَنْ مَكْحُولٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ”الصَّلَاةُ الْمَكْتُوبَةُ وَاجِبَةٌ خَلْفَ كُلِّ مُسْلِمٍ بَرًّا كَانَ أَوْ فَاجِرًا وَإِنْ عَمِلَ الْكَبَائِرَ“

Rasûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurdu: “Farz namaz, sâlih veya büyük günah işlese bile fâcir her müslümanın arkasında vaciptir.”⁴⁶⁸

Ebû Dâvud yukarıdaki metnin daha ayrıntılısını aynı senedle cihâd kitâbında tahrîc etmiştir:

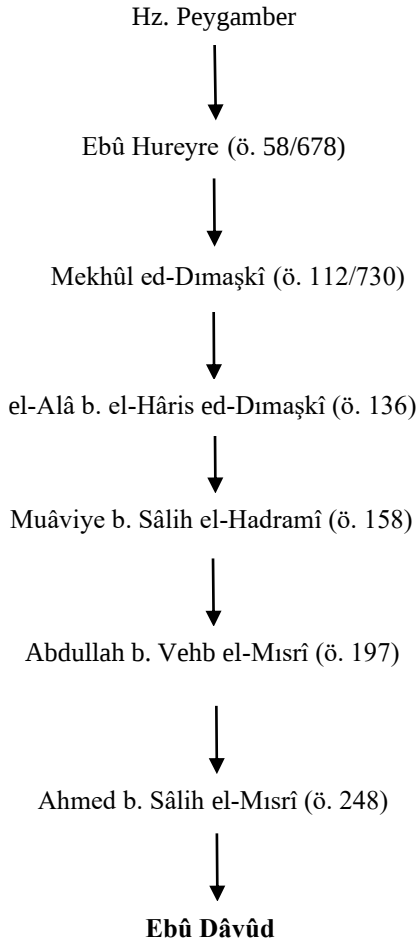
”الْجِهَادُ وَاجِبٌ عَلَيْكُمْ مَعَ كُلِّ أَمِيرٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍّ وَالصَّلَاةُ وَاجِبَةٌ عَلَيْكُمْ خَلْفَ كُلِّ مُسْلِمٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍّ وَإِنْ عَمِلَ الْكَبَائِرَ وَالصَّلَاةُ وَاجِبَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍّ، وَإِنْ عَمِلَ الْكَبَائِرَ“

“Cihâd, size, sâlih veya fâcir her emirle vaciptir. Farz namaz, sâlih veya büyük günah işlese bile fâcir her müslümanın arkasında vaciptir. (Cenaze) namazı, sâlih veya büyük günah işlese bile fâcir her müslümanın üzerine vaciptir.”⁴⁶⁹

Ebû Dâvud, hadisi tahrîc ettiği her iki yerde de sened ve metne yönelik herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

⁴⁶⁸ Ebû Dâvûd, “Salât”, 64. Yukarıda verilen rivâyet Ebû Dâvud’un namaz kitâbının *fâcirin ve sâlihin imâmeti* başlığında geçmektedir. Ancak bu başlık ve hadis, Ebû Dâvud’un bazı nushalarında bulunmamaktadır. Bu sebeple Ebû Dâvud’un tahkikli baskısını hazırlayan Şuayb el-Arnâvut ve heyeti, söz konusu bâb başlığını ve onun altındaki hadisi ana metinden ayırarak dipnotta vermiştir. Bkz. Mahmud Muhammed es-Sübki, *el-Menhelü’l-‘azbi’l-mevrûd şerhi Süneni’l-İmâm Ebî Dâvûd* (Beyrut-Lübnan: Mektebetü’l-İslâmiyye, ts.), 4/316; Ebû Dâvûd, “Salât”, 64.

⁴⁶⁹ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 34. Benzer bir metin, Mekhûl’un Ebû Hureyre’den merfu‘ olarak naklettiği çok zayıf bir başka tarikle de rivâyet edilmiştir. Bu rivâyette Ebû Dâvud’da geçen *مَعَ كُلِّ خَلْفَ كُلِّ مُسْلِمٍ بَرٍّ* yerine *أَمِيرٍ بَرٍّ* ifadesi yer almaktadır. Ebu’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu’l-Cevzî, *el-İlelû’l-mütenâhiye fi’l-eḥâdîsi’l-vâhiye* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 1/422.

Şekil 15. Sened tablosu: Fâcîr/fâsık yöneticilerin arkasında namaz (Ebû Hureyre rivâyeti)

Mekhûl b. Ebî Müslim ed-Dımaşkî'nin öğrencisi el-Alâ b. el-Hâris; Yahyâ b. Maîn, İbnu'l-Medînî, Duhaym, Ebû Hâtim ve Ebû Dâvûd'a göre sika bir râvidir. Ayrıca ihtilâta uğrayıncaya kadar döneminin fetva veren alimlerindendir.⁴⁷⁰

el-Alâ b. el-Hâris'in öğrencisi Muâviye b. Sâlih kâdılık görevinde bulunduğundan, incelenen konu itibarıyla onun hakkındaki cerh ve ta'dîl lafızları önem arz etmektedir. O, Abdurrahman b. Mehdî, İbn Sa'd, Ebû Zura', İbn Hibbân, el-İclî ve en-Nesâî tarafından sika kabul edilmektedir. Ancak Yahya b. Saîd, Muâviye b. Sâlih'ten herhangi bir harf almadıklarını ifade etmiştir. Ebû Hâtim de Muâviye b. Sâlih'in hadisinin yazılacağını ama

⁴⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/177-178.

huccet olmayacağı görüşündedir. Ezdî de onun zayıf bir râvî olduğunu söylemiştir.⁴⁷¹ Bu bilgilere göre, Muâviye b. Sâlih'in bazı alimler tarafından tenkit edilse de genelde sika kabul edildiği söylenebilir.

Muâviye b. Sâlih'in öğrencisi Abdullah b. Vehb de el-İclî, İbn Sa'd, Ebû Zur'a ve İbn Hacer göre sika bir râvîdir. O da hocası gibi döneminin önde gelen fakihlerinden olmakla birlikte hata yapma korkusuyla fetva vermekten kaçındığı ifade edilmektedir. Öyle ki, kendisine teklif edilen kadılık görevinden sonra bir süre evinden çıkmamıştır. Abdullah b. Vehb'in rivâyetleri Kütüb-i sitte müellifleri tarafından nakledilmiştir.⁴⁷²

Ebû Dâvud'un hocası Ahmed b. Sâlih hakkında İmâm en-Nesâî'nin tenkidî varsa da, bu kabul görmemiştir. Cerh ve ta'dîl alimlerinin neredeyse tamamı tarafından Ahmed b. Sâlih sika bir râvî olarak kabul edilmiştir. Onun hakkında ez-Zehebî hâfız, sebt ve İbn Hacer de sika ve hafız lafızlarını kullanmışlardır.⁴⁷³

Görüldüğü gibi, seneddeki bazı râvîlere yönelik tenkitler varsa da, genelde sika kabul edilmektedirler.

Senedin Değerlendirilmesi

İncelenen rivâyetin sened bakımından munkatı' olduğu ed-Dârekutnî tarafından belirtilmiştir. Şöyle ki, Mekhûl b. Ebî Müslim ed-Dımaşkî, sahâbî Ebû Hureyre'den herhangi bir hadis işitmemiştir.⁴⁷⁴ Sened, munkatı' olması sebebiyle de hadis zayıftır. el-

⁴⁷¹ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/382-383; Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *ed-Đu'afâ' ve'l-metrûkûn*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1985), 3/123; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/209-212.

⁴⁷² Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/189-190; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/277-287; ez-Zehebî, *el-Kâşif*, 1/606; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/65-67; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 328.

⁴⁷³ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/56; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1/340-355; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 1/103-104; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 80.

⁴⁷⁴ ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 8/289; a.mlf. *es-Sünen*, 2/400.

Beyhâkî, Ebû Dâvûd rivâyetini naklettikten sonra ed-Dârekutnî'nin görüşünü aktarmıştır.⁴⁷⁵

Bunun yanı sıra Ahmed b. Hanbel, bu hadisi işitmemiştir. Bu da rivâyetin sabit olmadığına dair getirilen delillerdendir. el-Ukaylî bu anlamdaki bir metnin sabit olan hiç bir isnadının bulunmadığı görüşündedir. İbnu'l-Cevzî söz konusu rivâyeti ve onu anlam bakımından destekleyen ve Ebû Hureyre dışında beş sahâbîden daha gelen farklı metinlerin râvîlerini inceledikten sonra, bunların hiçbirinin sahih olmadığı sonucuna ulaşmıştır. İbn Hacer de fâcirin imâmetinden bahseden rivâyetlerin en sahîhinin munkatı' olmasına rağmen ele alınan hadis olduğunu söyler ve bu rivâyet hakkında Ebû Ahmed el-Hâkim'in munker hükmü verdiğini belirtir.⁴⁷⁶

Ali el-Kârî ise Ebû Dâvûd hadisinin, hepsi zayıf da olsa farklı rivâyetlerinin bulunması dolayısıyla hasen derecesine yükseleceğini belirtmiştir.⁴⁷⁷ O, bu hükme ed-Dârekutnî, Ebû Nuaym ve el-Ukaylî'nin senedlerini ileri sürerek ulaşmıştır. Oysa adı geçen alimlerin senedlerinde genelde metruk, mechûl, kezzâb ve va'z ile nitelenmiş râvîler vardır. Bu sebeple Ali el-Kârî'nin hadisi hasen derecesine yükseltmesi isabetsiz bir yaklaşım olarak görülebilir.⁴⁷⁸ Nitekim, son dönemde yapılan araştırmalarda da bütün senedleri ile ele alınan Ebû Dâvud rivâyeti hasen derecesine yükseltilmemiş ve ona zayıf hükmü verilmiştir.⁴⁷⁹ Öyle ki, bu hadis her bir rivâyetinde şiddetli zayıflık bulunan

⁴⁷⁵ el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/29.

⁴⁷⁶ Bkz. el-Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 3/90; İbnu'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, 1/418-425; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *et-Telhîşu'l-habîr fî tahric eḥâdîsi'r-râfi'i'l-kebîr*, thk. Ebû Âsım Hasen b. Abbâs (Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995), 2/75; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *ed-Dirâye fî Tahrici Eḥâdîsi'l-Hidâye* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1325-1327), 1/168.

⁴⁷⁷ Ali el-Kârî, *Mirḳātu'l-mefâtîḥ*, 3/181; es-Seḥârenfüri, *Bezlü'l-mechûd*, 4/214.

⁴⁷⁸ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 3/90; ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, 400-405; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/320.

⁴⁷⁹ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *İrvâu'l-galîl fî tahrici eḥâdîsi Menâri's-sebîl* (Beyrut-Dımaşk: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1399/1979), 2/304-310; Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Ḍa'ifu Süneni Ebî Dâvûd* (Kuveyt: Müessesetü Garas, 1423/2002), 1/208-210; Ebû İshâk el-Eserî el-Huveynî, *en-Nâfile fî'l-eḥâdîsi'd-daîfeti ve'l-bâṭile* (Dâru's-Sahabe li't-Turâs, 1408-1410/1988-1990), 1/84-88.

senedlerin bir araya gelmesi ile bir kuvvet kazanmadığının güzel bir örneği olarak gösterilmektedir.⁴⁸⁰

Fâcirin imâmetini caiz gören rîvâyette zayıflığın kaynağı İbnu'l-Cevzî'ye göre Muâviye b. Sâlih'tir. Onun bu yorumu Muâviye b. Sâlih'in sika bir râvî olduğu gerekçesi ile eleştirilmiştir. Ne var ki, bir râvînin sika olması, onun bütün rîvâyetlerinin kabul edilmesi gerektiği anlamına gelmeyebilir. Kaldı ki, Muâviye b. Sâlih'i bazı alimler tenkit etmiş ve onun vehimleri olduğuna İbn Hacer de dikkat çekmiştir.⁴⁸¹ Muâviye b. Sâlih'i bu rivâyette zayıf düşeren bir başka unsur da Şâmî râvîler arasında sayılan Abdülkerim el-Bekkâ'dan naklettiği şu rivâyet olsa gerektir: “Rasûlullah'ın ashabından on kişiye ulaştım ki, onların hepsi zalim yöneticilerin arkasında namaz kılıyordu.”⁴⁸² Bu rivâyet fâcirin yöneticinin arkasında namaz kılmayı caiz görenlerin delillerinden biridir. Ancak söz konusu râvî Abdülkerim el-Bekkâ huccet olmadığı için rivâyeti zayıf kabul edilmiştir.⁴⁸³ Muâviye b. Sâlih'in fâcir yöneticinin imâmeti ile alakalı munkatı bir rivâyet yanında zayıf bir râvîden de görüş aktarması, onun hakkındaki İbnu'l-Cevzî'nin değerlendirmesinin isabetli olduğunu gösterebilir.

Bütün bu açıklamalardan, fâcirin imâmetini câiz gören ve bu konuyla alakalı en sağlam rîvâyet olan Ebû Dâvûd hadisinin çok zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Metnin Değerlendirilmesi

Yukarıdaki Ebû Dâvud metninde her fâcirin arkasında namaz kılınabileceği belirtilirken yöneticilere işaret eden bir lafız yer almamıştır. Ancak konuyla alakalı bir başka merfu' rivâyette ise yöneticilere işaret olarak *vâlî* kelimesinin çoğulu *vulât* geçmektedir.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ el-Elbânî, *İrvâu'l-galîl*, 2/310-311.

⁴⁸¹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, 1/418-425; İbn Hacer, *Taḳrîbü't-Tehzîb*, 538; el-Huveynî, *en-Nâfile*, 1/85.

⁴⁸² el-Buhârî, *et-Târiḥu'l-kebîr*, 6/90.

⁴⁸³ eş-Şevkânî, *Neylü'l-evṭâr*, 4/151.

⁴⁸⁴ ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/400.

«سَيَلِيكُم بَعْدِي وَلَا تَقِيلُكُمُ الْبُرُ بِيَرِّهِ وَالْفَاجِرُ بِجُورِهِ فَاسْمَعُوا لَهُمْ وَأَطِيعُوا فِيْمَا وَافَقَ الْحَقَّ وَصَلُّوا وَرَاءَهُمْ فَإِنْ أَحْسَنُوا فَلَكُمْ وَلَهُمْ وَإِنْ أَسَاءُوا فَلَكُمْ وَعَلَيْهِمْ»

Metnin kimin arkasında namaz kılınacağı, kiminle cihad edileceği ve kimin cenaze namazının kılınacağına dair bir hüküm içermektedir. Bu konular h. I. asırda beliren fikhî tartışmalarındandır. Ayrıca *büyük günah işlese bile* ifadesi h. I. asırda Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra gelişen olaylar sonucu İslâm toplumunda ortaya çıkan büyük günah işleyen kimsenin (murtekibu'l-kebîre) mümin mi kafir mi olduğu tartışmasını akla getirmektedir. Bu konu, itikadî tartışmaların ilklerinden olduğu gibi, siyasî ve itikadî mezheplerinin doğuşuna etki eden sebeplerin de başında gelmektedir.⁴⁸⁵ Dolayısıyla sened bakımından zayıf olan söz konusu rivâyetin metninde ilk dönem tartışmalarını çağrıştıran ifadelerin yer alması, bu haberin zayıflığını arttırdığı söylenebilir.

Seneddeki Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi

Senedde yer alan râvîlerden Muâviye b. Sâlih el-Hımsî, bazı alimler tarafından tenkit edildiğine daha önce değinilmişti. O, h. 125 senesinde yetiştiği yer olan Humus'tan ayrılarak Mısır'a gelmiş ve oradan da Endülüs'e geçmiştir. Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'ü ele geçirip Endülüs Emevî devletini kurmasından sonra, Muâviye b. Sâlih ona bağlanmıştır. Abdurrahman b. Muâviye bazı işleri dolayısıyla Muâviye b. Sâlih'i Şam'a göndermiş, döndükten sonra da onu Endülüs'e kâdî yapmıştır.⁴⁸⁶ Bu göreve getirilmesinde fakih olmasının yanısıra Endülüs Emevî devletinin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye'ye yakınlığının da etkili olduğu söylenebilir. Abdurrahman b. Muâviye'nin Muâviye b. Sâlih'i bazı işleri için Şam'a göndermesi de bu yakınlığı sebebiyle olmalıdır.

Muâviye b. Sâlih hakkında verilen bir başka bilgi de râvî incelemesinde çalışmanın amacı bakımından önem arzetmektedir. Mısırlı Mûsâ b. Seleme, Muâviye b. Sâlih'ten hadis almak için gelir ama onun yanında müzik aletleri (اداة الملاهي) görür. Bunlar nedir diye sorar. Muâviye b. Sâlih de ona Endülüs'ün sahibi İbn Mesûd'a yakınlaştıran müzik aletleri olduğunu söyler. Bunun üzerine Mûsâ b. Seleme, Muâviye b. Sâlih'i terk eder ve ondan

⁴⁸⁵ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 66-69.

⁴⁸⁶ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/193.

hadis yazmaz.⁴⁸⁷ Bu bilgi, Muâviye b. Sâlih'in yönetime yakın olma konusundaki zaafını ortaya koymaktadır.

Senedde yer alan râvîlerden Abdullah b. Vehb ise kendisine sunulan kâdılık teklifini reddetmiştir. Hatta o, bu teklif karşısında kendisini kaybetmiş ve eve kapanmıştır.⁴⁸⁸ Onun bu hali, dinî sorumluluğu ağır olan kâdılık görevini hakkıyla yerine getirememekten kaynaklanmış olmalıdır.

3.3.2. Câbir b. Abdullah ve Ebû Saîd el-Hudrî Rivâyeti

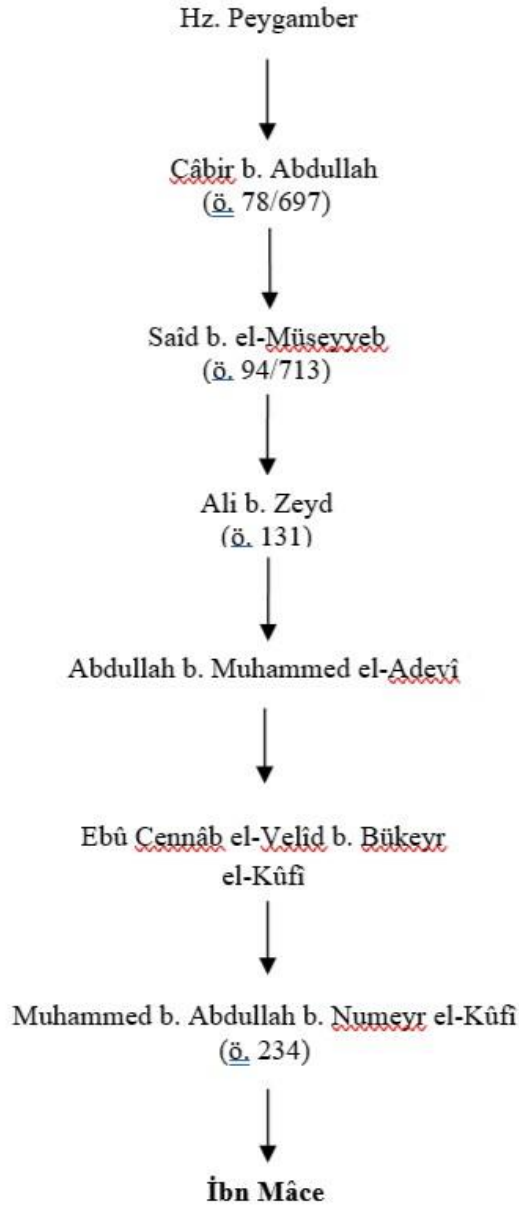
حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نُمَيْرٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ بُكَيْرٍ أَبُو خَبَابٍ قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْعَدَوِيُّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ، عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: خَطَبَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا، وَبَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ الصَّالِحَةِ قَبْلَ أَنْ تُشْغَلُوا، وَصَلُّوا الَّذِي بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ رَبِّكُمْ بِكَثْرَةِ ذِكْرِكُمْ لَهُ، وَكَثْرَةِ الصَّدَقَةِ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَةِ، تُرْزَقُوا وَتُنْتَصَرُوا وَتُجْبَرُوا، وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ قَدْ افْتَرَضَ عَلَيْكُمُ الْجُمُعَةَ فِي مَقَامِي هَذَا، فِي يَوْمِي هَذَا، فِي شَهْرِي هَذَا، مِنْ عَامِي هَذَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، فَمَنْ تَرَكَهَا فِي حَيَاتِي أَوْ بَعْدِي، وَلَهُ إِمَامٌ عَادِلٌ أَوْ جَائِرٌ، اسْتِخْفَافًا بِهَا، أَوْ جُحُودًا لَهَا، فَلَا جَمَعَ اللَّهُ لَهُ شَمْلُهُ، وَلَا بَارَكَ لَهُ فِي أَمْرِهِ، أَلَا وَلَا صَلَاةَ لَهُ، وَلَا زَكَاةَ لَهُ، وَلَا حَجَّ لَهُ، وَلَا صَوْمَ لَهُ، وَلَا بَرَ لَهُ حَتَّى يَتُوبَ، فَمَنْ تَابَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ، أَلَا لَا تَوْمَنَ امْرَأَةٌ رَجُلًا، وَلَا يَوْمٌ أَعْرَابِيٍّ مُهَاجِرًا، وَلَا يَوْمٌ فَاجِرٌ مُؤْمِنًا، إِلَّا أَنْ يَفْهَرَهُ بِسُلْطَانٍ، يَخَافُ سَيْفَهُ وَسَوْطَهُ»

“Rasûlullah (sallallahü aleyhi ve sellem), bize hutbe verdi ve şöyle buyurdu: “Ey İnsanlar! Ölmeden önce Allah'a tevbe ediniz. Meşgul olmadan önce sâlih amellere koşunuz. Rabbinizi çok anmakla ve gizli -açık bol sadaka (vermek) ile O'nun, sizin üzerinizdeki hakkı yerine ulaştırınız ki rızıklanasınız, yardım olunasanız ve ıslah olunasanız. Biliniz ki, içinde bulunduğum bugünde, bu ayda, bu yılda ve burada kıyamet gününe kadar Allah size Cuma namazını şüphesiz farz kıldı. Ben hayattayken veya benden sonra, başında âdil veya zâlim bir devlet başkanı varken kim Cuma namazını küçümsüyerek veya farziyetini inkâr ederek terk ederse, Allah onun işini düzene sokmasın ve işinde ona bereket vermesin. Biliniz ki, tevbe etmedikçe böylesinin ne namazı, ne zekâtı, ne haccı, ne orucu, ne de bir hayrı vardır. Kim de tevbe ederse, Allah onun tevbesini kabul eder. Biliniz ki, bir kadın, bir erkeğe asla imam olamaz. Bir bedevî, bir muhacire imam olamaz. Bir fâcir de kılıcından ve kırbacından korktuğu bir sultanın (mümini) zorlaması dışında bir mü'mine imam

⁴⁸⁷ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 4/183; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/190. *Tehzîbü'l-Kemâl*'in muhakiki Endülüs'ün sahibinin İbn Mesûd değil, İbn Saîd olduğunu belirtir.

⁴⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/66.

olamaz.”⁴⁸⁹

Şekil 16. Sened tablosu: Fâcir/fâsık yöneticilerin arkasında namaz (Câbir b. Abdullah rivayeti)

Abd b. Humeyd (ö. 249/863), Câbir b. Abdullah hadisini nakletmiştir. Abd b. Humeyd’deki metin, İbn Mâce’ninki ile yaklaşık olarak aynıdır. Ancak, Abd b. Humeyd rivâyetinin son cümlesi şöyledir: (وَلَا يَوْمَ فَاجِرٍ بَارًا إِلَّا أَنْ يَكُونَ سُلْطَانًا) “fâcir kimse ancak sultan

⁴⁸⁹ İbn M. Sened Tablosu 1: Fâcir/Fâsık Yöneticilerin Arkasında Namaz (Câbir b. Abdullah ve Ebû Saîd el-Hudrî Rivayetleri)

olursa, sâlih bir mümine imamlık yapar.”⁴⁹⁰ Dolayısıyla Câbir b. Abdullah rivâyetinin bir başka tarîki fâcir sultanın sâlih bir müslümana namaz kıldırmasına açık bir şekilde cevaz verirken, yönetici olmayan fâcirlerin namaz kıldırmasını ise yasaklamaktadır.

Ebû Ya‘lâ (ö. 307/919) İbn Mâce hadisini yaklaşık olarak aynı metinle nakletmiştir. Ebû Ya‘lâ’nın metninde وَلَهُ إِمَامٌ عَادِلٌ أَوْ جَائِرٌ ifadesi yer almamıştır.⁴⁹¹

Taberânî (ö.360/971), hem Ebû Saîd el-Hudrî hem de Cabir b. Abdullah’dan hadisi tahric etmiştir.⁴⁹² Ebû Saîd el-Hudrî rivâyeti, Câbir b. Abdullah hadisinin şahididir. Ebû Saîd el-Hudrî, yukarıda verilen İbn Mâce hadisinin sadece Cuma namazı ile ilgili kısmını içeren biraz daha farklı bir metin rivâyet etmiştir. Taberânî rivâyeti naklettikten sonra senedde teferrüd eden râvîlere dikkat çekmiştir.

ed-Dârekutnî, Saîd b. el-Museyyeb’in öğrencileri arasındaki ihtilafa işaret etmek için Cuma namazının farziyetini ortaya koyan rivâyetin Ebû Hureyre tarîkini zikretmiştir. خَالِدُ بْنُ عَبْدِ الدَّائِمِ عَنْ نَافِعِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ زُهْرَةَ بْنِ مَعْبُدٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ

Saîd b. el-Museyyeb’in talebelerinden biri olan Ali b. Zeyd’in rivâyetinde sahâbî râvîsi Câbir b. Abdullah iken, bir başka talebesi Zuhre b. Ma‘bed’in tarîkinde sahâbî râvîsi Ebû Hureyre’dır.⁴⁹³

Ayrıca ed-Dârekutnî’ye göre, söz konusu rivâyet ne Ebû Hureyre’den ne de Câbir b. Abdullah’dan sabittir.⁴⁹⁴

Yukarıdaki İbn Mâce ve Abd b. Humeyd senedlerinin müşterek râvîsi Ali b. Zeyd b. Cudân tenkit edilen râvîlerdendir. Onu, Şu‘be raffa‘, Ebû Zur‘a ve Ahmed b. Hanbel leyse bi kaviyy, İbn Sa‘d, za‘îf, lâ yuhteccu bih, Ebû Hâtim leyse bi kaviyy, yuktebu

⁴⁹⁰ Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî) Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi ‘Abd b. Humeyd*, thk. Ebû Abdullah b. Mustafa b. el-Adevî (Riyâd: Dârü’l-Belensiye, 2002), 2/196-197.

⁴⁹¹ Ebû Ya‘lâ, *el-Müsned*, 3/382.

⁴⁹² et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsaf*, 7/192.

⁴⁹³ Ebû Hureyre senedi için bkz. ed-Dârekutnî, *el-‘İlelü’l-vâride*, 9/209; İbnu’l-Cevzî, *el-‘İlelü’l-mütenâhiye*, 1/456-457.

⁴⁹⁴ ed-Dârekutnî, *el-‘İlelü’l-vâride*, 9/210.

hadîsuh, lâ yuhteccu bih, en-Nesâî za‘îf, el-Cuzecânî vâhi’l-hadîs, Ebû Bekr b. Huzeyme sû’u hıfz, İbn Maîn leyse bi-şey’, leyse bi-hucce, el-Hâkim Ebû Ahmed leyse bi’l-metîn, İclî yuktebu hadîsuh, leyse bi’l-kaviyy, lâ be’s bih lafızlarına cerh etmişledir.⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ Bu değerlendirmeler göz önünde bulundurularak Ali b. Zeyd’in zayıf olmakla birlikte, hadisinin i‘tibâr için alınabileceği söylenebilir.

Ali b. Zeyd’in İbn Mâce senedindeki talebesi Abdullah b. Muhammed el-Adevî’ye hocasından daha ağır tenkitler yöneltilmiştir. Vekî‘, Abdullah b. Muhammed’in hadis uydurduğunu belirtmiştir. Onun hakkında el-Buhârî, Ebû Hâtim, İbn Hibbân munkeru’l-hadîs, ed-Dârekutnî metrûk lafızlarını kullanmıştır. Ayrıca İbn Hibbân, Abdullah b. Muhammed’in rivâyetinin azlığına işaret etmiş ve onun haberi ile ihticâc etmenin helal olmadığını kaydetmiştir.⁴⁹⁷ İbn Hacer *Takrîb*’de onun metrûk bir râvî olduğunu ifade etmiş ve Vekî‘’in değerlendirmesini nakletmiştir.⁴⁹⁸ Bu bilgiler, Abdullah b. Muhammed’in metrûk bir râvî olduğunu göstermektedir.

Ali b. Zeyd’in Abd b. Humeyd senedindeki talebesi Hamza b. Hassân mechûl bir râvîdir.⁴⁹⁹ Onun talebesi Bakiyye b. el-Velîd hakkında bazı ta‘dîl lafızları varsa da, birçok alim, onu sika ravîlerden naklettiklerinde güvenilir, mechûl ve zayıf kişilerden aktardıklarında ise zayıf kabul etmektedir. Beyhâkî, Bakiyye b. el-Velîd’in huccet olmadığı üzerine icma edildiğini kaydetmiştir. İbnu’l-Kattân da Bakiyye b. el-Velîd’in zayıf râvîlerden tedlîs yaptığını ve bunu mubah gördüğünü belirtmiştir. İbn Hacer, şayet bu doğruysa, Bakiyye b. el-Velîd’in adalet vasfını yitireceğini ifade etmiştir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/186-187; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 7/283-285.

⁴⁹⁶ İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu’l-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VI, 186-187; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VII, 283-285.

⁴⁹⁷ Bkz. el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 5/190; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/165; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü’l-Mecrûhîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyed (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1416), 1/502.

⁴⁹⁸ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 322.

⁴⁹⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/210; İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, 3/288-289.

⁵⁰⁰ İbn Sa’d, *eş-Şabâkâtü’l-kübrâ*, 7/469.

İbn Mâce senedindeki zayıf olan bir başka râvî de Velîd b. Bukeyr'dir. İbn Hacer'e göre el-Velîd b. Bukeyr leyyinu'l-hadistir.⁵⁰¹ Yani hadisleri bir başka senedinin olup olmadığını araştırmak için alınabilir.

Ebû Saîd el-Hudrî'den hadisi rivâyet eden Atiyye b. Sa'd el-Ûfi'yi, ez-Zehebî zaîf lafzıyla cerh etmiştir. İbn Hacer ise sadûk yuhtî hükmünü vererek ta'dîl etmiştir. Ayrıca Atiyye b. Sa'd şîî ve mudellis bir râvîdir. O, kezzâb olan el-Kelbî'den rivâyet ederken, onu Ebû Saîd olarak zikreder ve bununla da aynı künyeye sahip el-Hudrî nisbeli meşhûr sahibinin anlaşılmasını vehmettirdi. Kevserî, Atiyye b. Sa'd'ın hadisi aldığı hocasını Ebû Saîd künyesinden sonra el-Hudrî nisbesi ile söylediği rivâyetlerde bu şüphenin bulunmadığı görüşündedir. Buna karşın Elbânî, bu tür rivâyetlerde de tedlîs şüphesinin devam ettiğini söyler.⁵⁰²

Ebû Ya'lâ'nın Câbir b. Abdullah ve Taberânî'nin Ebû Saîd el-Hudrî senedlerinin ortak râvîsi Fuzayl b. Merzûk el-Kûfi'dir. Sufyân b. Uyeyne, bir rivâyete göre İbn Maîn ve İbn Adî onu güvenilir kabul ederken; en-Nesâî, Hâkim, İbn Hibbân ve bir başka rivâyete göre İbn Maîn ise onun zayıf bir râvî olduğu kanaatindedir. ez-Zehebî'nin değerlendirmesine göre Fuzayl b. Merzûk zayıf bir râvîdir. İbn Hacer, hadisinin itibâr için alınabileceği anlamına gelen sadûk yehim lafzını kullanarak ta'dîl etmiştir. Elbânî ayrıntılı bir incelemeden sonra Fuzayl b. Merzûk hakkındaki cerhin müfesserliğini dikkate alarak, onun zayıf bir râvî olduğu sonucuna ulaşır.⁵⁰³

Senedin Değerlendirilmesi

Yukarıdaki kimi zayıf râviler dikkate alınarak, genelde hadisin zayıf olduğuna hükmedilmiştir. el-Ukaylî, İbn Hibbân, İbn Adî ve ez-Zehebî zayıf râvileri içeren

⁵⁰¹ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 581.

⁵⁰² Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-eḥâdîsi 'z-za'îfe ve'l-mevzû'a ve eṣṣeruḥe's-seyyiu fi'l-ümme* (Riyad: Daru'l-Meârif, 1412/1992), 1/84-86.

⁵⁰³ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/307-309; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 3/362-363; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/298-300; a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, 448.

eserlerinde Adullah b. Muhammed'i değerlendirirken söz konusu rivâyete yer vermiştir.⁵⁰⁴ Böylece onlar, hem Abdullah b. Muhammed'in hem de onun rivâyetinin zayıf olduğunu belirtmişlerdir. el-Bûsîrî'ye göre, sened hem Ali b. Zeyd hem de Abdullah b. Muhammed dolayısıyla zayıftır.⁵⁰⁵ İbn Hacer hadisin isnadını vâhin olarak yorumlamıştır.⁵⁰⁶ Elbânî, Câbir b. Abdullah rivâyetinin bütün tarîklerini ve onun şâhidi Ebû Saîd el-Hudrî rivâyetini incelemiş ve onların hepsinin senedlerinin zayıf olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁷ Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyetine göre de hadis çok zayıftır (tâlif).⁵⁰⁸

İlk dönem hadis münekkittlerinden olan Ebû Hâtîm ise hadisin munker olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁹ İbn Hacer'in İbn Abdilber'den aktardığına göre de bir grup hadis alimi Cabîr b. Abdullah rivâyetini Abdullah b. Muhammed el-Adevî'nin uydurduğunu belirtmiştir. Onlara göre Abdullah b. Muhammed hadis ilminde yalan söylemesi ile bilinmektedir.⁵¹⁰

Görüldüğü gibi, zâlim devlet başkanının ve fâcirin imâmetini konu edinen İbn Mâce rivâyeti çok zayıftır.

Metnin Değerlendirilmesi

İbn Mâce hadisinde geçen adil de olsa zalim de olsa Cuma namazının kılınması gerektiğini bildiren ifade, bu namazın eda edilmesi için devlet başkanından izin alınması gerektiğini ileri süren muteahhirûn dönemi hanefî fakihlerinin delillerinden biridir. İmam

⁵⁰⁴ Bkz. el-Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 2/298; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 1/502; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/180-182; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 4/176.

⁵⁰⁵ el-Bûsîrî, *Mişbâhu'z-zücâce*, 2/668-669.

⁵⁰⁶ Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Bülûğu'l-merâm min edilleti'l-aḥkâm*, thk. Semir b. Emin ez-Zührî (Riyad: Dâru'l-Felek, 1424/2003), 119.

⁵⁰⁷ el-Elbânî, *İrvâu'l-galîl*, 3/50-54. İbn Mâce rivâyetinin şâhidi olan Ebû Saîd el-Hudrî rivâyeti için bkz. et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, 7/192.

⁵⁰⁸ Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Sünenü İbn Mâce*, 2/182-183.

⁵⁰⁹ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *Kitâbü'l-İlel*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid, Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî (Riyad: Matâbi'i'l-Humeydî, 2006), 5/153.

⁵¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/20-21.

Malik, Şafî ve Ahmed b. Hanbel ise Cuma namazının geçerliliği için yöneticinin izninin şart değil, mustehap olduğu görüşündedir.

Cuma namazı ile ilgili kısmın ilk cümlesi “Biliniz ki, içinde bulunduğum bu günde, bu ayda, bu yılda ve burada kıyamet gününe kadar Allah size Cuma namazını şüphesiz farz kıldı.” ile son cümlesinin “Biliniz ki, tevbe etmedikçe böylesinin ne namazı, ne zekâtı, ne haccı, ne orucu, ne de hiç bir hayrı (sahihdir.)”, çeliştiği gerekçesiyle metin tenkidi açısından eleştirilmiştir.⁵¹¹ Söz konusu tenkitte önce zekât ile orucun hicretin 2. ve haccın hicretin 9. yılında farz olduğu bilgileri verilmiştir. Daha sonra da Câbir b. Abdullah hadisinin cuma namazı ile ilgili kesitinin bu namazın farz kılındığı tarihe işaret ederek başladığından hareketle Hz. Peygamber’in verdiği hutbenin tarihi tespit edilmeye çalışılmıştır; bu hutbe Hz. Peygamber’in ya Cuma namazının farziyetini bildiren ayetin nuzûlünün ardından kıldırıldığı Cuma namazında ya da Mekke’den Medine’ye hicret ederken Ranuna Vadisinde kıldırıldığı ilk Cuma namazında gerçekleşmiş olması gerektiği belirtilmiştir. Her iki durumda da Câbir b. Abdullah’ın anlattığı olay, hicretin 1. yılında meydana geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hicretin 1. yılında gerçekleşen bir olayda, Hz. Peygamber’in, ilk İslâm toplumu tarafından bilinseler bile, daha sonra farz olacak zekat, oruç ve hac ibadetlerine atıfla söze başlaması muktezayı hale, akl-ı selîme ve kelâmın belâğatına uygun görülmemiştir.

İbn Mâce rivâyetinde kimin kime imamlık yapamayacağını belirten son kısmı, imâmetle alakalı ilk dönem fikhî tartışmaları akla getirmektedir. Bir kadının bir erkeğe imâmlık yapıp yapamayacağı bunlardan biridir. Ele alınan hadiste kadının erkeğe imâmlık yapamayacağı belirtilirken, Ümmü Varaka rivâyetinde bazı özel durumlarda kadının imamlık yaptığı görülmektedir. Şöyle ki, Hz. Peygamber, hanım sahâbîlerden olan Ümmü Varaka’ya içinde erkek de bulunan ev halkına namaz kıldırması için izin vermiştir.⁵¹² Bu

⁵¹¹ Recep Çetintaş, “Hanevîlerin Cuma Namazını Devlet Başkanı veya İzin Verdiği Kimselerin Kıldırması Şartıyla Kayıtlamasına Usûlî Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (Aralık 2014), 207-240.

⁵¹² Ebû Dâvûd, “Salât”, 61; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/253-255. Ümmü Varaka rivâyetini ayrıntılı bir şekilde inceleyen Mustafa Ertürk’e göre söz konusu rivâyetin isnadı şüpheli ve şaz da olsa kadının imâmetinde örnek gösterilmesi uygun değildir. Bkz. Mustafa Ertürk, “Kadının Erkeklerle Namaz Kıldırabileceğine Dair Bir Rivayet ve Referans Değeri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (Haziran 2005), 91-106.

rivâyete dayanarak Ebû Sevr, Müzenî ve terâvîh namazında et-Taberî'nin kadının imamlığına cevaz verdiği nakledilmektedir.⁵¹³ Ebû Dâvud'un da, söz konusu rivâyeti باب امامة النساء başlığı altında iki farklı sened ve metinle aktarması, kadınların imametini bazı özel durumlarda caiz gördüğü şeklinde anlaşılabilir.⁵¹⁴ Alimlerin geneli ise kadının erkeğe imâmlığını caiz görmemiştir. Dolayısıyla incelenen metinde kadının erkeğe imâmlık yapamayacağının ifade edilmesi, ilk dönem fikhî ihtilaflarının rivâyete etkisi olarak düşünülebilir.

A'râbî'nin muhacire imamlık yapamayacağı meselesi de ilk dönemin fikhî tartışmalarından biridir. Bunun aksini ortaya koyan merfu bir rivâyete rastlanmamıştır. Ata, Sevrî, Şafîî, İshâk ve Ashâbu'r-rey Kur'an okuması ve imâmet bilgisi iyi olduğunda a'râbînin namaz kıldırmasında sakınca görmemiştir. Buna karşın Ebû Miclez a'râbînin imâmlığında kerahet olduğunu belirtir. Aynı şekilde İmâm Malik de Kur'an okuma bilgisi çok iyi olsa bile, a'râbînin imâmlık yapamayacağı görüşündedir.⁵¹⁵

Hadisçi- Yönetici İlişkisi Bakımından Râvîlerin Değerlendirilmesi

İbn Mâce rivâyetinin senedindeki zayıf râvîlerden biri olan Ali b. Zeyd b. Cudân el-Basrî'nin (ö. 131/748) yönetime yönelik tavrını anlamamıza yardım edecek bazı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan biri onun teşeyyu' ile itham edilmesidir. Emevîler döneminde yaşayan Ali b. Zeyd'in şîî mezhebine mensubiyeti dikkate alındığında kendi döneminin yönetimine muhalif bir kişi olduğu söylenebilir. Bu kanaati destekleyen bir başka bilgi de Ali b. Zeyd'in Emevî devletinin kurucusu Muâviye b. Sufyân hakkındaki şu rivâyetidir: "Muâviye'yi minberimde gördüğünüz zaman, onu öldürün."⁵¹⁶ Yine Ali b. Zeyd'in yönetime muhalefetine seviyesi hakkında fikir verebilecek bir bilgi de İbn Ömer'in Emevîlere karşı isyan eden Abdullah b. ez-Zubeyr'i tenkit ettiği bir rivâyeti nakletmesidir.

⁵¹³ Emîr es-San'ânî, *Sübülü's-selâm*, 2/82.

⁵¹⁴ Ebû Dâvûd, "Salât", 61.

⁵¹⁵ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğnî şerhu Muhtaşari'l-Hirakî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1972), 2/147.

⁵¹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/314.

Emevî muhalifi özelliklerine sahip olan Ali b. Zeyd'in Abdullah b. ez-Zubeyr'i tenkit eden rivâyeti nakletmesi silahlı bir direnişe karşı olduğu şeklinde yorumlanabilir.⁵¹⁷

Seneddeki zayıflığın kaynağı olarak gösterilen Abdullah b. Muhammed el-Adevî'nin hayatına, vefat tarihine ve yöneticilerle ilişkisine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak onun yukarıda geçen fâcirin imameti hadisi ile örtüşen bir başka rivâyeti daha vardır. Bu rivâyet şöyledir: “Allah kendisinin indirdiği dışında hüküm veren imamın (devlet başkanının) namazını kabul etmez. Allah temiz (abdestli) değilken kılınan namazı ve aldatma bulunan sadakayı kabul etmez.”⁵¹⁸ Görüldüğü gibi Abdullah b. Muhammed'in, az sayıdaki merviyâtına karşın, fâcirin devlet başkanının imameti hakkında iki rivâyeti bulunmaktadır. Onun bu konu ile ilgili rivâyet ettiği hadislerle bakıldığında fâcirin imâmetini caiz görmediği söylenebilir. O kendi döneminin yöneticilerine yönelik eleştirisini söz konusu rivâyetlerle ortaya koymuş olmalıdır.

Yukarıdaki açıklamalara göre, Alî b. Zeyd ve Abdullah b. Muhammed kendi dönemlerinin muhalifleri olarak kabul edilebilir. Muhalif kimliklerine rağmen zalim imamın arkasında da Cuma namazının eda edilmesi gerektiğini savunmaları, bu namazın İslâm dinindeki öneminden ve bazı şartlarından kaynaklanıyor olmalıdır. Facir imama yöneticinin baskısı dışında uymayı kabul etmemeleri de muhalif kimliklerinin belirtisi olsa gerektir.

Değerlendirme

Yukarıda fâcir veya fâsıkın imametini konu edinen ve bir anlamda birbirine aykırı olan her iki rivâyette zayıftır. Konuyla alakalı dört mezhebin görüşleri şöyledir;

Hanefî ve Şafîî mezhebi fâsığın imamlığının kerahetle birlikte caiz olduğunu belirtmiştir. Onlar, incelenen Ebû Dâvud hadisi yanında yukarıda geçen sahâbe ve tâbûnun hicrî birinci asırdaki Emevî devletinin İslâm dinine aykırı hareketleri ve zulümleri ile tanınan kimi yöneticilerinin arkasında namaz kılmasına dayanarak delillerini

⁵¹⁷ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/334.

⁵¹⁸ el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/186; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 4/177. Hâkim hadisin sahîh olduğuna hükmetmesine karşın Zehebî senedin muzlim olduğu görüşündedir.

kuvvetlendirmişlerdir. Öyle ki, Şevkânî hicrî ilk yüz yıl göz önüne alındığında, bu konuda fiilî icmânın sabit olduğunu söylemiştir.⁵¹⁹

Bu görüştekiler başka hadislerle de delillerini desteklemişlerdir. Bunlardan biri, Hz. Peygamber'in şu hadisidir: “Sizin için (imamlar) namaz kılarlar. Doğru kılarlarsa, bu sizin ve onların lehinedir. Yanlış kılarlarsa, bu sizin lehinize onların aleyhinedir.”⁵²⁰ Hadisten bir başka delil de cuma günü namazı geciktiren yöneticilerin arkasında namaz kılmakla alakalı Hz. Peygamber'in Ebû Zer'e söylediği “Namazı vaktinde kılınız, onlarla beraber kıldığınız namazı nafile yapınız.” hadisidir.⁵²¹ Bu hadiste yöneticilerin arkasında namaz kılmamak değil, vakti geçirmemek hususuna dikkat çekilmiştir. Şayet yöneticiler vaktinde namazı kıldırırlarsa, onların arkasında cemaat olmanın bir sakıncası bulunmamaktadır. ed-Dârekutnî'nin naklettiği şu hadis de bu görüştekilerin delilidir: “Allah'tan başka ilah yoktur diyen kişinin arkasında ve Allah'tan başka ilah yoktur diyen kişinin üzerine namaz kılınız.”

Hanefî ve Şafîî mezhebi, asla dönüldüğünde de fâsığın imametinin caiz olduğunu belirtir. Onlara göre asıl, namazı sahîh olanın imamlığı da sahihtir.⁵²² Dolayısıyla fâsığın namazı sahîh olduğuna göre, imamlığı da sahihtir. Ayrıca, ulemanın büyük çoğunluğu namazda imamlığın şartları arasında adalet⁵²³ şartını zikretmemiştir. Bu iki husus da fâcirin imamlığını caiz görenlerin delillerindendir.

Bu görüştekilerden biri olan İbn Hacer, cemaatin önemine işaret ederek, fâsığın imamlığını cevaz verir. Ona göre kerahet bulunsa bile fâsığın arkasında namaz kılınmalı, bu sebeple cemaat terkedilmemelidir.⁵²⁴

⁵¹⁹ eş-Şevkânî, *Neylû'l-evîâr*, 4/151.

⁵²⁰ el-Buhârî, “Ezân”, 55. Bu hadis bağlamında imama tabi olan kişinin hangi durumlarda namazı iade edip etmeyeceği tartışması için bkz. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, 2/ 672

⁵²¹ Müslim, “Mesâcid”, 244.

⁵²² eş-Şevkânî, *Neylû'l-evîâr*, 4/152.

⁵²³ eş-Şevkânî, *Neylû'l-evîâr*, 4/152.

⁵²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*.

İmâm Mâlik'ten aktarılan rivâyete göre ise fâsığın imâmeti sahih değildir. Çünkü fisk dinî bakımdan bir eksiklikler. Ancak, İmâm Mâlik kendi döneminin yöneticileri arkasında kılınan namazları sahih kabul etmiş ve yeniden kılınmalarına gerek görmemiştir. Yukarıdaki Ebû Dâvud hadisinin râvîlerinden ve İmâm Mâlik'in talebesi olan Abdullah b. Vehb, bu görüşe muhalefet etmiştir.⁵²⁵

Ahmed b. Hanbel'den fâsığın arkasında namaz kılmanın caiz olmadığını belirten bir görüş nakledilmiştir. Bu hanbelî mezhebine mensup alimlerin çoğunluğu tarafından benimsenen meşhur görüşdür. Ahmed b. Hanbel'den aktarılan bir başka görüş ise fâsığın arkasında kılınan namazın kerahetle sahih olduğunu belirtmektedir. Mezhep içinde bu görüşü de savunan alimler de bulunmaktadır.⁵²⁶

Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde fâsığın imâmetinin caizliği konusunda ihtilaf edilmesi, böyle bir kişinin namaz kıldırmasının maslahata uygunluğu sebebiyle olmalıdır.

3.4. Zâlim Yöneticilerle Cihâd

Hadisçi-yönetici ilişkisi bağlamında incelenecek olan merfu hadislerden biri de zâlim yöneticilerle beraber cihâd etme konusuyla ilgilidir.

Öncelikle konuyla ilgili olan cevır ve câir kelimesi ile cihâd terimi açıklanacaktır. C-v-r kökünün masdarı olan cevır kelimesi, sözlükte adaleti bozmak, doğruyu terketmek, yoldan sapmak ve bir davada hüküm verirken haksızlık yapmak anlamlarına gelmektedir.⁵²⁷ C-v-r kökünün ism-i fâili olan câir de adaleti bozan, yoldan sapan ve

⁵²⁵ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ rivâyetü'l-İmâm Şahnûn b. Saîd et-Tenûhî 'ani'l-İmâm Abdirrahmân b. Kâsım* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/176-177; Ebu'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd b. Eyyûb el-Endülüsî el-Bâcî, *el-Müntekâ Şerhu Muvatta'*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 2/204-205.

⁵²⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî şerhu Muhtaşari'l-Hiraîk*, 2/24; el-Merdâvî, *el-İnşâf*, 2/252-253.

⁵²⁷ Bkz. Halîl b. Ahmed, "cvr", 4/176; Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. İbrâhîm et-Terzî (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1392/1972), "cvr", 10/477; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh Tâcu'l-luğa ve şihâhi'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1407/1987), "cvr", 2/618.

haksızlık yapan (zâlim) kişidir. Kur'an-ı Kerîm'de câir kelimesi, bir yerde sözlük anlamıyla geçmektedir.⁵²⁸ Hadislerde de câir kelimesi, devlet başkanı anlamına gelen imâm⁵²⁹, sultan⁵³⁰ ve emîr⁵³¹ isimlerinin sıfatı olarak kullanılmıştır. Câirin karşılığı olarak, zâlim kelimesi tercih edilmiştir. Zalim kelimesi ile de dinî uygulamalarında ve yönetimlerinde İslâm'ın emirlerine uymada ve yasaklarından kaçınmada titizlik göstermeyen yöneticiler kastedilmiştir.

Cihâd kelimesi, sözlükte elinden gelen bütün gayreti sarfetmek anlamına gelmektedir.⁵³² Dinî bir terim olarak, cihâd "Allah'ın (*Celle Celaluhu*) rızasını kazanmak uğruna her türlü araçla olanca gayretin sarfedilmesi"⁵³³ demektir. Kur'an-ı Kerîm'de cihâdın sözle⁵³⁴, silahla⁵³⁵ ve amelle⁵³⁶ yapılan üç farklı şeklinin olduğu belirtilmiştir.⁵³⁷ Cihâd kelimesi hadislerde de, Kur'an-ı Kerîm'de olduğu gibi birçok anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Burada cihâd kelimesi ile kâfirlere karşı silahla yapılan mücadele kastedilmektedir.

Râşid halifeler döneminden (11-40/632-661) sonra cihâdla ilgili tartışmalardan birisi olarak zâlim yöneticilerle savaşa çıkılır mı, çıkılmaz mı tartışması bazı dönemler gündeme gelmiştir. Söz konusu tartışmanın bazı mevkûf ve maktu rivâyetlere yansıdığı görülmektedir. Bunlardan bazılarına yer verilecektir. Ebû Cemre ez-Zubâî⁵³⁸, birlikte cihâd

⁵²⁸ en-Nahl 16/9.

⁵²⁹ et-Tirmizî, "Ahkâm", 4; İbn Mâce, 1430/2009, "İkâmetu's-salât", 78.

⁵³⁰ Ebû Dâvûd, "Melâhim", 17; ed-Dârimî, 1421/2000, "Hac", 2.

⁵³¹ Ebû Dâvûd, "Melâhim", 17.

⁵³² Halîl b. Ahmed, "chd", 3/386; Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1415/1994), "chd", 7/534, 537; el-Cevherî, "chd", 2/460.

⁵³³ Abdullah Aydınî, *Sünen-i Dârimî* (İstanbul: Madve, 1994), 5/217.

⁵³⁴ el-Furkân 25/52; et-Tevbe 9/73.

⁵³⁵ en-Nisâ 4/95.

⁵³⁶ el-Ankebût 29/6, 9; el-Hac 22/78.

⁵³⁷ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, 119.

⁵³⁸ Ebû Cemre ez-Zubâî künyeli râvînin ismi Nasr b. İmrân'dır. İbn Sa'd, onun sika olduğunu belirtmiştir. Irak'ta Yusûf b. Ömer'in valiliği zamanında (121-124) vefat etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/235; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 9/91.

ettiği Emevî emirlerinin dünyalık elde etmek niyetiyle savaştıklarını, sahâbî İbn Abbâs’a şikayet eder. O da, ona “O halde sen ahiretteki payın için savaş.” der.⁵³⁹ Mucâhid, İbn Ömer’e bidatler ortaya çıkaran devlet başkanları ile gazâ etme hakkındaki görüşünü sormuştur. İbn Ömer, ona böyle yöneticilerle birlikte savaşması gerektiğini söylemiştir.⁵⁴⁰ Emevî döneminin önde gelen alimlerinden Hasan el-Basrî de benzer bir soruya muhatab olur. Kehmes b. el-Hasan (149/767)⁵⁴¹ ona şöyle der; “Niyetlerini bilmediğimiz bazı emirlerle birlikte savaş ediyoruz. Dolayısıyla onlar barış yaptıklarında, biz de barış yapıyoruz; onlar harp ettiğinde biz de harp ediyoruz. (Bunun hakkında ne dersin?)” Bunun üzerine el-Hasan el-Basrî, ona şu karşılığı verir; “Müslümlarla beraber, onların düşmanlarına karşı savaş.”⁵⁴²

Aktarılan rivâyetlere dayanılarak zâlim yöneticiyle beraber cihâd edilip edilmeyeceği tartışmasının, bazı Emevî yöneticilerinin dinî yaşantıları ve uygulamaları bağlamında gündeme geldiği söylenebilir.⁵⁴³

Aynı şekilde Abbâsî dönemi alimlerinden biri olan Ahmed b. Hanbel’e de fey’i daha çok kendi akrabalarına veren halifelerle cihâd etmeme kararı alan kişinin tutumu hakkındaki görüşü sorulmuştur. Ahmed b. Hanbel, bu tutumu sert bir dil ile eleştirmiştir.⁵⁴⁴

Söz konusu tartışma, hicrî II. ve III. asırda tasnif edilen bazı temel hadis kaynaklarının bâb başlıklarına da yansımıştır. Bunlardan birinin müellifi olan Abdurrezzak

⁵³⁹ Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 5/279.

⁵⁴⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 17/100.

⁵⁴¹ Kehmes b. el-Hasan el-Basrî, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn’e göre sika bir râvîdir. Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 7/170-171; el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 7/239-240.

⁵⁴² Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 5/280.

⁵⁴³ İsmail Yiğit, Emevî halifelerinin dindarlıkları ile onların yaptığı fetihler arasında bir bağlantı kurmaktadır. Ona göre Emevîler zamanında fetihlerin yoğun olduğu dönemlerin halifeleri dindarlıkları ile tanınırken, İslâmî kurallara aykırı davranan halifelerin iktidarlari genelde iç karışıklıklarla geçmiş ve önemli bir fetih olmamıştır. (Bkz. İsmail Yiğit, “Emevîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/95.)

⁵⁴⁴ Ebû’l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî İbn Kudâme, *eş-Şerhu’l-kebîr*, thk. Dr. ‘Abdülfettâh Muhammed Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Hicr li’t-Tabâ’ati ve’n-Neşr, 1415/1995), 10/21.

b. Hemmâm konuyla ilişkili hadisleri “her emirle beraber savaş bâbı” (باب الغزو مع كل أمير) başlığı altında vermiştir.⁵⁴⁵ Eserinde bu konuya değinen bir başka musannif de İbn Ebû Şeybe’dir. O, “zâlim yöneticilerle beraber savaş etme” bâb başlığını (بابُ الْغَزْوِ مَعَ أَيْمَةِ الْجَوْرِ) kullanmıştır.⁵⁴⁶ İbn Ebû Şeybe, adı geçen bâbda merfu hadis nakletmemiştir. Bu bâbdan sonra zalim devlet başkanları ile cihâd etmeyi kerih görenler (مَنْ كَرِهَ ذَلِكَ) bâb başlığına yer vermiştir. Hicrî III. asrın en yetkin isimlerinden birisi olan el-Buhârî, *cihâd sâlih ve fâcirle beraber süreceğine dair bâb* başlığı (بابُ الْجِهَادِ مَاضٍ مَعَ الْبَرِّ وَالْفَاجِرِ) atarak söz konusu tartışma hakkında kendi düşüncesini dile getirmiştir.⁵⁴⁷ Ebû Dâvud’un da başlığı *zâlim devlet başkanları ile beraber savaş etme konusunda bir bâb* (بابُ فِي الْغَزْوِ مَعَ أَيْمَةِ الْجَوْرِ) şeklindedir.

Bu açıklamalardan sonra konuyla ilgili rivâyetlerin sened ve metin bakımından değerlendirilmesi yapılacaktır.

3.4.1. Enes b. Mâlik Rivâyeti

Ebû Dâvud tarafından nakledilen rivâyet şöyledir:

حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مَنْصُورٍ حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ بُرْقَانَ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي نُشْبَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم-: «ثَلَاثَةٌ مِنَ أَصْلِ الْإِيمَانِ الْكَفُّ عَمَّنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَلَا تُكْفِرُهُ بِذَنْبٍ وَلَا تُخْرِجُهُ مِنَ الْإِسْلَامِ بِعَمَلٍ وَالْجِهَادُ مَاضٍ مُنْذُ بَعَثَنِي اللَّهُ إِلَى أَنْ يُقَاتَلَ آخِرُ أُمَّتِي الدَّجَالُ لَا يُبْطِلُهُ جَوْرُ جَائِرٍ وَلَا عَدْلُ عَادِلٍ وَالْإِيمَانُ بِالْأَقْدَارِ»

“Üç şey imanın aslındandır; Lâ ilâhe illallah diyen kimseye zarar vermekten kaçınmak; bir günah sebebiyle onu tekfir etmez, bir amel dolayısıyla da İslâm’dan çıkarma. (İkincisi) Cihâd, Allah’ın, beni peygamber olarak göndermesinden ümmetimin sonuncusu

⁵⁴⁵ Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 5/278.

⁵⁴⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 17/98.

⁵⁴⁷ el-Buhârî, “Cihâd”, 44.

Deccâl ile savaşıncaya kadar sürecektir. Onu ne zâlimin zulmü, ne de adilin adaleti geçersiz kılacaktır. (Üçüncüsü) Kadere imandır.”⁵⁴⁸

3.4.2. Vâsile b. el-Eska‘

İbn Mâce’nin naklettiği rivâyet şöyledir:

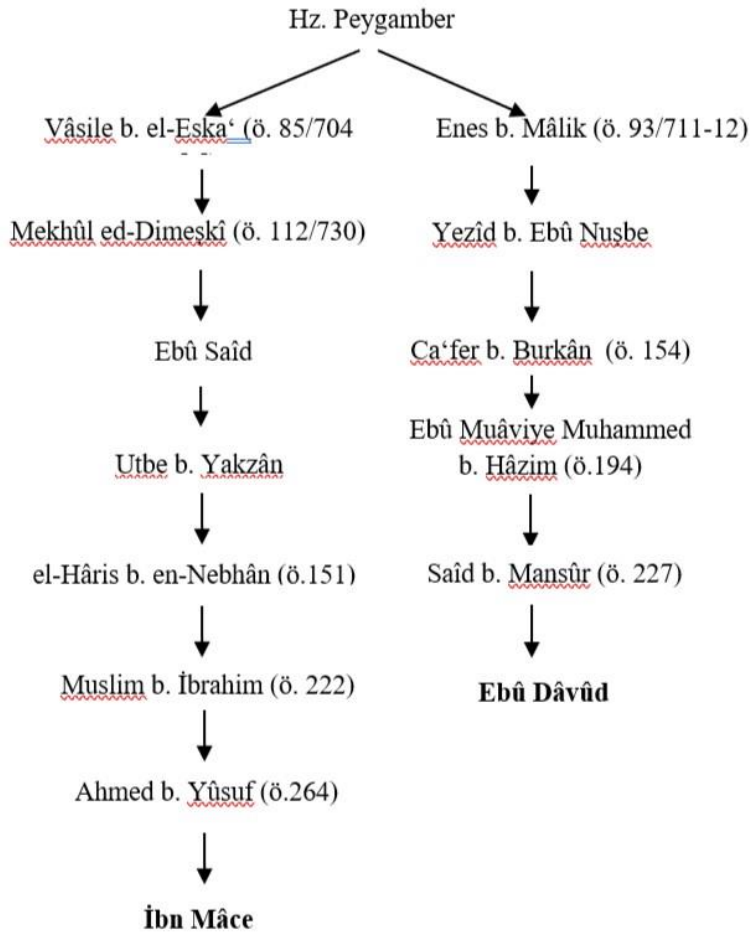
حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ السُّلَمِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: حَدَّثَنَا الْحَارِثُ بْنُ نُبَهَانَ قَالَ: حَدَّثَنَا عُثْبَةُ بْنُ يَفْطَانَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ عَنْ مَكْحُولٍ عَنْ وَائِلَةَ بْنِ الْأَسْقَعِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «صَلُّوا عَلَى كُلِّ مَيِّتٍ وَجَاهِدُوا مَعَ كُلِّ أَمِيرٍ»

“Her ölmüş (müslüman kişi) üzerine (cenaze) namazı kılınız ve her emirle beraber cihâd ediniz.”⁵⁴⁹

İlgili rivâyetlerin sened tablosu şöyledir:

⁵⁴⁸ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 34. Hadisin diğer kaynakları için bkz. Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 5/279; Ebû ‘Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu’be el-Horasânî Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, thk. Habîburrahman el-A‘zamî (Hindistan: Dâru’s-Selefiyye, 1403/1982), 2/143. Abdurrezzâk’ın rivâyetinde söz konusu hadis, el-Hasan el-Basrî’den mursal olarak nakledilmiştir. Bu rivâyetin benzeri, Abdurrezzâk’tan önce Ömer b. Abdülazîz’e nispet edilen ve Kaderiyye’ye karşı yazılmış bir risâlede geçmektedir. Söz konusu risâlede hadis "بُيِّنَ الْإِسْلَامُ" şeklinde başlamakta ve sahâbî râvîsi belirtilmeden doğrudan Hz. Peygamber’den nakledilmektedir (Risâle için bkz. Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 5/346-353.) Joseph van Ess’in Ömer b. Abdülazîz’e nispet edilen risâledeki *Peygamber’in Sünnet’i* ve *Hadis* kullanımı hakkında dile getirdiği görüşler, Hasan Kasım Murad tarafından eleştirilmiştir (Bkz. Hasan Kasım Murad, “Ömer b. Abdülazîz’in Kaderiyye’ye Karşı Risalesinde Sünnet ve Hadis”, çev. Süleyman Doğanay, *Bilimname* 3/9 (2005), 131-140.) Aynı şekilde söz konusu rivâyet bir başka kaynaktan da yine Ebû Muâviye tarîki ile biri “Üç şey İslâm’ın aslındandır” öteki “Üç şey imanın aslındandır” şeklinde iki ayrı metinle nakledilmiştir (Bkz. Ebû Ya’lâ, *el-Müsned*, 7/287-288.) Bu lafız farklılığının sebebi, hadisleri mana ile rivâyet etmenin bir sonucu olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte böyle bir lafız farklılığı, imân ve İslâm terimlerinin aynı anlamlara mı yoksa farklı anlamlara mı geldiği tartışmasını akla getirebilir (Bu tartışma için bkz. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000), 129-141.).

⁵⁴⁹ İbn Mâce, 1430/2009, “Cenâiz”, 31. Dârekutnî, İbn Mâce’nin senedine benzer bir senedle daha ayrıntılı olan şu metni aktarmıştır; “Din kardeşinizi büyük günah işlese bile tekfir etmeyiniz. Her imamla beraber namaz kılınız. Her emirle cihad ediniz. Her ölü üzerine namaz kılınız.” (Bkz. ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/403-404.) İbnu’l-Cevzî de Dârekutnî tarîkini *el-İlel’inde* zikretmiştir (Bkz. İbnu’l-Cevzî, *el-İlel’ü’l-mütenâhiye*, 1/422-423.)

Şekil 17. Sened tablosu: Zâlim yöneticilerle cihâd

Râvîlerin Cerh ve Ta'dîli

Ebû Dâvud senedinin sahâbî râvîsi Enes b. Mâlik'ten hadisi rivâyet eden Yezîd b. Ebû Nuşbe mechûl bir râvî olup, bu rivâyeti ile bilinmektedir.⁵⁵⁰ Mechûl bir râvî olması dolayısıyla bu sened zayıftır.

Yezîd b. Ebû Nuşbe'nin bilinen tek talebesi Ca'fer b. Burkân'dır. O, genelde sika kabul edilmekle birlikte, hakkında bazı eleştiriler de vardır. İbn Sa'd, onun sadûk ve sika olduğunu ancak hadiste çok hata yaptığını belirtmiştir. İbn Huzeyme, ferd rivâyetlerinin

⁵⁵⁰ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 9/328; ez-Zehabî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 4/440; a.mlf., *el-Kâşif*, 2/390; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/319; a.mlf., *Lisânü'l-Mizân*, 7/444.

delil olarak kullanılamayacağı görüşündedir. Özellikle de Zuhri'den yaptığı rivâyetlerde zayıf olduğu söylenmiştir. İbn Hacer, onu sadûk olarak ta'dîl etmiştir.⁵⁵¹

Ca'fer b. Burkân'ın talebesi Ebû Muâvîye Muhammed b. Hâzim el- Kûfî, İbn Sa'd ve en-Nesâî tarafından sika kabul edilmektedir. Pek çok alim, onu yirmi yıl boyunca talabesi olduğu A'meş'ten yaptığı rivâyetlerde sika kabul etmiştir. Hatta bazı alimlere göre A'meş'in hadislerini en iyi bilen kişidir. Ancak onun dışındaki kişilerden naklettiği hadislerde vehimde bulunması, bazen tedlis yapması ve Kûfe'deki Murciîlerden olması dolayısıyla da tenkit edilmiştir. İbn Hacer, bu eleştirilerden bazılarına değinse bile Muhammed b. Hâzim'in sika olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵²

İbn Mâce'nin senedindeki Ebû Saîd, ed-Dârekutnî, Mizzî, ez-Zehebî ve İbn Hacer'e göre mechûl bir râvîdir. Mizzî ve İbn Hacer Ebû Saîd'in ismi hakkında herhangi bir açıklama yapmamış ve onun için Mekhûl dışında bir hoca ve Utbe b. Yakzan'dan başka da bir talebe ismi belirtmemişlerdir.⁵⁵³ el-Bûsîrî ise Ebû Saîd künyeli râvînin isminin Muhammed b. Saîd olduğu görüşündedir.⁵⁵⁴ Elbânî de, bu kişiyi Muhammed b. Saîd el-Meslûb eş-Şâmî olarak açıklamıştır.⁵⁵⁵ Mizzî, Muhammed b. Saîd'in hocaları arasında Mekhûl'u sayarken, talebeleri arasında Utbe b. Yakzan'a yer vermemiştir. Bu Ebû Saîd'in, Muhammed b. Saîd olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Şayet Ebû Saîd künyeli râvînin ismi Muhammed b. Saîd el-Meslûb olarak kabul edilirse, onun cerh ve ta'dîl durumu hakkında bilgi verilmesi gerekecektir. O, hadis münekkidlerince bilerek hadis uydurmak ve yalan söylemek gibi çok ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Böylece birincide râvînin mechûl, ikincide de yalancı olması dolayısıyla İbn Mâce senedi zayıf sayılacaktır.

⁵⁵¹ Bkz. İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/482; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/73; a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, 140.

⁵⁵² Bkz. İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/364; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/123-132; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 475.

⁵⁵³ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/111; a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, 644; a.mlf. *Lisânü'l-Mizân*, 7/466.

⁵⁵⁴ el-Bûsîrî, *Mişbâhu'z-züccâce*, 2/35.

⁵⁵⁵ el-Elbânî, *İrvâu'l-galîl*, 2/309.

Ebû Saîd'den rivâyeti nakleden Utbe b. Yakzân'ı, Ali b. Huseyn lâ yusâvî şeyen lafzıyla cerh etmiştir. en-Nesâî'ye göre sika değildir. İbn Hacer'e göre de zayıf bir râvîdir. Ancak onu, İbn Hibbân sika ravîler arasında saymıştır.⁵⁵⁶

Utbe b. Yakzân'dan rivâyette bulunan el-Hâris b. Nebhân da tenkit edilmiştir. Onun hakkında Ebû Hâtim ve en-Nesâî metrûku'l-hadîs, el-Buhârî munkeru'l-hadîs ve İbn Hibbân la yuhteccu bih lafızlarını kullanarak cerh etmişlerdir. İbn Hacer'e göre de metrûk bir râvîdir.⁵⁵⁷

Senedlerin Değerlendirilmesi

Ebû Dâvud rivâyet ettiği hadisın senedi ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Münzirî de sened hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.⁵⁵⁸ İbn Hacer isnadın zayıf olduğuna işaret etmiştir.⁵⁵⁹ Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyeti Yezîd b. Ebû Nuşbe'nin cehâleti dolayısıyla Ebû Dâvud senedinin zayıf olduğunu söylemekle birlikte, söz konusu rivâyete hasen li-ğayrih hükmünü vermişlerdir. Onların bu hükme varmalarının sebebi, hadisın anlamını destekleyen başka hadislerin var olmasıdır.⁵⁶⁰ Elbânî de senedin zayıf olduğu görüşündedir.⁵⁶¹

el-Bûsîrî, İbn Mâce rivâyetinde yer alan Utbe b. Yakzân ve el-Hâris b. Nebhân'ın zaîf râviler olduklarını belirtmiş ve onlar dolayısıyla senede zaîf hükmünü vermiştir.⁵⁶² İbn Hacer, senedi vâhin kabul etmektedir.⁵⁶³ Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmi heyetine göre el-Hâris b. Nebhân'ın metrûk, Utbe b. Yakzân'ın zaîf ve Ebû Saîd'in mechûl olması dolayısıyla

⁵⁵⁶ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/95; a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, 381.

⁵⁵⁷ Bkz. el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2/284; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/91, 92; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/288-290; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 148.

⁵⁵⁸ Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî, *Muhtaşaru Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Hâmid el-Fikî (Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Ma'rife, 1400/1980), 3/380; el-Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd*, 7/206.

⁵⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/56.

⁵⁶⁰ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 34.

⁵⁶¹ el-Elbânî, *Da'ifu Süneni Ebî Dâvûd*, 2/311-312.

⁵⁶² el-Bûsîrî, *Mişbâhu'z-zücâce*, 2/35.

⁵⁶³ İbn Hacer, *ed-Dirâye*, 1/169.

sened çok zayıftır (ضعيف جداً).⁵⁶⁴ el-Elbânî de söz konusu râvîler sebebiyle hadise zayıf hükmünü vermiştir.⁵⁶⁵

Metinlerin Değerlendirilmesi

Hadis metnlerinin ilk ikisi, cihadla ilgili iki ayrı hüküm ortaya koymaktadır. Birincisi, cihâdın kıyamete kadar sürecek olması, ikincisi adil sultanla olduğu gibi zâlim sultanla birlikte de cihâd edilmesinin gerekliliğidir. Üçüncü metnin cihâdla ilgili cümlesinde geçen “her emirle” ifadesinden zâlim yöneticilerin de kastedildiği anlaşılabilir. Bu son rivâyette anlam bakımından herhangi bir kapalılık yoktur.

Metin bakımından birbirine benzer olan ilk iki rivâyetteki bazı ifadelerden ne kastedildiği tam olarak açık değildir. Bunlar hakkında şerhlerden yararlanılarak bilgi verilecektir. Cihâdın süresini belirleyen cümle Abdurrezzâk’ın Hasan el-Basrî’den naklettiği metinde “ümmetimin sonuncusu gönderilinceye kadar”, Ebû Dâvud’unkinde ise “ümmetimin sonuncu Deccâl ile savaşınca kadar” şeklindedir. Her iki cümlede “ümmetimin sonucusu” ifadesi yer almaktadır. Bazı alimler bundan kastedilen kişinin İsâ (a.s.) veya Mehdî olduğunu açıklamış ve Deccâl’in öldürülmesi ile cihâdın son bulacağını belirtmiştir.⁵⁶⁶ Yine hadis metninin cihâdın süresi ile ilgili olan cümlesi Ashâbu’l-Hadîs ve Ehlu’s-Sunnet’in akîde esaslarında da anlam bakımından yer almıştır.⁵⁶⁷

Cihâdı “zâlimin zulmü geçersiz kılamaz” ifadesinden, zâlim yönetici ile cihâd edilmesi gerektiği hükmü çıkartılmıştır.⁵⁶⁸ Nitekim incelenen hadisi eserlerinde nakleden hem Abdurrezzâk’ın hem de Ebû Dâvud’un yukarıda verilen bâb başlıkları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Cihâdı “adilin adaleti geçersiz kılamaz” ifadesi için de Müslümanların güçlü olduğu, kâfirlerden korkmadıkları, ganimete ihtiyaç duymadıkları ve başlarında adil bir devlet başkanı bulunduğu zaman cihâd etmeyi gereksiz görmemeleri yorumu

⁵⁶⁴ İbn Mâce, 1430/2009, “Cenâiz”, 31.

⁵⁶⁵ el-Elbânî, *İrvâu’l-ğalîl*, 2/309.

⁵⁶⁶ Bkz. Ali el-Kârî, *Mirqātu’l-mefâtîh*, 1/217; el-Azîmâbâdî, *‘Avnü’l-ma’bûd*, 7/147, 148.

⁵⁶⁷ Bkz. el-Eş’arî, *Maqālâtü’l-İslâmiyyîn*, 2/295.

⁵⁶⁸ Ali el-Kârî, *Mirqātu’l-mefâtîh*, 1/218.

yapılmıştır.⁵⁶⁹ Bununla birlikte hadisin ikinci kısmı, cihâdın süresini belirleyen ilk cümleyi tekîd amacıyla gelmiş olabileceği de söylenmiştir. Buna göre ikinci kısma şöyle anlam verilmiştir: “(Deccâl’in çıkmasını) ne zâlimin zulmu ne de adilin adaleti geçersiz kılmaz.”⁵⁷⁰

Hiz. Peygamber’in yukarıdaki hadisin cihâdla ilgili kısmını niçin söylediği üzerine iki yorum yapılmıştır. Bunlardan birincisi şöyledir: Hiz. Peygamber, İslâm dininin kısa bir süre sonra yok olacağını sanan bazı kâfirlerin ve münafıkların düşüncelerini geçersiz kılmak için söylemiştir.⁵⁷¹ İkinci yorum da şöyledir: Hiz. Peygamber kendisinden sonra ümmeti içinden adaletle hükmetmeyen ve ganimet elde etmek isteyen fâcir devlet başkanları ile de cihâd edilmesi gerektiğini bildirmek için böyle buyurmuştur.⁵⁷²

Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi

Yukarıdaki senedlerde ortak râvî bulunmamaktadır. İncelenen senedlerin en sağlamı olan Ebû Dâvud rivâyetinin hadisçi- yönetici ilişkisine değinilecektir. Sahâbî Enes b. Mâlik’ten hadisi nakleden mechûl râvî Yezîd b. Ebû Nuşbe ve onun öğrencisi Ca’fer b. Burkân’ın yöneticilerle ilişkisine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Onun öğrencisi Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzim’in ise yönetime yakın olup olmadığı üzerine bazı değerlendirmeler yapılabilir. el-Kûfi nispesine sahip Ebû Muâviye 113 yılında doğmuş, küçük yaşta gözlerini kaybetmiş ve 195 yılında vefat etmiştir. Buna göre hayatının 22 yaşından sonraki 60 yıllık süresi Abbâsiler döneminde geçmiştir. Hicrî 170/786 yılında Abbâsî halîfesi olan Hârûn er-Reşîd’in (d. 145/766-ö. 193/809), Muhammed b. Hâzim’e değer verdiği ve saygı gösterdiği nakledilmiştir.⁵⁷³ Halife birlikte yedikleri yemek sonrasında Ebû Muâviye’nin ellerini yıkaması için su dökmüştür. Bu halîfenin Ebû Muâviye’ye saygısı olarak yorumlanabilir. Yine aynı halîfenin, Ebû Muâviye’ye çok altın verdiği söylenilmiştir. Bundan da Hârûn er-Reşîd’in ona değer

⁵⁶⁹ Ali el-Kârî, *Mirqâtu’l-mefâtîh*, 1/218.

⁵⁷⁰ el-Mubârekfûrî, *Mir’âtü’l-mefâtîh*, 1/134.

⁵⁷¹ Ali el-Kârî, *Mirqâtu’l-mefâtîh*, 1/218.

⁵⁷² el-Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 14/145.

⁵⁷³ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 9/77; ez-Zehebî, *Tezkiratu’l-huffâz*, 1/295.

verdiği anlaşılabilir.⁵⁷⁴ Ebû Muâviye küçükken dedesiyle haccetmiştir. Hac esnasında bir a‘rabî Ebû Muâviye’nin dedesine “torunun kesinlikle bir saygınlığı olacak ve sultanların halılarında yürüyecek” demiştir. Bu olayı Ebû Muâviye, Hârûn er-Reşîd’e anlatmış ve halîfenin hoşuna gitmiştir.⁵⁷⁵ Küçükken yaşadığı böyle bir olayı halifeye anlatması, kendi diliyle sultanlarla yakınlık kurma isteğinin bir ifadesi olarak görülebilir. Ayrıca Harûn er-Reşîd’in katıldığı hadis meclislerinde Muhammed b. Hâzim hadis okutmuştur.⁵⁷⁶ Bu bigiler dikkate alındığında Ebû Muâviye’nin Halîfe Hârûn er-Reşîd ile arasının iyi olduğu söylenebilir. Halife ile Ebû Muâviye’nin bu yakınlığı, onun Bağdât’a gelmesinden sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Ancak Bağdat’a ne zaman geldiğine dair kesin bir bilgi yoktur.⁵⁷⁷

Muâviye b. Hâzim hakkında aktarılan bilgilerden biri de, ırcâ’ düşüncesini savunan Murcie mezhebînin mensubu hatta Kûfe’deki önderi olmasıdır. Daha da önemlisi mezhebinin yayılması için davetçilik yapmaktadır. Bundan dolayı onun cenaze namazına, Veki’ b. el-Cerrâh’ın katılmadığı belirtilmiştir. İrcâ’/mürchie ile ilgili hadisçiler tarafından yapılan farklı tanımlar bulunmaktadır.⁵⁷⁸ Hadisçiler için, genelde ırcâ’ amellerin imandan bir cüz olmadığı, imanın artıp eksilmediği ve müminlerin cennet veya cehennemlik olduklarına dair hükmün Allah Teâlâ’ya bırakılmasını ifade eder ve bu anlamıyla da bir cerh sebebi değildir.⁵⁷⁹ Muhammed b. Hâzim’in ırcâ’ düşüncesi ile ilişkisine değinilmesi incelenen hadisin ilk kısmının iman-amel ayrımına işaret etmesi ve bunun da onun mezhebî mensubiyetine uygunluğu dolayısıyladır.

Muhammed b. Hâzim’in Bağdat’a geldikten sonra halife Harûn er-Reşîd’e yakın bir isim olduğu görülmektedir. Ancak incelenen rivâyeti nakletmesinde halifeye yakınlığının etkisinin olduğu gösteren açık bir delil yoktur. Kaldı ki, Muhammed b. Hâzim, bu bakımdan herhangi bir tenkide uğramamıştır. Ne var ki, o bu rivâyeti nakletmekle mensûp

⁵⁷⁴ ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 9/77.

⁵⁷⁵ Ebû Sa‘d Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem‘ânî, *el-Ensâb*, ed. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Haydarabad: Dâiratü’l-Me‘ârifî’l-‘Osmâniyye, 1397/1977), 8/391, 392.

⁵⁷⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/134.

⁵⁷⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/134.

⁵⁷⁸ Hüseyin Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciû Râvîler* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 41-66.

⁵⁷⁹ İrcâ’ terimi ve hangi durumda cerh sebebi sayıldığı için bkz. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 153-154.

olduğu mezhebinin iman hakkındaki görüşünü yayma amacı taşımış olabilir. Bundan dolayı da senedinde mechûl bir râvî olan rivâyeti aktararak hata yaptığı söylenebilir. Nitekim o, A‘meş dışındaki hadis aldığı hocalarından rivâyette bulunurken hata ettiği dolayısıyla eleştirilmiştir.

Değerlendirme

Kur’an-ı Kerîm’de fâcir yöneticilerle beraber cihâd etmeyi yasaklayan herhangi bir âyet bulunmamaktadır. Aksine, mutlak anlamda cihâd edilmesi emredilmektedir.

Hadislerden fâcir devlet başkanları ile cihâd edilebileceğini belirten başka rivâyetler delil olarak getirilebilir. Bunlardan biri *Fâcir Yöneticilerin Arkasında Namaz* başlığı altında incelenen Ebû Dâvud rivâyetidir.

Hadislerden bu konuda getirilen öteki deliller ise daha çok cihâdın kıyamete kadar süreceğini ifade eden rivâyetlerdir. Bunlardan biri şöyledir: “atların alınlarına sarkan saçlarında kıyamet gününe kadar hayır düğümlenmiştir, Hayır, (âhirette) sevâb, (dünyâda) ganimettir". Ahmed b. Hanbel bu hadisten fâcir yöneticilerle cihâd edilmesi gerektiğini anlamıştır.⁵⁸⁰ el-Buhârî de yukarıda geçen bâb başlığını, bu hadis dolayısıyla atmıştır. İbn Abdilber, bir grup alimin bu hadisi sâlih olsun fâcir olsun her devlet başkanı ile cihâd etmenin delili olarak kullandıklarını belirtmiştir.⁵⁸¹ Cihâdın kıyamete süreceğinin delili olarak getirilen bir başka rivâyet de şöyledir: “Ümmetimden bir topluluk kendilerine düşmanlık edenlere üstün gelerek hak üzere savaşımaya devam eder. Nihayet, ümmetimin sonuncusu Mesih Deccal’i öldürür.”⁵⁸²

Hadislerden getirilen bir başka delil de Hz. Peygamber’in şu sözüdür: “Kesinlike Allah bu dini fâcir bir adamla da olsa destekler.”⁵⁸³ İbn Teymiyye’ye göre, bu rivâyet fâcir devlet başkanı ile cihâd etmeye cevaz vermektedir.⁵⁸⁴

⁵⁸⁰ et-Tirmizî, “Cihâd”, 9.

⁵⁸¹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 14/97.

⁵⁸² Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 4.

⁵⁸³ ed-Dârimî, 1421/2000, “Siyer”, 74.

Sahâbî uygulamaları da fâcir devlet başkanı ile cihâd edildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin Ebû Eyyûb el-Ensârî, Yezîd b. Muâviye ile beraber cihâd etmiştir.⁵⁸⁵ Daha önce değinilen sahâbî İbn Ömer ve tabîî Hasan el-Basrî de fâcir devlet başkanı ile cihâd edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. İlk dönemdeki uygulamaları dikkate alan İbn Teymiye de Râşid Halîfeler Döneminden sonra yapılan savaşların çoğunun fâcir devlet başkanları ile gerçekleştiğini ve fâcirle birlikte savaşılmasının sahabeden beri devam eden bir sünnet olduğunu dile getirmiştir.⁵⁸⁶

Burada bazen fâcir bir yönetici veya komutan ile cihâd etmenin daha uygun olacağını belirten görüşe değinmekte yarar vardır. Ahmed b. Hanbel'e isnad edildiği üzere zayıf ve sâlih olan bir emir yerine, güçlü ve fâcir olan bir emir ile cihâda çıkmak Müslümanlar için daha yararlı olabilir. Çünkü güçlü fâcir, Müslümanları daha iyi korur ve günahı ise kendinedir. Zayıf sâlihin de güzel ameli kendine, zayıflığı ise Müslümanlardır.⁵⁸⁷ Yine Ahmed b. Hanbel'e göre Müslümanlara şefkat ve koruma amacı taşıyan kişi şarap içtiği ve gaflette olduğu bilinse bile, onunla savaş edilmesi gerekir.⁵⁸⁸

3.5. Yöneticilerden Atâ Almak

Hadisçi-yönetici ilişkisi bağlamında değerlendirilecek rivâyetlerden bir diğeri, yöneticilerden atâ alma konusu ile ilgilidir. Aşağıdaki rivâyet bağlamında atâ kelimesinin hangi anlamı ifade ettiği ile onun niçin ve ne zaman yasaklandığının sebepleri üzerinde durulacaktır. Bunlara ilaveten, râvîlerin yöneticilerle ilişkisinin metne etkisinin olup olmadığı ele alınacaktır.

3.5.1. İlgili Rivâyet

Ebû Dâvud, atâ almakla ilgili yaklaşık olarak aynı anlama gelen iki hadis nakletmiştir. Birincisi şöyledir:

⁵⁸⁴ Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-fetâvâ* (Dâru'l-Vefâ', 1426/2005), 28/143.

⁵⁸⁵ Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 5/278, 279.

⁵⁸⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-fetâvâ*, 28/276.

⁵⁸⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû'atu'l-fetâvâ*, 28/143.

⁵⁸⁸ İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr*, 10/22.

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَارِجِ حَدَّثَنَا سُلَيْمُ بْنُ مُطَيْرٍ شَيْخٌ مِنْ أَهْلِ وَادِي الْقُرَى قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي مُطَيْرٌ أَنَّهُ خَرَجَ حَاجًّا حَتَّى إِذَا كَانَ بِالسُّوَيْدَاءِ إِذَا بِرَجُلٍ قَدْ جَاءَ كَأَنَّهُ يَطْلُبُ دَوَاءً وَخُضْضًا فَقَالَ: أَخْبِرْنِي مَنْ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَجَّةِ الْوَدَاعِ وَهُوَ يَعِظُ النَّاسَ وَيَأْمُرُهُمْ وَيَنْهَاهُمْ فَقَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، خُذُوا الْعَطَاءَ مَا كَانَ عَطَاءً فَإِذَا تَجَافَقْتُ فَرِيشٌ عَلَى الْمُلْكِ وَكَانَ عَنْ دِينٍ أَحَدِكُمْ فَدَعُوهُ.

Mutayr hac için çıktı ve Süveydâ'da⁵⁸⁹ sanki ilaç ve deva aramak için gelmiş bir adamla karşılaştı. Ve o adam, Vedâ Haccı'nda Rasûlullah'ı (sallallahu aleyhi ve sellem), insanlara (bazı şeyleri) emrettiği ve (bazı şeyleri) yasakladığı vaaz verirken işiten bir kişinin kendisine şunu haber verdiğini söyledi: “Ey insanlar! Atâyı, atâ olduğu sürece alınız. Ancak, Kureyş mülk için savaşmaya başladığında ve atâ dininiz karşılığında (verildiğinde), onu terkediniz.”⁵⁹⁰

İkinci hadis de şöyledir:

حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ حَدَّثَنَا سُلَيْمُ بْنُ مُطَيْرٍ مِنْ أَهْلِ وَادِي الْقُرَى عَنْ أَبِيهِ أَنَّهُ حَدَّثَهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَجُلًا يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَجَّةِ الْوَدَاعِ أَمَرَ النَّاسَ وَنَهَاهُمْ ثُمَّ قَالَ: اللَّهُمَّ هَلْ بَلَّغْتُ؟ قَالُوا: اللَّهُمَّ نَعَمْ ثُمَّ قَالَ: إِذَا تَجَافَقْتُ فَرِيشٌ عَلَى الْمُلْكِ فِيمَا بَيْنَهَا وَعَادَ الْعَطَاءُ رُشًا فَدَعُوهُ.

Mutayr haber verdi: “Bir adam işittim.” dedi. (O adam) Diyordu ki: “Veda Haccı'nda Rasûlullah'ı (sallallahu aleyhi ve sellem) işittim. İnsanlara (bazı şeyleri) emretti ve (bazı şeyleri) yasakladı. Sonra buyurdu ki: “Ey Allah'ım tebliğ ettim mi?” İnsanlar dedi ki: “Ey Allah'ım evet.” Sonra buyurdu ki: “Kureyş, mülk için kendi arasında savaşmaya başladığında ve atâ rüşvete döndüğünde, onu terkediniz.”

Öncelikle, hadiste geçen atâ (atiyye) kelimesinin hangi anlamda kullanıldığını ortaya koymak gerekmektedir. Atâ (atiyye) sözlükte “verilen şey” anlamında isimdir.⁵⁹¹

⁵⁸⁹ Süveydâ, Medîne'den Şâm yönüne doğru giden bölgede yer almaktadır. Ayrıca, bu isimde biri Harrân şehrinin yakınlarında ve bir başkası Havrân köylerinden biri olmak üzere iki yer daha vardır. (Bkz. el-Münzirî, *Muhtaşaru Süneni Ebî Dâvûd*, 4/207.)

⁵⁹⁰ Ebû Dâvûd, “Harac”, 17. Hz. Ali ve Hz. Selmân'dan aynı anlamda rivâyet edilen mevkûf haberler için bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 21/183. Aynı şekilde, Hz. Ebû Zerr'den aktarılan mevkûf haber için bkz. Müslim, “Zekât”, 35.

⁵⁹¹ Halîl b. Ahmed, 3/184-185; el-Cevherî, 6/2430; Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdulmecîd Katâmiş (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1422/2001), 39/62.

Atâ kelimesi Kur'an-ı Kerîm'de genel anlamda Allah Teâlâ'nın dünyada tüm insanlara;⁵⁹² ahirette ise inanan kullarına verdiği nimetler⁵⁹³ ve özelde Hz. Süleyman'a (a.s.) verilen mucizeler⁵⁹⁴ için toplam beş kez kullanılmıştır.⁵⁹⁵

İncelenen metindeki atâ kelimesinin, sözlük anlamında kullanıldığı yani yönetici tarafından verilen her türlü şeyi ifade ettiği belirtilmiştir.⁵⁹⁶ Buna göre atâ kelimesinin Hz. Peygamber'in uygulamaları da dikkate alınarak aşağıdaki anlamları içerdiği söylenebilir:

İslâm devletinin mâlî kaynaklarından birisi olan fey gelirlerinden, devlet başkanının bütün Müslümanlara dağıttığı maaşların kastedildiği söylenebilir. Atâ kelimesinin bu kullanımı, Hz. Ömer zamanında terimleşmiştir. Buna göre Hz. Ömer'in fey gelirlerinin dağıtımı için kurduğu divân teşkilatının Müslümanlara yılda bir defa verdiği paraya atâ veya atıyye denir. Emevîler ve Abbâsiler zamanında ise atâ kelimesi daha çok askerlerin maaşları için kullanılmıştır.⁵⁹⁷

Devlet başkanının, bir kişiye çalışmasının karşılığında verdiği maaş anlamında kullanılmış olabilir. Nitekim, şu hadiste geçen atâ kelimesi bu anlamda yorumlanmıştır: Abdullah b. es-Sa'dî haber verdi. O, halifelik yaptığı dönemde Ömer'e geldi. Ömer, ona dedi ki: "İnsanların işlerini üstüne almanı sana, ben söylemedim mi ki, (buna karşılık) ücret verildiğinde, onu hoş görmüyorsun?" Ben de dedim ki: "Evet." Sonra Ömer dedi ki: "Böyle yapmaktaki amacın nedir?" Dedim ki: "Benim atlarım, kölelerim var. Benim durumum iyi. Çalışmamın karşılığının müslümanlar için sadaka olmasını istiyorum." Ömer dedi ki: "Böyle yapma. Senin istediğini, ben de istemiştim. Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) bana atâ verirdi; ben de, ona "bunu benden daha fakir olan kimseye ver" derdim." Yine böyle bir mal verdi. Ben de "bunu benden daha fakir olan kimseye ver" dedim. Rasûlullah (sallallahu aleyhi vesellem) "onu al, rızık yap veya tasaduk et. Bu

⁵⁹² el-İsrâ 17/20. Bu âyette, atâ kelimesi iki kez geçmektedir

⁵⁹³ Hûd 11/108; en-Nebe' 78/36.

⁵⁹⁴ Sâd 38/39.

⁵⁹⁵ Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 464.

⁵⁹⁶ el-Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd*, 8/173.

⁵⁹⁷ Mustafa Fayda, "Atâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 4/33-34.

maldan istemeksizin ve kalben yönelmeksizin sana herhangi bir şey geldiği zaman onu al. Böyle olmadığı takdirde onun peşine düşme.” buyurdu.⁵⁹⁸

Devlet başkanı tarafından verilen bağış (hibe) ve hediyeler anlamında da anlaşılabilir.⁵⁹⁹ Hz. Peygamber’in hediye verdiği ve kabul ettiği bilinmektedir.⁶⁰⁰

Atânın din karşılığında verilmesinin, şer‘an yasaklanmış bir davranışı yapmak veya haram olan bir konuda devlet başkanına itaat etmek ya da yöneticilerin İslâm dinine aykırı siyasetlerine ses çıkarmamak anlamlarına geldiği söylenmiştir. Atânın rüşvete dönmesi de, onun bazı siyasi ve dünyevî çıkarlar gözetilerek verilmesini ifade etmektedir.⁶⁰¹ Hattâbî metnin bu kısmı için şu açıklamayı yapmıştır: “Bu, hak edenlere sarf etmemek, güç ve makam sahiplerine vermektir.”⁶⁰²

Atânın din karşılığında verilmesi veya rüşvete dönmesi, Kureyş’in mülk (saltanat) için birbirleriyle mücadele edeceğini bildiren istikbalî haberin gerçekleşeceği zamana bağlanmıştır. Bu zamanın İslâm tarihindeki, Kureyş kabilesi içinde meydana gelen ve ilk saltanat mücadeleleri olan Cemel⁶⁰³ ve Sıffîn⁶⁰⁴ savaşlarına karşılık geldiği söylenebilir.

⁵⁹⁸ el-Buḥârî, “Ahkâm”, 17; “Zekât”, 51; Müslim, “Zekât”, 110, 111, 112. Bu hadisten, devlet başkanının bir sebep dolayısıyla, yönettiklerinden bazılarını, onlardan daha çok ihtiyaç sahibi başka birileri bulunsa bile, atâ verme hakkının olduğu anlamı çıkartılmıştır. (Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3/338.)

⁵⁹⁹ Hibe ve hediye arasındaki ilişki için şu yorum yapılmaktadır: Her hediye bir hibedir. Ancak hibe, yardım ve ibadet amaçlı bağışlamaları da içine alır. Dolayısıyla hibe, hediye den daha kapsamlıdır. (Bkz. Ali Bardakoğlu, “Hediye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 17/151.) el-Buḥârî’nin hibe ile ilgili bazı bâb başlıklarının altında hediye konusuna ait olan hadislere yer vermesi, bu sebepten olsa gerektir. (Bkz. el-Buḥârî, “Hibe”, 10, 17.)

⁶⁰⁰ el-Buḥârî, “Hibe”, 10.

⁶⁰¹ Bkz. Ebu’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu’l-Cevzî, *Keşfu’l-muşkil min ḥadîsi’ş-Şaḥîḥayn*, thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1418/1997), 1/361; Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâil Emîr es-San‘ânî, *et-Tenvîr şerḥu Câmi’i’ş-şagîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm (Riyad: Mektebetü Dâru’s-Selâm, 1432/2011), 5/468; el-Azîmâbâdî, *‘Avnû’l-ma’bûd*, 8/174.

⁶⁰² el-Hattâbî, *Me‘âlimu’s-Sünen*, 3/11-12.

⁶⁰³ Cemel Vak‘ası için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, “Cemel Vak‘ası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7/320-321.

Bilindiği gibi, ilk mücadelede herhangi bir iktidar değişikliği meydana gelmemişken, ikincisinin sonunda gelişen olayların ardından Muâviye b. Ebû Süfyân, Emevî devletini kurmuştur.

Emevî devleti yöneticilerinin atâ verirken göz önünde bulundurdıkları amaçlara değinmeden önce, Râşid halifelerin bu konuda nasıl bir yöntem uyguladıklarını ortaya koymakta yarar vardır. Böylece atâların dağıtılması bakımından her iki dönem arasındaki fark anlaşılmış olacaktır.

Hiz. Ebû Bekir halifeliğinin ilk yılında, Hiz. Peygamber'in Bahreyn'e emir ve âmil olarak atadığı el-Alâ' b. el-Hadramî tarafından getirilen vergi gelirlerini önce Rasûlullah'ın (sallallahu aleyhi vesellem) mal vaat ettiğı kişilere dağıtmıştır. Bunlardan arta kalanı da Müslümanlar arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin eşit olarak paylaşmıştır. İkinci yıl daha çok mal gelmiştir. Hiz. Ebû Bekir, aynı şekilde bunları da Müslümanlar arasında eşit olarak bölüştürmüştür.

Hiz. Ömer divân teşkilatını kuruncaya kadar fey gelirlerinin dağıtımında Hiz. Ebû Bekir gibi eşitlik ilkesini dikkate almış, bundan sonra ise Müslümanları, İslâm dinindeki önceliklerine göre sınıflandırmış ve buna göre atâları paylaşırma yöntemini benimsemiştir.⁶⁰⁵

Hiz. Osman'ın atâ uygulaması, bir başka deyişle devletin maddî imkanlarını kullanış şekli eleştirildiğı konulardan birisi olmuştur. Onun, İfrîkiyye ganimetinin beşte birini amcasının oğlu Mervân b. el-Hakem'e verdiğı iddia edilmiştir.⁶⁰⁶ İbrahim Hakkı Atçeken ise İfrîkiye ganimetinin beşte birinin Mervân b. el-Hakem'e verilmesi konusunda değişik kaynaklarda yer alan rivâyetleri ele aldıktan sonra bunları eleştiren veya kabul etmeyen bazı görüşlere yer vermiş ve daha sonra da kendi düşüncesini şöyle açıklamıştır: "Hiz.

⁶⁰⁴ Mahayudin Hajji YAHYA, "İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffin Vak'ası", çev. Ahmet Turan Yüksel, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/30 (Temmuz 2010), 241-260.

⁶⁰⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî Ebû Yûsuf, *el-Harâc* (Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Ma'rife, 1399/1979), 53-54.

⁶⁰⁶ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (el-Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.), 195.

Osman'ın Mervan'a İfrîkiyye ganimetinin 1/5'ini vermesiyle ilgili öne sürülen iddia sabit değildir. Medine'ye taşınması zor olan malların Mervan tarafından satın alınması ve kalan bir miktar borcunun Hz. Osman tarafından zafer müjdesi olarak bağışlanması söz konusudur.”⁶⁰⁷ Hz. Osman’ın Medîne çarşısı gelirini amcasının öteki oğlu el-Hâris b. el-Hakem’e tahsis etmesi de halk arasında ciddi tartışmalara yol açmıştır. ⁶⁰⁸ Hz. Osman kendisine yöneltilen itirazlara, İslâm dininin akrabaları gözetme (sıla-i rahim) emri ile karşılık vermiştir.⁶⁰⁹

Emevîler dönemindeki bazı yöneticilerin maaş, bağış veya hediye verirken siyasî amaçlar gözettiği söylenebilir. Onlar taraftarlarına bağışta bulunurken cömert davranmışlardır. Karşıtlarını ise ya mal ve para yardımı ile etkisiz hale getirmeyi ya da bağış ve gıda yardımlarını azaltarak güçsüzleştirmeyi amaçlamışlardır.

Emevî Devletinin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân’ın siyasî bir amaç için bağış veya hediye verdiği söylenebilir. O, İbn Ömer’e yüklü miktarda para göndermiş ve daha sonra da ondan oğlu Yezîd’e biat etmesini istemiştir. Bunun üzerine İbn Ömer “Dinim, benim nazarımda çok ucuz olduğu görülüyor.” demiş ve parayı kabul etmemiştir.⁶¹⁰

Muhalifleri zayıflatma amacı için yapılan bir uygulama, Muâviye b. Ebû Süfyân’ın Kûfe valisi Muğîre b. Şu‘be hakkında dile getirilebilir. O gıda ve maaş yardımlarını Emevî devletinin muhalifi olan Kûfelilere vermeyince, Hz. Alî’yi destekleyen Hucr b. Adî tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.⁶¹¹

⁶⁰⁷ İsmail Hakkı Atçeken, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakemin Rolü”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (Ekim 1999), 327.

⁶⁰⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, 195.

⁶⁰⁹ Hz. Osman’ın bu tür uygulamalarının değerlendirilmesi için bkz. Adem Apak, “Hz. Osman’ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları’nın Devlet İdaresindeki Yeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak 1998), 509-511.

⁶¹⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 4/182. Yukarıda geçen Hz. Ömer hadisi dolayısıyla, İbn Ömer’in hiç kimseden hiçbir şey istemediği, kendisine verilen hiçbir şeyi de geri çevirmediği rivâyet edilmiştir. (Bkz. Müslim, “Zekât”, 111.)

⁶¹¹ et-Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/255-256.

Emevî devleti zamanında maaş ve bağış gibi, hediye de verilirken farklı bir amaç taşıdığı, adaleti ile meşhur Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz’in şu sözünde açıkça ortaya çıkmaktadır: “Hediye, Hz. Peygamber zamanında hediye idi. Bugün ise rüşvettir.”⁶¹²

Ele alınan Ebû Dâvud hadisinin şâhidi olarak, Muâz b. Cebel’den şöyle bir rivâyet aktarılmıştır:

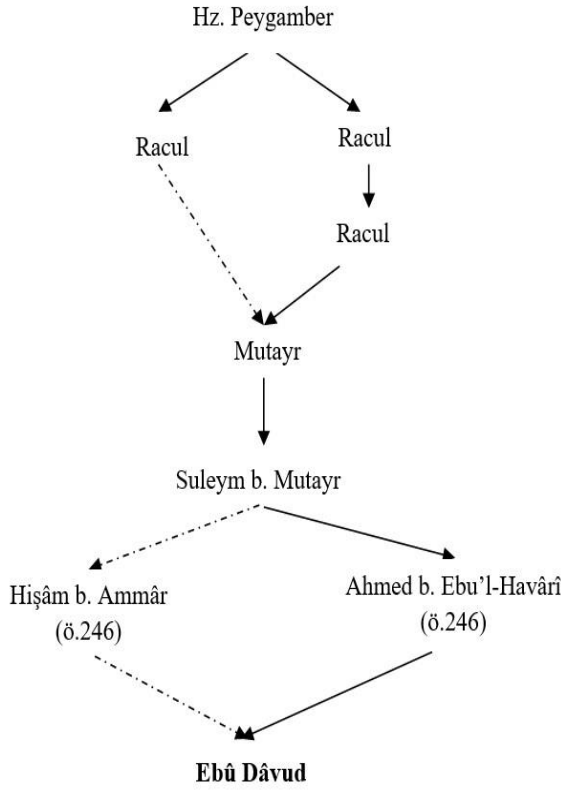
حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ يُوْسُفَ بْنِ يَعْقُوبَ الْبَلْخِيُّ ثنا عَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ الْمُرَوَزِيُّ ح وَحَدَّثَنَا خَطَّابُ بْنُ سَعِيدٍ الدِّمَشْقِيُّ وَالْحُسَيْنُ بْنُ إِسْحَاقَ التُّسْتَرِيُّ قَالَا: ثنا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ قَالَا: ثنا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنُ يَزِيدَ بْنِ جَابِرٍ عَنِ الْوَضِيِّ بْنِ عَطَاءٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ مَرْثَدَةَ عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: خُذُوا الْعَطَاءَ مَا دَامَ عَطَاءٌ فَإِذَا صَارَ رِشْوَةً فِي الدِّينِ فَلَا تَأْخُذُوهُ وَلَسْتُمْ بِتَارِكِيهِ يَمْنَعُكُمُ الْفَقْرُ وَالْحَاجَةُ إِلَّا إِنْ رَحَى الْإِسْلَامَ دَائِرَةً فَذُورُوا مَعَ الْكِتَابِ حَيْثُ دَارَ إِلَّا إِنْ الْكِتَابُ وَالسُّلْطَانُ سَيَقْتَرِفَانِ فَلَا تُفَارِقُوا الْكِتَابَ إِلَّا إِنَّهُ سَيَكُونُ عَلَيْكُمْ أَمْرٌ يَقْضُونَ لَأَنْفُسِهِمْ مَا لَا يَقْضُونَ لَكُمْ إِنْ عَصَيْتُمُوهُمْ قَتَلُوكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ أَضَلُّوكُمْ» قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ نَصْنَعُ؟ قَالَ: كَمَا صَنَعَ أَصْحَابُ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ نُشِرُوا بِالْمَنَاشِيرِ وَحُمِلُوا عَلَى الْخَشَبِ مَوْتٌ فِي طَاعَةِ اللَّهِ خَيْرٌ مِنْ حَيَاةٍ فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ

“Atâyı, atâ olduğu sürece alınız. Din konusunda rüşvete dönüştüğünde, onu almayınız. Böyle de olsa, fakirlik ve ihtiyaç sizi engellediğinden, atâyı terkedemezsiniz. Dikkat edin! İslâm değirmi döner. Siz de Kitâb’ın döndüğü yere dönünüz. Dikkat edin! Kitâp ve sultan ayrılacak. Kitap’tan ayrılmayınız. Dikkat edin! Başınıza öyle sultanlar gelecek ki, sizin için vermedikleri hükmü, kendileri için verecekler. Onlara isyan ederseniz, sizi öldürürler; itaat ederseniz sizi yoldan çıkarırlar.” Dediler ki: “Ya Rasûlullah ne yapmamızı buyurursun?” Buyurdu ki: “İsa b. Meryem’in arkadaşları gibi yapınız; testerelerle biçildiler, çarpmıha gerildiler. Allah’a tâat halindeki ölüm, O’na ma‘siyet halindeki hayattan daha hayırlıdır.”⁶¹³

Ebû Dâvud hadisi tabloda gösterilen senedler üzerinden değerlendirilecektir:

⁶¹² el-Buḥârî, “Hibe”, 17.

⁶¹³ et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebir*, 20/90.

Şekil 18. Sened tablosu: Yöneticilerden atâ almak

Ebû Dâvud'un hocalarından biri olan Hişâm b. Ammâr'ın tarîkinde sahâbî mubhemdir. Ancak Ebû Dâvud'daki metnin sonunda seneddeki mubhem sahâbînin kimliğinin sorulması üzerine, o kişinin Zu'z-Zevâid⁶¹⁴ olduğu açıklaması, buradaki mubhemliği ortadan kaldırmaktadır. Böylece sened muttasıl hale gelmektedir.⁶¹⁵

⁶¹⁴ Hadisin farklı bir tarîkine yer veren el-Buhârî, sahâbînin kunyesini Ebu'z-Zevâid olarak nakletmiştir. (Bkz. el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/235-236.) İbnu'l-Esîr, isimler bölümünde Zu'z-Zevâid'i, künyelerde de Ebu'z-Zevâid'i kullanmış ve doğrusunun Zu'z-Zevâid olduğunu belirtmiştir. (Bkz. Ebu'l-Hasen İzzuddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvid - Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/217; 6/119.)

⁶¹⁵ Ne var ki, Mizzî, el-Hasen b. Süfyân'dan naklettiği Hişâm b. Ammâr tarîkinde Mutayr b. Suleym ile sahâbî arasında ismi verilmeyen (racul) bir ravînin olduğu bir senede daha yer verir. Daha sonra da Hişâm b. Ammâr tarîkinin doğru şeklinin bu olduğunu ve Ebû Dâvud'un bazı nushalarında da böyle geçtiğini kaydeder. (el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/529.)

Ebû Dâvud'un bir başka hocası Ahmed b. Ebi'l-Havârî'den gelen tarîkte ise hem sahâbî hem de ondan aktaran râvî mubhemdir. Burada, ne sahâbînin ne de ondan hadisi rivâyet eden râvînin mubhemliğini ortadan kaldıracak bir bilgiye rastlanmıştır. Dolayısıyla, bu senedde inkita' vardır. Bu nedenle de Ahmed b. Ebi'l-Havârî tarîki zaîftir.

Mutayr b. Suleym'in hocaları ile ilişkisi şöyle değerlendirilmiştir: O, hadisi önce sahâbî Zu'z-Zevâid'den bir kişi vasıtasıyla almış daha sonra da ondan bizzat işittmiştir.⁶¹⁶ Çünkü el-Buhârî ve İbn Ebû Hâtim, Mutayr b. Suleym'in Zu'z-Zevâid'den hadis işittiğini kaydetmiştir.⁶¹⁷

Ebû Dâvud, Ahmed b. Ebi'l-Havârî rivâyetinden sonra şu senedi de verir:

وَرَوَاهُ ابْنُ الْمُبَارَكِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ مُطَيْرٍ

Ancak söz konusu hadisin bu senedi d muttasıl olmayıp, muallaktır . Bir başka ifadeyle senedin müellif tarafında inkita' vardır.⁶¹⁸

Ebû Dâvud hadisinin şahidi olan senedde de inkita' vardır. Şöyle ki, Yezîd b. Mersed hadisi naklettiği sahâbî Muâz b. Cebel'den hadis işitmemiştir.⁶¹⁹ Dolayısıyla senedin sübût sorunu bulunmaktadır. Bu sebeple de hadis zaîftir. Ayrıca hadisi Muaz b. Cebel'den sadece Yezîd b. Mersed'in, ondan da el-Vadîn b. Atâ'nın rivâyet ettiği, dolayısıyla senedin garîb olduğu kaydedilmiştir.⁶²⁰

Bu bilgilere göre yukarıdaki isnadlardan sadece Mutayr b. Suleym'in, sahâbî Zu'z-Zevâid'den naklettiği sened muttasıldır. Ötekiler munkatı'dır.

⁶¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 10/181.

⁶¹⁷ el-Buhârî, Mutayr isminde biri Zu'l-Yedeyn ve öteki Zu'z-Zevâid'den işiten olmak üzere iki farklı kişi aktarmıştır. (Bkz. el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/20.) İbn Ebû Hâtim ise hem Zu'l-Yedeyn hem de Zu'z-Zevâid'den işiten Mutayr isminde tek bir ravîye yer vermiştir. (Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/393.)

⁶¹⁸ Muhammed b. Yesâr'dan nakledilen farklı bir tarîk için bkz. el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/265. Burada Muhammed b. Yesâr'ın hocasının isminin Suleymân b. Mutayr olarak geçmesi bir yazım yanlışı olsa gerektir.

⁶¹⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/288.

⁶²⁰ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/165-166.

Râvîlerin Cerh Ve Ta'dîli

Mutayr b. Suleym'in cerh ve ta'dîli hakkında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. el-Buhârî'den Mutayr b. Suleym'in hadisinin sabit olmadığı bilgisi aktarılmıştır. Buna karşılık İbn Hibbân, onu sika kabul etmiştir. İbn Adî, Mutayr b. Suleym'in biri yukarıda geçen hadis olmakla birlikte, iki haberinin bulunduğunu kaydetmiştir. İbn Hacer, onun mechûlu'l-hâl olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, oğulları Suleym ve Şu'ayb dışında Mutayr b. Suleym'den hadis rivâyet eden bir başka kişi bilinmemektedir.⁶²¹ Görüldüğü gibi, hadis rivâyeti ile tanınmayan Mutayr b. Suleym için en uygun değerlendirme mechûl bir râvî olmasıdır. Bu sebeple de zaîf bir râvîdir.

Mutayr b. Suleym'in oğlu Suleym b. Mutayr'ı Ebû Hâtim mahalluhu's-sıdk lafzıyla ta'dîl etmiştir. Ancak İbn Hibbân munkeru'l-hadîs ve İbn Hacer leyyinu'l-hadîs lafzıyla cerh etmiştir. Ayrıca İbn Hibbân, onun ferd rivâyetleri ile ihticâc etmekten hoşlanmadığını belirtmiştir.⁶²² Bu bilgilere göre, Suleym b. Mutayr'ın rivâyetlerinin itibâr için alınabileceği söylenebilir. Ancak bu rivâyet bağlamında Suleym b. Mutayr da zaîftir. Çünkü söz konusu hadisin şâhidi olan rivâyet de munkatı'dır. Bir başka ifade ile Suleym b. Mutayr'ın senedini destekleyen zaîf de olsa muttasıl bir sened yoktur.

Ebû Dâvud'un hocası Hişâm b. Ammâr hakkında Yahya b. Maîn sika, Ebû Hâtim, ed-Dârekutnî, ez-Zehebî ve İbn Hacer sadûk lafzını kullanmıştır. en-Nesâî ise lâ be'se bih ifadesi ile cerh etmiştir. Eleştirildiği hususlardan bazıları yaşlandığında her ne zaman telkin yapılırsa, bunu kabul etmesi; kendisine verilen her hadisi okumasıdır. Bundan dolayı, yaşlılığından önceki hadisleri daha sahih kabul edilmiştir. Ebû Dâvud, Hişâm b. Ammâr'ın

⁶²¹ Bkz. el-Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 4/250; İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 1393/1973, 5/453; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/398; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/90; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 4/302-303; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/181; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 535.

⁶²² Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/214; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 1/449; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 3/324, 325; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 249.

aslı olmayan dört yüz hadis rivâyet ettiğini belirtmiştir.⁶²³ Görüldüğü gibi, alimlerin çoğu Hişâm b. Ammâr'ı sadûk kabul etmiştir.

Ebû Dâvud'un bir başka hocası Ahmed b. Ebi'l-Havârî hakkında herhangi bir cerh ifadesine rastlanılmamıştır. İbn Hacer, onun için sika lafzını kullanmıştır.⁶²⁴

Senedlerin Değerlendirilmesi

Ebû Dâvud hadisini değerlendiren alimler, genelde hadise zaîf hükmünü vermişlerdir. İbn Adî zaîf râvîleri içeren eserinde Mutayr b. Suleym'in hadis ilmindeki durumunu ele alırken incelenen rivâyete yer vererek rivâyetin zaîf olduğuna işaret etmiştir.⁶²⁵ Onun eserindeki zaîf ve mevzu' hadisleri derleyen Makdisî de Mutayr b. Suleym'in hadisini verdikten sonra onun hakkındaki el-Buhârî'nin görüşünü zikretmiştir.⁶²⁶ Ebû Dâvud'un *Sünen*'inin şârihlerinden biri olan Azimabâdî, Ebû Hâtim ve İbn Hacer'in Suleym b. Mutayr hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.⁶²⁷ Bir başka Ebû Dâvud şârihi Sehârenfûrî de Mutayr b. Suleym'in mechûlu'l-hâl olduğunu ve Suleym b. Mutayr'ın durumunu nakletmiştir.⁶²⁸ Şu'ayb el-Arnâvût ve ilmî heyetinin değerlendirmelerine göre de Suleym b. Mutayr'ın zaîf ve onun babası Mutayr b. Suleym'in de mechûl bir râvî olması dolayısıyla senedler zaîftir.⁶²⁹ Aynı gerekçelerle Elbânî'de hadise zaîf hükmünü vermiştir.⁶³⁰

⁶²³ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/66-67; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 4/302-304; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/247-255; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 573.

⁶²⁴ Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1/372-375; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 81.

⁶²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/398.

⁶²⁶ Ebu'l-Fadl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Zahîretü'l-huffâz el-muḥrec 'ale'l-hurûf ve'l-elfâz (ez-Zahîre fi'l-eḥâdîsi'z-za'ife ve'l-mevzû'a)*, thk. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî (Riyad: Dâru's-Selef, 1416/1996), 2/767.

⁶²⁷ el-Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd*, 8/173.

⁶²⁸ es-Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, 13/246.

⁶²⁹ Şu'ayb el-Arnâvût vd., *Sünenü Ebî Dâvûd*, 4/577.

⁶³⁰ el-Elbânî, *Da'ifu Süneni Ebî Dâvûd*, 2/416-418.

Râvîlerin Yöneticilerle İlişkisi

Yukarıda geçtiği üzere incelenen hadisteki zaîf râvîler Mutayr b. Suleym ve onun oğlu Suleym b. Mutayr'dır. Ne var ki, onların yöneticilerle ilişkisini ortaya koyacak herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Hem Zu'z-Zevâid hem de Muâz b. Cebel senedlerinin ortak râvîsi Hişâm b. Ammâr'ın yöneticilerle ilişkisine dair dile getirilebilecek bazı bilgiler bulunmaktadır. O, muhaddis olmasının yanı sıra, İbn Âmir kıraatinin iki râvîsinden biri ve uzun yıllar Dimaşk'te vaaz ve hutbe vermiş bir hatiptir. 153/770 yılında doğan ve 245/859 yılında vefat eden Hişâm b. Ammâr, Abbâsî devletinin yaklaşık bir asırlık dönemine şahit olmuştur. Onun Abbâsî halîfeleri Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde (218-232/833-846) devletin resmî anlayışı olarak kabul edilen halku'l-Kur'an hakkındaki görüşü, yöneticilerle nasıl bir ilişki kurduğuna dair ipucu verebilir. Hişâm b. Ammâr'ın Cebrâil ve Hz. Peygamber'in okuduğu Kur'an-ı Kerîm'in lafızlarının mahluk olduğunu düşüncesini benimsemesi, resmî anlayışa kısmen uygundur. Bundan dolayı o, Kur'an-ı Kerîm'in mahlûk olduğu düşüncesinin muhalifi Ahmed b. Hanbel tarafından sert bir dille eleştirilmiştir.⁶³¹

Öte yandan, halku'l-Kur'an düşüncesinin aleyhinde bir siyaset yürüterek muhaddisleri destekleyen ve bu düşüncenin devletin resmî görüşü olarak savunulmasına son veren Abbâsî halîfesi Mütevekkil ile Hişâm b. Ammâr arasında geçen şöyle bir olay anlatılmaktadır: Mütevekkil bazı çocuklarına hadis yazdırması için Hişâm b. Ammâr'ı Şam'daki sarayına davet etmiştir. Hadis rivâyeti esnasında Hişâm b. Ammâr'ın kıyafeti dolayısıyla bir sorun yaşanmıştır. Bunun üzerine Hişâm b. Ammâr, çocuklardan biri için güzel bir dilekte bulunmuştur. Bu olayı öğrenen Mütevekkil, Hişâm b. Ammâr'a bin dînâr verilmesini söylemiştir. Hişâm b. Ammâr istemeden ve kalben yönelmeden kendisine verilen bu bağışı kabul ettiğini belirtmiştir. ez-Zehebî, aktarılan bu olayın senedinin

⁶³¹ Ahmed b. Hanbel, Hişâm b. Ammâr'ın Allah Teâlâ'nın mahlûkâtına tecelli etmesi sözü dolayısıyla da kınamıştır. Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in Hişâm b. Ammâr'a yönelik eleştirilerinin, her iki alimin birbirlerinin akranı olması dolayısıyla ihtiyatla karşılanması gerektiğini söylemiştir. (Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/432; Tayyar Altıkulaç, "Hişâm b. Ammâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 18/151.)

munkatı‘ olduğunu belirtmiş ve daha sonra da “umulur ki, gerçekleşmiştir” demiştir.⁶³² ez-Zehebî’nin tahmini doğruysa, Hişâm b. Ammâr’ın halku’l-Kur’an hakkındaki görüşünün çok sürmediği söylenebilir.

Hişâm b. Ammâr’ın hem halku’l-Kur’an hakkındaki tutumu hem de rivâyetin gerçekleşmiş olduğu kabul edilirse Mütevekkil’le yakınlığı, onun yöneticilerle ilişkisinde dengeli bir siyaset gözetdiği şeklinde yorumlanabilir. Kaldı ki, Dimaşk’ta uzun yıllar hatiplik yapması bu siyasetinin bir sonucu olsa gerektir.

Muâz b. Cebel hadisinin munkatı‘ bir şekilde rivâyet edilmesine sebep olan râvî Yezîd b. Mersed’e kadılık teklif edilmiştir. Ancak kadılık yapmayı istemediğinden, adâb-ı muaşerete uygun olmayan bazı davranışlarda bulunmuş ve böylece bu görevden kurtulmuştur. Yezîd b. Mersed’in kadılık görevini kabu etmemesi, onun yönetimden uzak durma isteğini göstermektedir. Bu isteğin kaynağı da, onun âbid bir kişiliğe sahip olması ile açıklanabilir.⁶³³ Belki söz konusu hadisi rivâyet etmesinin sebebi de devlet işlerine karışmama arzusu olmuştur.

Metnin Değerlendirmesi

Haşr Sûresindeki âyetler⁶³⁴ fey gelirlerinin müslümanlara dağıtılmasını ifade etmektedir. Bu bakımdan hadis metnindeki “atâyı atâ olduğu sürece alınız” emri, fey gelirlerinden verilen maaşlara yönelik olduğu kabul edildiği takdirde, Kur’an-ı Kerîm’deki

⁶³² el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 30/251; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 11/428.

⁶³³ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 5/165; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1410/1990), 7/281-282.

⁶³⁴ el-Haşr 59/6-8. Bu âyetlerin meali şöyledir: **6-** Allah’ın, onlardan peygamberine verdiği ganimetlere gelince siz onun üzerine ne at, ne de deve sürmediniz. Fakat Allah peygamberini, dilediği kimselerin üzerine salar. Allah her şeye kadirdir. **7-** Allah’ın o kent halkından, Resulüne verdiği ganimetler, Allah’a, Resul’e, ona akrabaları, yetimlere, yoksullara, yolcuya aittir. Ta ki içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın. Peygamber size ne veriyse onu alın. Size neyi yasakladıysa ondan sakının ve Allah’tan korkun. Çünkü Allah’ın azabı şiddetlidir. **8-** Bir de göç eden fakirlere aittir ki yurtlarından ve mallarından çıkarılmışlardır, Allah’ın lütuf ve rızasını ararlar; Allah’a ve Resulüne yardım ederler. İşte doğru olanlar onlardır.

delillerle çelişmemektedir. Dolayısıyla kaynağı fey olan atıyyelerin alınmasında herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.

Aynı şekilde bu emir, yukarıda geçen Hz. Ömer (r.a.) hadisindeki gibi, bir emek karşılığında verilen maaş anlamında anlaşılırsa da temel naslarla uyum arz edecektir. Çünkü bu hüküm, bizzat Hz. Ömer (r.a.) hadisinden çıkartılmıştır.⁶³⁵

Yine buradaki atâ kelimesi devlet başkanının verdiği bağış ve hediye olarak yorumlandığında da hadisteki emrin Kur'an-ı Kerîm ve sünnetle çelişmediği söylenebilir. Böyle bir durumda devlet başkanının verdiği hediyein kabul edilmesi gerektiği, bunu reddetmenin ona karşı bir saygısızlık olacağı ifade edilmiştir. Öyle ki, "Rasûl, size neyi verirse, onu alınız."⁶³⁶ âyetindeki emir, Hz. Peygamber'in devlet başkanı olma sıfatıyla ilişkilendirilmiş ve aynı emrin bu makamda bulunan kişiler için de geçerli sayılacağı, dolayısıyla reddeden kişinin sanki Allah Teâlâ'nın emrini yerine getirmediği şeklinde yorumlanmıştır.⁶³⁷

Atânın din karşılığında verildiğinde veya rüşvete döndüğünde alınmamasının, Hz. Süleyman'ın (a.s.), Sebe melîkesinin gönderdiği hediyeleri kabul etmediğini bildiren âyetlerle bütünlük arzettiği söylenebilir.⁶³⁸ Buna ilaveten "Allah'ın âyetlerini az bir değer karşılığında satmayınız."⁶³⁹ âyeti de, bu tür amaçlarla verilen hediyelerin alınmaması gerektiğini belirten bir delil olabilir. Nitekim, böyle durumlarda atâ almak haram kabul edilmiştir.⁶⁴⁰

Hz. Peygamber'in Veda Haccı'nda bir topluluğun önünde verdiği vaazda söz konusu hadisi söylediği belirtilmiştir. Bir topluluğun dinlediği vaazın zaîf senedlerle nakledilmesi de bir eleştiri olarak dile getirilebilir.

⁶³⁵ el-Buhârî, "Ahkâm", 17; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/154.

⁶³⁶ el-Haşr 59/7.

⁶³⁷ İbn Battâl, *Şerhu Şaḥîḥ-i Buhârî*, 3/507; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/338.

⁶³⁸ en-Neml 27/35-36.

⁶³⁹ en-Nahl 16/95.

⁶⁴⁰ el-Azîmâbâdî, *'Avnû'l-ma'bûd*, 8/174.

Atâ almanın hükmü konusunda yöneticinin adilliği veya zalimliği ile verilen atânın kaynağının helal olup olmaması dikkate alınarak bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Yöneticinin durumu dikkate alınarak yapılan bir yorum, adil bir sultanın verdiği atıyyenin makbul olduğu, bunu alan kişinin de kınanmayacağı şeklindedir. Zalim yöneticiden atâ almak ise kerih görülmüştür. Çünkü bunun, kişinin takvasına zarar vereceği kabul edilmiştir. Bu durum, ilk dönem bazı alimlerin atıyye kabul etmemelerinin de sebebi olarak gösterilmiştir. Halifenin verdiği atıyyenin kaynağında haram mal çoksa, bunu almak haramdır. Helal mal çoksa atıyyeyi almak mubahtır. Şayet kaynağın haramlığına veya helallğine dair bir şüphe varsa, atıyyeyi reddetmek ihtiyata uygun olmalıdır. Takvanın gereği de budur.⁶⁴¹

Burada, yöneticilerden hediye almanın caizliğine dair kullanılan bir başka delile de değinmek uygun olacaktır. Bu delil, bazı sahâbe ve tabiûnun Emevî halifelerinden atâ ve hediye almalarıdır. el-Gazzâlî, onların sultanlardan hediye kabul ettiklerine dair rivâyetlerin, reddettiklerine ve kabul edenlere hücum ettiklerine nisbetle az olduğunu belirtir. Ona göre, sahâbe ve tabiûn, halifelerin dine aykırı davranış ve siyasetlerine alenen karşı çıkmışlar, onlardan gelen hediyeler sebebiyle dinlerinden taviz vermemişler ve bunları fakirlere dağıtmışlardır. Onlar sultanların saltanatının devam etmesini istememiş, belki aleyhlerinde beddua etmişlerdir. el-Gazzâlî'ye göre bu sebepler dolayısıyla, sahâbe ve tabiûnun sultanlardan atıyye ve hediye almalarında bir sakınca bulunmamaktadır.⁶⁴²

Değerlendirme

Hadis metninden çıkartılan hükümler, İslâm dininin temel ilkeleri ile çelişmemektedir. Bir başka ifade ile benzer hükümler âyetlerden ve hadislerden de elde edilebilmektedir. Ancak bu durum, söz konusu rivâyeti makbul saymak için yeterli bir sebep değildir.

Kütüb-i Sitte'den biri olan Ebû Dâvud'un *Sunen*'inde böyle bir rivâyetin yer alması, müellifin kendi döneminde gözlemlediği dinî ve ahlakî bir soruna, açık bir şekilde cevap olabilecek merfu' bir hadisle delil getirme çabası şeklinde yorumlanabilir. Şunu da

⁶⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/338.

⁶⁴² el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, 2/330-331.

belirtmek gerekir ki, bu rivâyet, meşru olmayan siyasetlerini yürütmek için bazı kimselere maddî yardımlarda bulunan, onlara dinlerinden ödün verdimeye çalışan veya rüşvet veren yöneticilerin aleyhinedir. Yine bu rivâyet, hadis musannefatının bu tür yöneticilere karşı sessiz kalmadığının bir delildir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CERH VE TA'DİL İLMİNDE HADİSÇİ-YÖNETİCİ İLİŞKİSİ

4.1. Cerh Ve Ta'dil İlminde Hadisçi-Yönetici İlişkisi

İslam tarihinin ilk üç asrında siyasî uygulamaları Müslüman toplumun hoşuna gitmeyen bazı yöneticilerin görev yaptığına kuşku yoktur. Bazı büyük hadisçilerin yöneticilere yakın olduğu, onların verdiği görevleri kabul ettiği de bir vakıadır. Emevî devletinde görev yapan Recâ b. Hayve, Kabîsa b. Züeyb, İbn Şihâb ez-Zühri ve Evzâî bunlardandır. Bu alimlerin yöneticilerin verdiği görevleri kabul etmelerinin sebepleri fetva ve hükümler verirken İslam dininin ilkelerini dikkate almak, ümmetin işlerini görmek ve güçleri yettiğinde haksızlıklara engel olmak gibi sebepler dolayısıyladır. Burada, yöneticiye yakınlığı dolayısıyla eleştirilen ravilerin hangi lafızlarla cerh edildiği veya bu sebeple tamamen terk edilen ravilerin var olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Aşağıda gelecek değerlendirmelerde görüleceği üzere bazı cerh ve ta'dil münekkitle, devlet işlerinde görev aldığı veya yöneticilere yakın olduğu gerekçesiyle bazı râvîleri cerh etmişlerdir. İbn Hacer, bu tür açıklamalar dolayısıyla zayıf görülen bazı râvîlerin bulunduğunu, ama onların sıdk ve zabt özellikleri taşıdıkları sürece hadis ilminde zayıf sayılmayacaklarını belirtmiştir.⁶⁴³ Yine o *Hedyü's-Sârî*'de “merdûd bir durum sebebiyle zayıf kabul edilen râvîler”i sıralamıştır.⁶⁴⁴ Onlar arasında Mervân b. el-Hakem⁶⁴⁵, İbrahim b. el-Münzir⁶⁴⁶ ve Humeyd b. Hilâl el-Adevî⁶⁴⁷ gibi yönetimde görev aldığı veya yöneticilerle görüştüğü dolayısıyla tenkit edilen râvîler de vardır. Bununla birlikte yöneticilerin emrinde çalışmak veya onlara yakın olmak mürüvvet terimi

⁶⁴³ Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Hedyü's-sârî Muḳaddimetü Fethi'l-bârî*, thk. Adûlkadir Şeybetü'l-Hamd (Riyâd, 1432/2011), 399. *Menhecu'l-Buhârî* isimli eserde “Mesâilu Muteallika bi'l-adâle ve mevki'ü'l-Buhârî minha” başlığının ikinci maddesinde sultanla içli dışlı olmanın adaleti düşürüp düşürmeyeceği konusu ele alınmıştır. Bkz. Ebû Bekir Kâfi, *Menhecu'l-İmâmî'l-Buhârî fî taḫḫîhi'l-eḥâdîs ve ta'lîliha* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000), 91-95.

⁶⁴⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 476-482.

⁶⁴⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 480.

⁶⁴⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 477.

⁶⁴⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 478.

kapsamında ele alınmıştır.⁶⁴⁸ Bundan dolayı buradan itibaren hadis ilminde mürüvvet ve mürüvvete zarar veren unsurlar (havârimu'l-muruvvet) konusuna giriş yapılacaktır.

4.1.1. Mürüvvet ve “Havârimu'l-Muruvve”nin Bir Unsur Olarak Sultana Yakınlık

Mürüvvet terimi, genelde cerh ve ta'dîl ilminde adalet teriminin unsurlarından birisi olarak kabul edilmektedir. Müslüman, âkil ve bulûğ çağına erme şartlarını taşıyan bir râvinin adaletli olarak nitelenebilmesi için büyük ya da küçük günahın her türlüünden ve mürüvvetine zarar veren bazı mübah davranışlardan kaçınması gerekir.⁶⁴⁹ Mürüvvet sahibi bir kimsenin hangi davranışlardan kaçınması gerektiğini belirlemek daha çok örfün alanına girdiği belirtilmiştir. Bu anlayış söz konusu terimin tanımlarına da yansımıştır. Mürüvvetin terim anlamı, “örfen çirkin görülen, kınanan söz ve işlerden kaçınma niteliğidir”.⁶⁵⁰ Söz konusu terimi daha ayrıntılı ele alan Emin Âşıkutlu'nun farklı tanımların değerlendirmesi olarak yaptığı açıklaması da şöyledir: “Mürüvvet, râvînin, genel ahlaka ve dinin hoş gördüğü geleneklere uyma ve saygı gösterme olgunluğuna erişmesidir.”⁶⁵¹

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere mürüvvete yönelik tenkit edilen davranışlar örfen belirlenmektedir. Örf de toplumdan topluma farklılık gösterdiğinden bazı alimler,

⁶⁴⁸ Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 1997), 90.

⁶⁴⁹ İbnu's-Salâh, *el-Muqaddime*, 104-105; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfıyeti'l-hadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003), 2/5-6; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 89-91.

⁶⁵⁰ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 219. Mürüvvet sadece hadis ilmi ile ilgili değil aynı zamanda fıkıh ve ahlak ilminde de kullanılan bir terimdir. Hadis ve fıkıh ilmindeki kullanımı için bkz. Ömer Özpınar, “Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürûet”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2011), 108-137. İslâm Ansiklopedisi'nde hadis terimi olarak mürüvvete müstakil bir başlık oluşturulmamıştır. Adı geçen ansiklopedinin mürüvvetle ilgili maddesinde, genelde onun ahlak ilminde nasıl değerlendirildiği ele alınmış ve son paragrafta hadis ilmindeki anlamına işaret edilmiştir. Bkz. Mustafa Çağrı, “Mürüvvet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/61-63.

⁶⁵¹ Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 89.

mürüvvetin adaletin unsurları arasında sayılmasına itiraz etmişlerdir.⁶⁵² Zeydiyye mezhebi mensubu Emîr es-San‘ânî de mürüvveti adaletin şartlarından bir olarak sayılmasını eleştirmiştir. Çünkü ona göre bütün bu şartlar ancak masûm bir insan tarafından gerçekleştirilebilir. O, İmâm Şafî’nin “kim büyük günahları terk eder ve hasenâtı seyyiâtından çok olursa, o kimse adildir” tanımını güzel bulmuştur.⁶⁵³

Mürüvveteye zarar veren davranışların neler olduğu konusunda bazı hadis usûlü eserlerinde bilgiler verilmiştir. Bu davranışlar için genelde “hâvârimu’l-muruvve” başlığı kullanılmaktadır. Örnek olarak yolda idrar yapmak, düşük karakterli kimselerle sohbet etmek, güvercin beslemek, satranç oynamak, saçları siyaha boyamak, şarkı dinlemek, şakacılıkta ileri gitmek, çok konuşmak ve rivâyet karşılığında ücret almak gibi davranışlar “havârimu’l-muruvve”den sayılmıştır.⁶⁵⁴ Bunlar arasında da bazı davranışların mürüvveteye verdiği zararının daha çok olduğunu belirten alimler de olmuştur.⁶⁵⁵

Sultanın yanında çalışmanın mürüvveteye zarar vereceği klasik hadis usûlü eserlerinde genelde değinilmeyen bir davranıştır. Ancak klasik cerh ve ta’dîl eserlerinde sultanın yanında çalıştığından bazı râvîlere yönelik dile getirilen tenkitler, son dönemlerde yapılan hadis usûlü çalışmalarında daha görünür bir hal almıştır. et-Tehânevî (ö.1974) “râvîde cerh kabul edilmeyen unsurların açıklanması” başlığında dinen câiz olduğunda

⁶⁵² Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem‘ûnî el-Hasenî el-Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar ilâ uşûli’l-eser*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut, 1995), 1/97-98; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 90-91.

⁶⁵³Bkz. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl Emîr es-San‘ânî, *Tavzîhu’l-efkâr li-me‘ânî Tenkîhi’l-enzâr*, thk. Muhammed Muhibbuddin Ebû Zeyd (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1432), 2/225-226; Muhammed b. İsmail Emîr es-San‘ânî, *Semeratü’n-nazar fî ilmi’l-eser*, ed. Râid b. Sabri b. Ebî Ulfe (Riyâd: Dâru’l-Âsime, 1417/1996), 72-73.

⁶⁵⁴Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, thk. İbrahim Hamdi el-Medinî, Ebû Abdullah es-Sevrakî, ts., 139; Ebu’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu’l-Muğîs bi-şerhi Elfıyyeti’l-hadîs li’l-‘Irâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 2003), 2/5-6; Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuḥbeti’l-fiker fî mustalehâti ehli’l-eser*, thk. Muhammed Nizâr Temîm- Heysem Nizâr Temîm (Beyrut -Lübnân: Dâru’L-Erkâm b. Erkâm, ts.), 248; Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar ilâ uşûli’l-eser*, 1/98; Subhî es-Sâlih, *‘Ulûmu’l-hadîs ve muştalâhuh*, 133-134.

⁶⁵⁵ Subhî es-Sâlih, *‘Ulûmu’l-hadîs ve muştalâhuh*, 133-134.

sultanın emrinde çalışmanın cerh sayılmayacağını belirtmiştir.⁶⁵⁶ “Havârimu’l-muruvve” başlığını müstakil olarak çalışan Ahmed Muhammed Nur Seyf “sultan için çalışmak” maddesi açarak konuyu ele almıştır.⁶⁵⁷ Yine hadis usûlü alanında eser yazan Ebû Bekr Kâfi ile el-Munyâvî “adaletle ilgili meseleler” başlığı altında sultana yakınlık kurma dolayısıyla tenkit edilen râvîlere değinmişlerdir.⁶⁵⁸ Bir başka hadis usûlü yazarı el-Cudey’ “etki etmeyen cerh şekilleri” başlığında benzer nitelikteki râvîleri incelemiştir.⁶⁵⁹ Kâsım b. Ali’nin cerh ve ta’dîl ilmi üzerine yaptığı çalışmasında da bu ilmin uzmanlarının neyin cerh edip neyin cerh etmediğini ve neyin ta’dîl edip neyin ta’dîl etmediğini bilmesi gerektiğini belirttikten sonra devlet görevi almanın -şayet râvî adâlet, zabt ve itkân sıfatlarını taşıyorsa- cerh sebebi sayılmayacağını söylemiştir.⁶⁶⁰ Bunlar arasında sayılan “sultanın emrinde çalışmak” bazı alimler tarafından dile getirilmişse de, genelde dikkate alınmadığı görülmektedir. Şayet bunun yanında adaleti veya zabtı düşürecek başka kusurlar da varsa, o zaman ravinin cerhi mümkündür. Buna dayanarak, genelde yöneticilerin emrinde çalışmanın veya onlarla yakınlık kurmanın tek başına ravinin adaletini düşürecek bir nitelik olmadığı söylenebilir.

Devlet işlerinde kadılık görevini üstlenmenin adaleti düşüren bir ilke olması gerektiğini iddia eden Goldziher’in açıklamaları ve onun iddiasını haksız bulan Mustafa es-Sibâ’î’nin yorumları son dönemlerdeki dikkat çeken tartışmalardan biridir. İncelenen konu bakımından önem arz eden bu tartışmanın kısaca ele alınmasında yarar vardır. Goldziher, Emevî yönetiminin kazâ işlerinde görev almanın takva sahibi alimlere göre haram fiillerden biri sayıldığını ifade etmiştir. Onun delilleri kadılık görevinden sakınan

⁶⁵⁶ Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî, *Qavâ'id fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdulfettâh Ebû Guddde (Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, ts.), 199.

⁶⁵⁷ Ahmed Muhammed Nur Seyf, “Havârimu’l-murûe ve eseruha fî adâleti'r-ruvât”, *Mecelletu'l-Bahsi'l-İlmi* 5 (h 1402), 79-81.

⁶⁵⁸ Ebû Bekir Kâfi, *Menhecû'l-İmâmi'l-Buḥârî fî taṣṣiḥi'l-eḥâdîs ve ta'liliha*, 91-95; Ebu'l-Münzir Mahmud b. Muhammed b. Mustafa el-Munyâvî, *Şerhu'l-mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadîs li'l-hâfizi'l-muhaddisi'l-muerrih Şemsiddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî* (el-Mektebetu's-Şâmile, 1432/2011), 33-35.

⁶⁵⁹ Abdullah b. Yusuf el-Cudey', *Tahrîru 'Ulûmi'l-hadîs* (Beyrut -Lübnân: Müessesetu'r-Reyyât, 1424/2003), 1/361-362.

⁶⁶⁰ Kâsım Ali Sa'd, *Mebâhiş fî 'ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988), 139-142.

bazı alimlerin varlığı ve kazâ işlerinden sakındıran hadistir.⁶⁶¹ Kadılık görevinden sakınan alim olarak Âmir eş-Şa'bî'yi dile getirmiştir. Goldziher'in kazâ işlerinde görev almaktan sakındırdığı anlamını çıkardığı hadis de şöyledir: "İnsanlar arasında kadı kılınan kimse, bıçaksız boğazı kesilmiştir."⁶⁶² Söz konusu iddiayı Mustafa es-Sibâ'î haksız bulmaktadır. İlgili hadis kadılık görevini üstlenenlerin hüküm verirken son derece titiz davranmalarını sağlamak, adaletle hükmetmelerini teşvik etmek ve ehil olmayanları da sakındırmak içindir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Allah'ın (c.c.) indirdikleriyle insanlar arasında hüküm vererek kadılık görevini yerine getirmiştir. Hz. Peygamber'in sahâbîlerden de kadı olarak atadığı kişiler olmuştur. Bunlar kadılık görevinin şerefli bir makam olduğunu göstermektedir. Emevîler döneminde kadılık görevinden sakınanlar olduğu gibi, pek çok alim bu görevi kabul etmiştir. Kadılıktan sakınan alimlerin gerekçesi, bu görevin Allah katındaki sorumluluğu dolayısıyladır. Bir başka ifadeyle onlar takvaları sebebiyle kadılık görevinden kaçınmışlardır.⁶⁶³

Râvîlere geçmeden önce cerh ve ta'dîl ilminin ilk ürünlerinden biri olan İbn Ebû Hâtim'in *Kitâbu'l-Cerh ve Ta'dîl* isimli eserinde, bazı büyük hadis alimlerin yöneticilerle ilişkisine değindiği başlıklar burada serdedilecektir. Böylece ilk dönemlerde yönetici ve hadisçi ilişkisinin nasıllığı onun gözüyle ortaya konmuş olunacaktır.

İmâm Mâlik'in yöneticilerle ilişkisi için açılan başlık şöyledir:

باب ما ذكر من كلام مالك بن انس عند السلطان بالحق

⁶⁶¹ Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, 2/64.

⁶⁶² İbn Mâce, 1430/2009, "Ahkâm", 1; Ebû Dâvûd, "Akdiye", 1; et-Tirmizî, "Ahkâm", 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/52-56; 14/384-385. İlgili hadise, Juynboll da *Hadislerin Yayılmasında Kadıların Rolü* başlıklı çalışmasında değinmiş ve onun hakkında "muhtemelen h. 2/8. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkarılmış olan ve hemen hemen şüphesiz olarak bir uydurmadır." değerlendirmesinde bulunmuştur. Bkz. G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 112. Şuayb el-Arnâvut ve ilmî heyeti ise yaptıkları ayrıntılı inceleme sonunda söz konusu hadisin hasen olduğuna hükmetmişlerdir.

⁶⁶³ Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî* (Beyrut: el Mektebetü'l-İslâmî, 1421/2000), 251-253.

“Mâlik b. Enes’in sultanın huzurunda hakkı söylemesiyle ilgili anlatılanlar bölümü”;⁶⁶⁴

Süfyân es-Sevrî’nin yöneticilerle ilişkisi için açılan başlık şöyledir:

باب ما ذكر من دخول الثوري على السلطان ومناصحته اياه في امر الأمة

“Sevrî’nin sultanla görüşmesi ve ona ümmetin işleri konusunda tavsiyelerde bulunmasına dair anlatılanlar bölümü”;⁶⁶⁵

Süfyân b. Uyeyne’nin yöneticilerle ilişkisi için açılan başlık şöyledir:

باب ما ذكر من مناصحة ابن عيين للسلطان في امر المسلمين

“İbn Uyeyne’nin Müslümanların işleri konusunda sultana verdiği nasihatten anlatılanlar bölümü”⁶⁶⁶

Evzâî’nin, onun emir sahiplerine (ولاة الأمر) yazdığı ve dokuz mektubun yer aldığı başlık da şöyledir:

كتب الأوزاعي في صلاح امور المسلمين الى ولاة الأمر

“Evzâî’nin Müslümanların işlerinin iyiliği konusunda emir sahiplerine yazdıkları”⁶⁶⁷

Yukarıdaki başlıklarda görüldüğü üzere ismi geçen hadis alimleri yöneticilerle, Müslümanların işleri konusunda nasihat vermek ve hakkı söylemek için görüşmüşlerdir.

Ravilerin yöneticilere yakınlık durumu kaynaklarda genellikle şu tenkit ifadeleriyle belirtilmiştir:

⁶⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/18.

⁶⁶⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/53.

⁶⁶⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/105.

⁶⁶⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/190-202.

- كان يعمل للسلطان⁶⁶⁸
- دخل في شيء من عمل السلطان⁶⁶⁹
- لدخول في عمل السلطان⁶⁷⁰
- كان يتبع السلطان⁶⁷¹
- كان يخالط السلطان⁶⁷²
- يغشى السلطان⁶⁷³
- لم أكتب عنه كان يتتبع السلطان⁶⁷⁴
- لم يكن له عيب الا لصوقه بالسلطان⁶⁷⁵
- لم يدخل في عمل السلطان اقتصر غليظة له⁶⁷⁶

Yönetimde görev alma bakımından karşılaştırılan râvîler de aşağıdaki rivâyetler bağlamında değerlendirilecektir.

- الزهري كان يعمل لبني أمية والأعمش بجانب السلطان⁶⁷⁷

⁶⁶⁸ ez-Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 8/411.

⁶⁶⁹ el-Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 7/405.

⁶⁷⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 8/181.

⁶⁷¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-Cûzcânî, *Ah'vâlü 'r-ricâl*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1405/1985), 167; İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 8/116; 11/436.

⁶⁷² Ebû Abdillâh Moğultây b. Kılıc el-Bekcerî Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi 'l-Kemâl fî esmâi 'r-ricâl*, thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Muhammed, Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhîm (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001), 12/228.

⁶⁷³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/439; ez-Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 10/662.

⁶⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu 'l-İlel*, 44.

⁶⁷⁵ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/289.

⁶⁷⁶ İshâk b. İbrâhîm b. Hânî en-Nisâbü'rî, *Mesâilu 'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Züheyr eş-Şâvîş (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1394-1400), 2/196.

⁶⁷⁷ Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbü'rî, *Kitâbu Marifeti Ulûmi 'l-hadîs*, thk. es-Seyyid Mu'zem Huseyn, Kahire ts., s. 54.

- سألت أبي خالد الطحان و هشيم فقال خالد أحب إلينا خالد لم يتلبس من السلطان بشيء⁶⁷⁸

- يحيى بن سعيد لم يدخل في عمل السلطان اقتصر على غيلة له ومعاذ دخل في القضاء

- كَانَ الْحَسَنُ يَجِيءُ إِلَى السُّلْطَانِ وَيَعْبِيهِمْ وَكَانَ ابْنُ سِيرِينَ لَا يَجِيءُ إِلَيْهِمْ وَلَا يَعْبِيهِمْ

Yukarıdaki lafızların kullanıldığı ravilerin cerh ve ta'dil durumları belirtildiğinde, bu lafızların onların sika veya zayıf ravi sayılmalarını nasıl etkilediği açıklanmış olacaktır. Bundan dolayı, yöneticilere yakınlığı dolayısıyla eleştirilen ravilerin cerh ve ta'dil durumlarına değinilecektir.

4.1.2. Yöneticilerle İlişkisi Nedeniyle Tenkit Edilen Ravîler

Cerh ve ta'dil münekkithlerinin bazılarının yöneticilerle ilişkili gördükleri râvîleri tenkit ettiğine değinilmişti. İbn Hacer bu tenkitlerin, münekkithlerin vera'larından kaynaklandığını belirtmiştir.⁶⁷⁹ Bundan dolayı birazdan da görüleceği üzere yöneticilerle yakınlık kurması veya yönetimde görev alması sebebiyle tenkit edilen bazı râvîlerin, diğer birçok cerh ve ta'dil alimi tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Tenkit edilen râvîler alfabetik sırayla ele alınacaktır.

Ahmed b. Abdulmelik b. Vâkud el-Harrânî

el-Meymûnî, Ahmed b. Hanbel'e Ahmed b. Abdulmelik'in durumunu sormuştur. Ahmed b. Hanbel, onun zekasını, hadis ilmindeki bilgisini övmüş ve sahibu's-sunne olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ondan hadis yazdığını da kaydetmiştir. Son olarak el-Meymûnî, Ahmed b. Hanbel'e şu soruyu yöneltmiştir:

أهل حران يسيئون الثناء عليه قال لي أهل حران قلما يرضون عن إنسان هو يغشى السلطان بسبب ضيعة له

“Harranlılar ona övgüde bulunmayı kötü görüyorlar!?” (Ahmed b. Hanbel) bana dedi ki: ‘Harranlıların razı olduğu bir insan azdır. O bir işi sebebiyle sultanla görüşmüştür.’”⁶⁸⁰

⁶⁷⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-Îlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, nşr. Talat Koçyiğit, İsmail Cerrahoğlu (Ankara, 1963), 1/143.

⁶⁷⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 399.

⁶⁸⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5/440.

Ahmed b. Hanbel'in bu görüşü, Ahmed b. Abdulmelik hakkında Harranlıların müteşeddid olduklarına işaret etmektedir.

Ne var ki, İbn Numeyr, Ahmed b. Abdulmelik'in hemşehrilerinin söyledikleri dolayısıyla hadisini terk etmiştir. Bu söz konusu eleştirinin bazı alimler tarafından dikkate alındığını göstermektedir.⁶⁸¹

Ahmed b. Abdulmelik'in hadis aldığı hocaları arasında İbrahim b. Sa'd ez-Zührî, Bakiyye b. el-Velîd, Hammâd b. Zeyd, Ebû Hayseme Zuheyr b. Muâviye, Cerîr b. Abdulhumeyd gibi alimler bulunmaktadır. Kendisiden de el-Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zura', Ebû Hâtim ve daha başkaları hadis rivâyet etmiştir. Kütüb-i sitte müelliflerinden en-Nesâî ve İbn Mâce Ahmed b. Abdulmelik'ten hadis nakletmişlerdir.⁶⁸²

Ahmed b. Abdulmelik hadis ilminde Ebû Hâtim, İbn Hibbân, Ya'kub b. Şeybe ve İbn Hacer tarafından sika bir râvî olarak kabul edilmektedir. İbn Hacer, onun hakkında yapılan tenkitin delilsiz olduğunu da eklemiştir.⁶⁸³

Bu bilgilere göre Ahmed b. Abdulmelik'in yöneticilerle görüşmesinin hadis ilmindeki konumuna zarar vermediği anlaşılmaktadır.

Ahmed b. İshâk

Ahmed b. İshâk, Ahmed b. Hanbel tarafından tenkit edilmiştir.

قيل له كتبت عن أحمد بن إسحاق الحضرمي؟ قال لا تركته على عمد قيل له إيش أنكرت عليه؟ قال كان عندي إن شاء الله صدوقا ولكن تركته من أجل ابن أكنم ودخل له في شيء

“Ona ‘Ahmed b. İshâk’tan bir şey yazdın mı?’ diye soruldu. ‘Hayır. Onu bilerek terk ettim.’ dedi. Ona ‘Onu mu yadırgadın?!’ denildi. O da ‘Bana göre -inşallah- o

⁶⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 1/57.

⁶⁸² el-Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 1/391-393.

⁶⁸³ Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 1/393; İbn Hacer, *Takrîbü 't-Tehzîb*, 83.

sadûktur. Ancak onu, İbn Eksem dolayısıyla terk ettim. Çünkü o bir konuda onunla görüştü.’ dedi.”⁶⁸⁴

Ahmed b. Hanbel, Abbâsiler döneminde kadılık, kadilkudâtılık ve daha başka devlet görevlerinde bulunan Yahya b. Eksem ile görüştüğünden dolayı Ahmed b. İshâk’ı terk ettiğini belirtmiş ve bundan dolayı yadırganmıştır.⁶⁸⁵ Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. İshâk’ı sadûk bir râvî olarak kabul etmiştir.

Ahmed b. İshâk Basralıdır ve orada h. 211/826 tarihinde vefat etmiştir. Vefat tarihine bakıldığında hayatını Abbâsi devleti zamanında geçirdiği söylenebilir. Hayatı hakkında bilgiler oldukça azdır.⁶⁸⁶

Ahmed b. Hanbel’in terkettiği Ahmed b. İshâk, Hammâd b. Seleme, Hemmâm b. Yahyâ, Vuheyb b. Hâlid, Abdulazîz b. el-Muhtâr, Yahyâ b. Sa’îd el-Kattân, Ebû Avâne el-Veddâh b. Abdullah ve daha başkalarından hadis nakletmiştir. Ondan da Abd b. Humeyd el-Keşşî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sâğânî, İbrahim b. Ya’kub el-Cûzecânî, Osman b. Muhammed b. Ebû Şeybe ve daha başkaları hadis rivâyet etmişlerdir. Kütüb-i Sitte müelliflerinden Müslim, Ebû Dâvûd, et-Tirmizî ve en-Nesâî de Ahmed B. İshâk’ın rivâyetlerine eserlerinde yer vermişlerdir.⁶⁸⁷

Ahmed b. Hanbel’e göre sadûk bir râvî olan Ahmed b. İshâk, Yakup b. Şeybe, Ebû Zur’a, İbn Hibbân, en-Nesâî, Ebû Hatim, ez-Zehebî ve İbn Hacer tarafından sika kabul edilmiştir.⁶⁸⁸

⁶⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifeti’r-ricâl ‘ani’l-İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel rahimehullâh rivâyetü’l-Mervezî ve gayrihi*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas (Hind: ed-Daru’s-Selefiyye, 1988/1407), 127-128; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 1/264; ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, 1/82.

⁶⁸⁵ ez-Zehebî, Yahyâ b. Eksem’i fakîh ve allâme olarak nitelemiş ve et-Tirmizî de ondan hadis nakletmiştir. Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 12/5-16.

⁶⁸⁶ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 10/174-175.

⁶⁸⁷ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 1/263-264; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/14.

⁶⁸⁸ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/40; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *eş-Şikât* (Haydarabad: Dâiratü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, 1401/1981), 8/3-4; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 1/264; ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, 1/82; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 77.

Amr b. Vâkîd ed-Dımaşkî

Sultana tabi olduğu kaydedilen alimlerden biri de Amr b. Vâkîd'dır. el-Cûzcânî, Amr b. Vâkîd'ın durumunu Muhammed b. el-Mübarek es-Sûrî'ye sormuştur. O da şöyle karşılık vermiştir:

“كان يتبع السلطان وكان صدوقاً”

“Yöneticilere tabiydi ve sadûk bir râviydi.”

el-Cûzcânî bu yorum karşısında şaşırır ve Amr b. Vâkîd'ın hadislerinin munker olduğunu söyler.⁶⁸⁹ Bir başka ifadeyle o, Muhammed b. el-Mübarek es-Sûrî'in Amr b. Vâkîd'a sadûk demesine bir anlam veremez.

Amr b. Vâkîd, ed-Dımaşk bölgesinde yer alan Sûr şehrinde yaşamıştır. Ebû Süfyân ailesinin mevlası ve şairdir. Hayatı hakkında bilgi oldukça azdır.⁶⁹⁰

Amr b. Vâkîd, Yûnus b. Meysere b. Halbes, Hafs b. Ömer, el-Velîd b. Süleyman, Musa b. Yesâr, Sevr b. Yezîd ve daha başkalarından hadis nakletmiştir. Kendisinden de Hişâm b. Ammâr, Abdullah b. Muhammed en-Nufeylî, el-Velîd b. Müslim, Muhammed b. el-Mübarek es-Sûrî ve daha başkaları hadis rivâyet etmiştir.⁶⁹¹

Amr b. Vâkîd'ı Mervân b. Muhammed et-Tâtârî kezzâb, el-Buhârî, Ebû Hâtim ve en-Nesâî metruku'l-hadîs, ed-Dârekutnî metrûk, Ebû Müshir leyse bi şey, ez-Zehebî hâlik, İbn Hacer metrûk lafızlarıyla cerh etmişlerdir. Ebû Müshir, Amr b. Vâkîd'ın hadis rivâyetinde bilmeden yalan söylediğini görüşündedir. İbn Adî yuktebu hadîsuhu mea

⁶⁸⁹ el-Cûzcânî, *Ahvâlû'r-ricâl*, 167.

⁶⁹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/207-210; Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin eş-Şâfiî İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Fikr, 1415/1995), 46/437-444.

⁶⁹¹ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/286-287; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/115.

za‘fihî lafzıyla ta‘dîl etmiştir. Kütüb-i sitte müelliflerinden et-Tirmizî ve İbn Mâce, Amr b. Vâkîd’den hadis nakletmişlerdir.⁶⁹²

Amr b. Vâkîd’in bazen siyasi bir anlamda yüklenilen et-Tirmizî hadisine burada yer verilmesi uygun olacaktır. et-Tirmizî’de bulunan hadis Muâviye b. Ebû Süfyân hakkındadır. Hz. Ömer (r.a.) Hıms valiliğinden Umeyr b. Sa‘d’ı azledip yerine Muâviye b. Ebû Süfyân’ı göreve getirir. İnsanlar, Hz. Ömer (r.a.) hakkında Umeyr’i azletti ve Muâviye’yi göreve getirdi diye konuşmaya başlarlar. Bunun üzerine Umeyr, Muâviye’yi ancak hayırla anın, ben Hz. Peygamber’i şöyle derken işittim: “Allahım onunla (vesilesiyle) doğru yolu göster.”⁶⁹³ et-Tirmizî hadisin sonunda Amr b. Vâkîd’in yuza‘af olduğunu açıklamıştır. Bu lafız râvînin hadisin i‘tibâr için alınabileceğini ifade etmektedir. Yine et-Tirmizî söz konusu hadisin öncesinde de Muâviye b. Ebû Süfyân’la ilgili yaklaşık aynı anlama gelen bir hadise yer vermiştir. Böylece et-Tirmizî’nin Amr b. Vâkîd’in hadisini istişhad için eserine aldığı söylenebilir. İbn Mâce’de geçen hadisi de dünyada zahidâne bir hayat yaşamanın yolunu konu edinmektedir.⁶⁹⁴

Âsım b. Süleymân el-Ahvel el-Basrî

Âsım b. Süleyman, Abbâsîler döneminde Kûfe’de muhtesiplik ve halife Ebû Ca‘fer el-Mansûr için Medâin’de kadılık görevlerini yerine getirmiştir.⁶⁹⁵ İbn Hacer, el-Buhârî’nin râvîlerinden biri olan Âsım b. Süleyman’la ilgili eleştirilerin bu görevleri dolayısıyla yapıldığını kaydetmiştir.⁶⁹⁶ Âsım b. Süleyman’ı tenkit eden alimlerden biri Yahyâ b. Sa‘îd el-Kattân’dır. O, Âsım b. Ahvel’in zayıf bir olduğunu belirtmiştir. Bir başka tenkitte bulunan kişi Vüheyb b. Hâlid, ondan herhangi bir şey rivâyet etmediğini söylemiştir. İbn İdrîs de Âsım b. Süleyman’ı bazı davranışlarından hoşlanmadığı için terk

⁶⁹² el-Ukaylî, *ed-Đu‘afâ*, 3/293; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 6/267; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 22/287-289; ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ‘tidâl*, 3/291-292; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 428.

⁶⁹³ et-Tirmizî, “Menâkıb”, 47.

⁶⁹⁴ *İbn Mâce*, 1430/2009, “Zühd” 1.

⁶⁹⁵ Bkz. İbn Sa‘d, *eş-Tabakâtü’l-kübrâ*, 7/256; ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ‘tidâl*, 2/350.

⁶⁹⁶ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 478.

ettiğini ifade etmiştir.⁶⁹⁷ Bu eleştiriler dolayısıyla el-Ukaylî zayıf râvîlerle ilgili eserinde Âsım Süleyman'a yer vermiştir.⁶⁹⁸

Âsım b. Süleyman'ın doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Vefatı h. 142/759 yılında gerçekleşmiştir. Abbâsî devletinin ilk on yılını görse de ömrünün çoğunun Emevîler zamanında geçmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Emevîler döneminde devlet görevi yaptığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Devlet görevi yaptığı yerler ve el-Basrî nispesi dikkate alındığında Medâîn, Kûfe ve Basra şehirlerinde yaşadığı anlaşılmaktadır.⁶⁹⁹

Âsım b. Süleyman'ın hadis aldığı hocaları arasında Enes b. Mâlik, Âmir eş-Şa'bî, el-Hasen el-Basrî, İkrime mevlâ İbn Abbâs, Muhammed b. Sîrîn, Hammâd b. Ebû Süleyman gibi yetkin alimler bulunmaktadır. Ondan hadis rivâyet edenler de Süfyân es-Sevrî, Hâmmâd b. Zeyd, Şu'be b. el-Haccâc, Abdullah b. el-Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Abdülvâhid b. Ziyâd ve Zuheyr b. Muâviye gibi yetkin muhaddislerdir.⁷⁰⁰

Âsım b. Süleyman bazı hadis alimlerince tenkit edilse de, onu güvenilir kabul eden alimler daha fazladır. Ebû Zür'a, Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medîni, İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, el-Bezzâr, el-İclî, ez-Zehebî ve İbn Hacer, Âsım b. Süleyman'ın sika olduğu görüşündedirler.⁷⁰¹ Ebû Hâtim de sâlihu'l-hadis lafzıyla ta'dîl etmiştir.⁷⁰² Ayrıca Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî, Abdurrahman b. Mehdi ve İbnü'l-Mübârek, onu Basra'nın hadis hafızlarından biri olarak görmüşlerdir.⁷⁰³ Kütüb-i sitte melliflerinin de eserlerinde Âsım b.

⁶⁹⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/343; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl veylühü Zeylû Mizân'il-İ'tidâl*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 2/350; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/43.

⁶⁹⁸ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 3/336-337.

⁶⁹⁹ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/13-15.

⁷⁰⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/486-488; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/42-43.

⁷⁰¹ Bkz. İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/256; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/489-490; Zehebî, *el-Mizân*, 2/350; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 285.

⁷⁰² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/344.

⁷⁰³ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/489; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/43.

Süleyman'ın rivâyetlerine yer vermiş olması, onun güvenilirliğini gösteren bir başka delildir.⁷⁰⁴

Ebu'z-Zinâd Abdullah b. Zekvan

Yahya b. Maîn, İmâm Mâlik'in Ebu'z-Zinâd'a yönelik eleştirisini şöyle nakletmiştir:

قَالَ يَحْيَى قَالَ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ أَبُو الزِّنَادِ كَانَ كَاتِبَ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ يَعْنِي بَنِي أُمَيَّةَ وَكَانَ لَا يَرْضَاهُ

“Yahyâ dedi ki: Mâlik b. Enes, ‘Ebu'z-Zinâd şu kavmin, yani Ümeyyeoğlularının, kâtibidir.’ dedi. İmâm Mâlik, ondan razı değildi.”⁷⁰⁵

İbn Hacer de bu haberi şöyle nakletmiştir:

كَرِهَهُ مَالِكٌ لِدُخُولِهِ فِي عَمَلِ السُّلْطَانِ

“Mâlik, devlet işi kabul etmesi dolayısıyla ondan hoşnut değildi.”⁷⁰⁶

Ebu'z-Zinâd h. 65/684'te doğmuş ve h. 130/748'de vefat etmiştir.⁷⁰⁷ Emevî dönemi alimlerindendir. Emevî halîfesi Ömer b. Abdilazîz, Adulhumeyd b. Abdurrahman'ı Irak bölgesinin beytu'l-mâl sorumluluğuna getirirken, Ebu'z-Zinâd'ı da onun kâtibi olarak atamıştır.⁷⁰⁸

Ebu'z-Zinâd, Sa'îd b. el-Müsyeyb, Süleyman b. Yesâr, Urve b. Zübeyr, Ebân b. Osman, Âmir eş-Şabî ve daha başkalarından hadis nakletmiştir. Ondan da Süfyân es-Sevrî,

⁷⁰⁴ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/91.

⁷⁰⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/373; Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Maîn b. Avn b. Ziyâd b. Bistâm b. Abdurrahman Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Mekke: Merkezi'l-Bağşi'l 'ilmî ve İhyâu't-Turâşi'l-İslâmî, 1399/1979), 3/237.

⁷⁰⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 428.

⁷⁰⁷ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/445-451.

⁷⁰⁸ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/554; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/482.

Zâide b. Kudâme, Süfyân b. Uyeyne, Mâlik b. Enes, el-Leys b. Sa‘d, Süleyman el-A‘meş, Muhammed b. Aclân, Musâ b. Ukbe ve daha başkaları hadis rivâyet etmişlerdir.⁷⁰⁹

Ebu’z-Zinâd hadis ve fıkıh ilminde döneminin yetkin alimlerinden biridir. Bunun hadis ilmindeki göstergesi onun hakkında Emîru’l-Mümininin fi’l-hadis lafzının kullanılmasıdır. Pek çok alim tarafından sika kabul edilmiştir. Rivâyetleri Kütüb-i sitte imamlarının eserlerinde yer almaktadır.⁷¹⁰ Rebîa b. Ebû Abdurrahman’ın, Ebu’z-Zinâd’a yönelik eleştirisi olmuşsa da ez-Zehebî ikisi arasında açık bir düşmanlık olması dolayısıyla buna kulak asılmaması gerektiğini⁷¹¹ ve Ebu’z-Zinâd’ın sika olduğu konusunda icmanın gerçekleştiğini belirtmiştir.⁷¹²

İmam Mâlik *Muvatta*’da Ebu’z-Zinâd’dan kırk beş tane hadis naklettiğine göre, burada ravinin tamamen terk edilmesini gerektiren bir durum bulunmamaktadır.⁷¹³

Hafs b. Ömer

Ahmed b. Hanbel, Hafs b. Ömer’in durumu kendisine sorulunca şöyle demiştir:

“لم أكتب عنه كان يتبع السلطان”

“Ondan hadis yazmadım. Sultana tabi olurdu.”⁷¹⁴ Bu eleştirisinin sebebi, Yahya b. Maîn tarafından, Hafs b. Ömer’in fitne zamanlarında Hammâd el-Berberî’nin yanında yer alması olarak açıklanmıştır.⁷¹⁵ Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşid tarafından h. 184 yılında Mekke ve Yemen valiliğine atanan Hammâd el-Berberî, zalim ve kötü ahlaklı bir yönetici kabul edilir.⁷¹⁶

⁷⁰⁹ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 14/476-478; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 14/476-478.

⁷¹⁰ ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, 2/418-419; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 14/418-419; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 302; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/49-50.

⁷¹¹ ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, 2/418.

⁷¹² ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 5/449.

⁷¹³ İbn Abdilber, *Temhîd*, XVIII, 5,8.

⁷¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu’l-İlâl*, 44.

⁷¹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 2/354.

⁷¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu’l-İlâl*, 2/350.

Hafs b. Ömer'in doğum ve vefat tarihlerine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Yemen'in Adn ve San'a şehirlerinde yaşamıştır. Sevr b. Yezîd, Şu'be b. el-Haccâc, el-Hâkem b. Ebân el-Adenî, Mâlik b. Enes ve başkalarından hadis nakletmiştir. Kendisinden de İbrahim b. Râşid el-Âdemî, Ahmed b. Saîd, Abbâd b. Muhammed el-Adenî ve başkaları hadis rivayet etmişlerdir. Hadis aldığı hocaları ile öğrencileri ve valilik yaptığı dönem dikkate alınırsa h. II asırda yaşadığı anlaşılmaktadır.⁷¹⁷

Ahmed b. Hanbel'in yöneticilere tabi olduğu için hadisini yazmadığı Hafs b. Ömer'i, yalnızca Muhammed b. Hammâd et-Tihirânî sika kabul etmiştir. Ebû Hâtim leyyinu'l hadis, İbn Maîn ile Nesâî leysa bi sika, Ebû Dâvud munkeru'l-hadis ve İbn Hacer zayıf lafızlarıyla cerh etmişlerdir. ed-Dârekutnî ve el-Ukaylî de zayıf raviler arasında saymışlardır.⁷¹⁸

Hafs b. Ömer'in İbn Mâce'de şu hadisi nakledilmiştir: “Kim Kur'an'dan bir âyeti inkâr ederse, onun boynunu vurmak helal olmuştur. Kim de ortağı olmayan tek Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur ve Muhammed onun kulu ve elçisidir derse, hiç kimse onun aleyhine bir şey yapamaz. Ancak hadd cezasını gerektiren bir durum ortaya çıkarsa, bu gerçekleştirilir.”⁷¹⁹

Humeyd b. Ebû Humeyd et-Tâvîl

Yahyâ b. Ya'la el-Muhâribî, Kûfeli muhaddislerden Zâide b. Kudâme'nin (ö. 161/), Humeyd b. Ebû Humeyd et-Tavîl'in hadisini terk ettiği bilgisini aktarmıştır.⁷²⁰ Bunun üzerine ez-Zehebî bir eserinde Humeyd b. Ebû Humeyd'in halifelere yakınlığı ve onların yardımcılarının kıyafetlerini giymesi dolayısıyla Zâide b. Kudâme'nin adı geçen muhaddisten hadis almadığını söylemiştir.⁷²¹ Bir başka eserinde de Abbâsilerin belirtisi olan siyah bir kıyafet giymesi dolayısıyla Zâide b. Kudâme'nin Humeyd b. Ebû

⁷¹⁷ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/42-45.

⁷¹⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/182; ed-Dârekutnî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 84; el-Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 1/273-274; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 1/560-561; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 173.

⁷¹⁹ İbn Mâce, 1430/2009, “Hudûd”, 3.

⁷²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/66.

⁷²¹ Zehebî, *el-Mizân*, 1/610.

Humeyd'in hadisini terk ettiğini açıklamıştır.⁷²² Aynı şekilde İbn Hacer de halîfelerden görev aldığı için Humeyd b. Ebû Humeyd'den, Zâide b. Kudâme'nin hadis almadığını belirtmiştir.⁷²³

Yine Humeyd b. Ebû Humeyd'en yöneticilere yakın olduğu için hadis almak istemeyen bir başka isim Mekkî b. İbrahim'dir. O, siyah elbisler giymiş olan Humeyd b. Ebû Humeyd'e uğramış ve ondan hadis almamıştır. Bunun nedeni sorulunca Mekkî b. İbrahim şöyle karşılık vermiştir:

“أسمع من الشرطي؟”

“Şurta görevlisinden hadis mi alayım?”⁷²⁴

Ne var ki, Humeyd b. Ebû Humeyd'in, yöneticilerle görüşmesi bazıları tarafından takdir edilmiştir. Onun, bir süreliğine Basra'da valilik yapan Süleyman b. Ali ile görüştüğü bilinmektedir. Bu durum Yunûs b. 'Ubeyd'e sorulduğunda, o şöyle karşılık vermiştir: “Allah, içimizde Humeyd gibi olanları çoğaltsın.”⁷²⁵ ez-Zehebî tarafından Basra'nın ilmiyle âmil imamlarından biri olarak kabul edilen Yunus b. 'Ubeyd'in⁷²⁶ yaptığı bu dua, Humeyd b. Ebû Humeyd'in yöneticilerle görüşmesinde kınanacak bir durum olmadığını göstermektedir.

Onun arabulucu ve anlaşmazlıkları çözen bir kişiliği ile öne çıkması yöneticilere yakınlık kurmasında etkili olduğu söylenebilir.⁷²⁷

Humeyd b. Ebû Humeyd'in hayatına ve hadis ilmindeki konumuna bakıldığında yöneticilerle ilişkisinde herhangi bir çıkar göz etmediği daha iyi anlaşılacaktır. O h.

⁷²² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve 'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/851.

⁷²³ Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, thk. Muhammed Avvâme (Hindistan: Dâiratü'l Meârifî'in-Nizâmiyye, 1325), 3/36.

⁷²⁴ Zehebî, *el-Mîzân*, 1/610; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/362.

⁷²⁵ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2003, 3/851.

⁷²⁶ ez-Zehebî, *el-Kâşif*, 2/403.

⁷²⁷ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/363.

68/687'e doğmuş ve 143/760'te vefat etmiştir. Basralı alimlerdenidir. Vefat tarihi dikkate alındığında ömrünün büyük çoğunluğu 132/750 yılında Abbâsilerin son verdiği Emevîler döneminde geçmiştir. Ancak yukarıda geçtiği üzere Humeyd b. Ebû Humeyd, Abbâsî halifelerine yakın bir kişi olarak yorumlanmıştır. O halde yöneticilere yakınlığını ileri sürerek Humeyd b. Ebû Humeyd'en hadis almayanlar Abbâsiler dönemini kastetmiş olmalıdırlar. Bu dönem de onun hayatının son zamanlarını kapsamaktadır. Buradan hareketle onların Emevîlerin hüküm sürdüğü yıllarda Humeyd b. Ebû Humeyd'en hadis rivâyet etmede bir sakınca görmedikleri söylenebilir. Bu yorumu hadis kaynaklarında Zâide b. Kudâme'nin Humeyd b. Ebû Humeyd'den rivâyetlerinin bulunması desteklemektedir. Bir başka ifadeyle Humeyd b. Ebû Humeyd, Zâide b. Kudâme'nin hocalarından birisidir. Öyle ki, el-Buhârî başta olmak üzere diğer Kütüb-i sitte imamlarının eserlerinde Zâide b. Kudâme'nin Humeyd b. Ebû Humeyd'den rivâyet ettiği hadisler yer almaktadır.⁷²⁸

Yukarıda geçtiği üzere söz konusu gerekçe ile Humeyd b. Ebi Humeyd'en hadis almayan isimlerden biri olan Mekkî b. İbrahim'in durumu, Zâide b. Kudâme gibi değildir. Mekkî b. İbrahim'in hocaları arasında Humeyd b. Ebû Humeyd yer almamaktadır.⁷²⁹

Humeyd b. Ebû Humeyd'in hadis ilmindeki yetkinliğine gelince, o, Enes b. Mâlik, Hasan Basrî, İbn Ebû Muleyke, Sâbit el-Bunânî, Bukeyr b. Abdullah ve daha başkalarından hadis nakletmiştir. Kendisinden de kız kardeşinin oğlu Hammâd b. Seleme, Yahya b. Saîd el-Ensârî, Yahya b. Said el-Kattân, Mâlik, Şu'be, Yezîd b. Hârûn, Zâide b. Kudâme, Sufyân b. 'Uyeyne, Sufyân es-Sevrî ve daha başkaları hadis nakletmiştir.⁷³⁰

Humeyd b. Ebû Humeyd'i İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, el-İclî, Ebû Hâtim, en-Nesâî, İbn Hibbân, ez-Zehebî ve İbn Hacer sika lafzıyla ta'dîl etmişlerdir. Bununla birlikte birçok alim tarafından tedlîs yapıldığından dolayı tenkit edilmiş. Bir başka eleştirildiği hususta Enes b. Mâlik'ten naklettiği hadisleri doğrudan mı veya arada başka bir râvi aracılığıyla mı

⁷²⁸ el-Buhârî, "Mevâkîtu's-salât", 25; "Ezân", 72; Ebû Dâvûd, "Savm", 43.

⁷²⁹ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/476-477.

⁷³⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/355-358.

aldığına yöneliktir.⁷³¹ el-Buhârî'nin ravilerinden olan Humeyd b. Ebû Humeyd'e yönelik eleştirileri İbn Hacer'in isabetli görmediği anlaşılmaktadır.⁷³² İbn 'Adî, Humeyd b. Ebû Humeyd'i zayıf ravilerle ilgili eserine almışsa da herehangi bir olumsuz yorumda bulunmamıştır.⁷³³

ez-Zehebî, hem Zâide b. Kudâme'nin hem de Mekkî b. İbrahim'in yöneticilere yakınlığı dolayısıyla Humeyd b. Ebû Humeyd'in hadisini terk etmelerini aşırı bir yorum olarak değerlendirmiştir. Çünkü ona göre Humeyd b. Ebû Humeyd sadûk ve adil bir râvîdir.⁷³⁴ Onun yöneticilere yakınlığı adalet sıfatına zarar vermemiştir.

Humeyd b. Hilâl el-Basrî

Yahya b. Sa'îd, Muhammed b. Sîrîn'in Humeyd b. Hilâl'den razı olmadığı bilgisini aktarmıştır. Ebû Hâtim de Humeyd b. Hilâl'in devlet görevi kabul etmesinden dolayı Muhammed b. Sîrîn'in ondan razı olmadığı açıklamasını yapmıştır.⁷³⁵

Muhammed b. Sîrîn'in bu eleştirisinden dolayı, İbn Adî zayıf ravilerle ilgili eserinde Humeyd b. Hilâl'e yer vermiştir. İbn Adî, Muhammed b. Sîrîn'in hangi sebepten ötürü Humeyd b. Hilâl'den razı olmadığını bilmiyoruz demiştir. Hadis ilminde ise Humeyd b. Hilâl'de ve rivâyetlerinde bir sorun olmadığını ve hadis alimlerinin de ondan rivâyette bir sakınca görmediğini kaydetmiştir.⁷³⁶ ez-Zehebî de *Mizânu'l-İtidâl*'de Humeyd b. Hilâl'e yer verme sebebini, onun İbn Adî'nin eserinde geçmesiyle gerekçelendirmiştir. ez-Zehebî değerlendirmesinin sonunda Humeyd b. Hilâl'in hüccet olduğuna hükmetmiştir.⁷³⁷

⁷³¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/219; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/358-365; Zehebî, *el-Mizân*, 1/610; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/38-40; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 81.

⁷³² Humeyd'e yönelik eleştirilerden biri, Enes'ten tüm işittiklerinin beş hadis olduğu, öteki de ondan işittiklerinde ihtilat ettiği. (İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*,

⁷³³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/65-67.

⁷³⁴ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2003, 3/851.

⁷³⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/230.

⁷³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/80-81.

⁷³⁷ ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 1/616.

Humeyd b. Hilâl'in hayatı hakkında bilgiler oldukça azdır. Öyle ki, onun ölümü, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Irak valisi olduğu zamanlarda gerçekleştiği şeklinde tarihlendirilmiştir.⁷³⁸ Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin h. 105/724'te başlayan Irak valiliği h.120/738 yılında sona ermiştir.⁷³⁹ Bu durumda Humeyd b. Hilâl'in ölümü bu tarih aralığı içinde gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Onu eleştiren Muhammed b. Sîrîn'in h.110/729'da öldüğü dikkate alınırsa birbirleriyle çağdaş oldukları anlaşılmaktadır.

Humeyd b. Hilâl'den Enes b. Mâlik, Ebû Katâde, Abdullah b. Muğaffel, el-Ahnef b. Kays, Bişr b. Âsım, Rib'î b. Hırâş, Abdurrahman b. Semure ve daha başkalarından hadis rivâyet etmiştir. Ondan da Şu'be b. el-Haccâc, Âsım b. el-Ahvel, Eyyûb es-Sahtiyânî, Katâde b. Diâme, Hammâd b. Seleme, Hâlid el-Hazza, Hubeyb b. eş-Şehîd, Kurre b. Hâlid, Yunus b. Ubeyd ve daha başkaları hadis rivâyet etmişlerdir.⁷⁴⁰

Onun ta'dîli hakkında İbn Sa'd, Ebû Hâtim, İbn Ma'in, İbn Hibbân, el-İclî, en-Nesâî, ez-Zehebî ve İbn Hacer sika lafzını kullanmışlardır. Humeyd b. Hilâl, Kütüb-i Sitte râvîlerinden biridir.⁷⁴¹

Humeyd b. Hilâl'in yönetimle nasıl bir ilişkisi kurduğunu açıklayan bir bilgi bulunmamakla birlikte, onun Hz. Ebû Bekir'in döneminde yaşanan şu rivayetini aktarmakta yarar vardır: Hz. Ebû Bekir'in halîfe olduğu günlerde Ebû Berze, halîfenin bir adama öfkelenişini görür. Bunun üzerine Ebû Berze, halîfeden adamın boynunu vurmak için izin ister. Bu söz Hz. Ebû Bekir'in öfkesini yatıştırır ve daha sonra Ebû Berze'ye izin verseydim bunu yapacak mıydın diye sorar. O da "Evet" karşılığını verir. Hz. Ebû Bekir, ona, Hz. Muhammed'den (s.a.s.) sonra herhangi bir beşer için böyle bir hakkın bulunmadığını söyler.⁷⁴² Bu rivâyetin sonunda Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel'in Hz. Peygamber'den sonra bir halîfe ancak Müslüman olup dininden dönene, muhsanken zina

⁷³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/231.

⁷³⁹ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/26,142.

⁷⁴⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/403-405; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/46.

⁷⁴¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/230-231; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 182; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/405; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 1/616.

⁷⁴² Ebû Dâvûd, "Hudûd",2; en-Nesâî, "Muhârebe-Tahrîmu'd-Dem ", 12.

edene, haksız yere başkasını katledene ölüm cezası verebilir görüşünü aktarmıştır. Görüldüğü gibi söz konusu haber halîfelerin ölüm cezası vermelerine sınır getirmektedir.

Huşeym b. Beşîr el-Vâsîfî

قال أبو داود كان وكيع لا يحدث عن هشيم لأنه كان يخالط السلطان

Ebû Dâvûd şöyle demiştir: “Vekî, Huşeym’den hadis rivayet etmezdi. Çünkü o sultanla içli dışlıydı.”⁷⁴³ Huşeym b. Beşîr yöneticilerle ilişkisi ve hadis ilmindeki yetkinliği daha sonra Hâlid b. Abdulah et-Tahhân ile karşılaştırılarak incelenecektir.

İbn Şihâb ez-Zührî

İbn Şihâb ez-Zührî çağdaşı Mekhûl b. Ebû Müslim ed-Dımaşkî tarafından yöneticilerle yakınlık kurduğu için eleştirilmiştir. Mekhûl ed-Dımaşkî, İbn Şihâb ez-Zührî için şöyle demiştir. “Az bulunan adamlardandır. Keşke yöneticilere yakınlığı sebebiyle kendisine zarar vermeseydi.”⁷⁴⁴ İbn Şihâb ez-Zührî’ye bir başka eleştiri, Amr b. Ubeyd’in onu yöneticilerin mendili olarak nitelemesidir.⁷⁴⁵ Onu eleştirenlerden biri de öğrencisi Ebû Hâzim Seleme b. Abdurrahman’dır. Ebû Hâzim, hocasına uzun bir nasihat mektubu yazmıştır. Mektupta hocasının ilmini övmüşse de zâlim yöneticilerle ilişkisi dolayısıyla sert bir dille eleştiri de bulunmuştur.⁷⁴⁶ İbn Şihâb ez-Zührî gibi alimlerin büyük çoğunluğu tarafından güvenilir kabul edilen bir alime yöneltilen bu eleştirilerin, nasıl anlaşılması gerektiğine biraz sonra değinilecektir.

İbn Şihâb ez-Zührî, halîfe Ömer b. Abdüzzaziz’in emriyle resmî tedvin faaliyetini yürüten isim olması ve daha başka hizmetleri dolayısıyla hadis tarihinde önemli bir yere

⁷⁴³ Moğultây, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, 12/228.

⁷⁴⁴ Ebul-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. el-Hüseyn İbn Asâkir, *ez-Zührî* (Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 1402/1982), 16; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2003, 3/514.

⁷⁴⁵ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn eş-Şâfî İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Fıkr, 1415/1995), 55/370.

⁷⁴⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3/246-249.

sahiptir.⁷⁴⁷ İbn Şihâb ez-Zührî h. 51/671 tarihinde Medîne’de dünyaya gelmiş ve h. 124/742’de doğduğu şehirde vefat etmiştir. Bu tarihlere göre hayatının tamamı Emevî devletinin hüküm sürdüğü yıllarda geçmiştir. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân’la tanıştığı h. 82/701 yılından vefat tarihine kadar yaklaşık kırk yılı aşan bir zaman dilimi boyunca hilâfete gelen kişilerle yakın ilişki kurmuştur. Bu süre içinde devlet kademesinde farklı görevler üstlenmiştir.⁷⁴⁸

Accâc el-Hatîb, İbn Şihâb ez-Zührî hakkındaki Mekhûl ed-Dımaşkî eleştirisinin delil olamayacağını kaydetmiştir. Çünkü bu eleştiriye içeren bilginin senedinde mekhûl râviler bulunmaktadır.⁷⁴⁹

Ebû Hâzim’in eleştirisinin de kabul edilmemesini gerektiren bazı hususlar vardır. Şöyle ki, Ebû Hâzim’in, İbn Şihâb ez-Zührî’yi yönelttiği zâlim sultanlarla yakınlık ve onların zulümlerine sessiz kaldığı eleştirisi içeren mektubun senedinde mubhem bir râvî (racul) geçmekte ve onun da Abdulhamid b. Süleyman olacağı tahmin edilmektedir. Mubhem râvînin kesin olarak kim olduğu bilinmediğinden aktarılan mektubun senedi zayıf olmaktadır. Buna ek olarak mektubun içeriğinde yer alan eleştiriler İbn Şihâb ez-Zührî’nin ta’diline hükmeden hadis münekkitlerinin büyük çoğunluğunun söylediklerine aykırıdır. Bu durumda hadis münekkitlerinin büyük çoğunluğunun değerlendirmesi tercih edilir. Dolayısıyla Ebû Hâzim’in eleştirisi dikkate alınmaz. Yine Ebû Hâzim’in yorumu, İbn Şihâb’ın bir başka öğrencisi el-Evzâi tarafından anlatılanlarla da çelişmektedir. el-Evzâi, hocasının sultanlara asla müdahane bulunmadığını belirtmiştir. Bunu destekleyen bazı örnekler İbn Şihâb ez-Zührî için nakledilmektedir. Ayrıca Ebû Hâzim’in cerh ifade eden sözleri yöneticilere yakın olup olmama konusunda hocasıyla yaşadığı bir içtihat farklılığı

⁷⁴⁷ es-Sibâi, *es-Sünne ve Mekânetühâ*, 237-238; Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kablet’-tedvîn* (Lübnan/Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1400/1980), 494-496.

⁷⁴⁸ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Hâşimî el-Basrî İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997/1418), 5/348-357; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/226-350.

⁷⁴⁹ Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kablet’-tedvîn*, 510.

sebebiyledir. Bu tür içtihat farklılığı sebebiyle herhangi bir râvînin cerh edilmesi uygun görülmemektedir.⁷⁵⁰

İbn Şihâb ez-Zührî'yi eleştirenlerden biri olan Amr b. Ubeyd, Mutezile mezhebine mensup bir alim olup yöneticilerden uzak durmanın daha hayırlı olacağını düşünmektedir.⁷⁵¹ Bu iki özelliği dikkate alındığında, Amr b. Ubeyd'in eleştirisinde mezhebi taassubun ve içtihat farklılığın etkisi olduğu söylenebilir. Bu da onun, İbn Şihâb ez-Zührî için yaptığı eleştirinin geçerliliğini ortadan kaldırır.

İbn Şihâb ez-Zührî'yi yöneticilere yakınlığı dolayısıyla eleştiriler olsa da bunlar onun hadis ilmindeki değerine zarar vermemiştir. el-Hasan Basrî ve İbn Sîrîn gibi alimlerle hadis meclislerine katılmış olan Ebû Bekr el-Hüzelî, İbn Şihâb ez-Zührî gibisini görmediğini söylemiştir. Mekhûl de çağdaşlarına göre sünneti en iyi bilen İbn Şihâb ez-Zührî olduğunu kaydetmiştir. Onun öğrencilerinden biri olan Eyyûb es-Sahtiyânî, hocasından yöneticilere yakın olmakla birlikte ilmi ihya eden bir kişi olarak bahsetmiştir. ez-Zehebî de zamanının hâfızı, el-imâm, el-alem, es-sebt, el hucce lafızlarını kullanmış ve benzerini bulabilmenin çok zor olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca o, değinilen eleştiriler dolayısıyla İbn Şihâb ez-Zührî'den hadis almayanlara güvenilmeyeceğini de eklemiştir.⁷⁵²

Emevî halîfelerine yakınlığı dolayısıyla kendi zamanında eleştirilen İbn Şihâb ez-Zührî'ye, son dönemlerde hem oryantalistler hem de şi'îler tarafından aynı gerekçe ileri sürülerek, hadis uydurmak gibi, oldukça aşırı suçlamalar yöneltmiştir. Onların bu tür suçlamalarının, asılsız olduğu birçok hadis alimi tarafından kanıtlanmıştır.⁷⁵³ Burada ilk

⁷⁵⁰ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî İbn Seydinnâs, *en-Nefhu's-şezî fî şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1409), 1/556-557.

⁷⁵¹ el-Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Farâbî, ts.), 223; Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 188-199.

⁷⁵² ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/326,339.

⁷⁵³Bkz. es-Sibâî, *es-Sünne ve Mekânetühâ*, 239-253; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kablet'-tedvîn*, 501-515; Halit Özkan, "Tevdîn Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüşhası" 17/32 (Ocak 2012), 10-11; Halil İbrahim Kutlay, *İbn Şihâb ez-Zührî Hayatı, İmî Kişiliği, Hadisçiliği ve Hakkındaki Eleştiriler* (İstanbul: Ravza, 2022), 179-199; M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi* (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 36.

dönem cerh ve ta'dîl eserlerinde yer alan eleştiriler ele alındığından İbn Şihâb ez-Zührî hakkındaki oryantalist ve şiiilerin bu tür suçlamalarına yer verilmeyecektir.⁷⁵⁴

İbn Şihâb ez-Zührî'nin Emevîlerle ilişkisi Halit Özkan'ın şu değerlendirmesiyle bitirilebilir: “Onun ilmî faaliyetlerine Emevî idaresinin verdiği desteğin boyutlarını görmek, tarihteki ulema-ümera ilişkisinin çoğunlukla algılandığı kadar kötülenecek mahiyette olmayabileceğini görmek açısından kayda değerdir.”⁷⁵⁵

İbrahim b. el-Münzir

Ahmed b. Hanbel'in kınadığı râvîlerden biri de İbrahim b. el-Münzir'dir. Şöyle ki, İbrahim b. Münzir, Bağdat'a İbn Ebû Duâd ile görüşme niyetiyle geldiğinde hadis tahdis etmek için Ahmed b. Hanbel'in meclisine izin isteyerek katılmak istemiş ama Ahmed b. Hanbel ona izin vermemiştir. Hatta Ahmed b. Hanbel, İbrahim b. el-Münzir'in selamını da almamıştır.⁷⁵⁶ Bunun sebebi İbrahim b. el-Münzir'in İbn Ebû Duâd ile görüşmesidir.⁷⁵⁷ Ahmed b. Hanbel söz konusu görüşmeye, İbrahim b. el-Münzir'in Kur'an'ın mahlûk olduğunu destekleyenler arasına katıldığı anlamını yüklemiştir.⁷⁵⁸

İbrahim b. el-Münzir'in görüştüğü İbn Ebû Duâd bilindiği üzere Mutezile mezhebine mensup bir alimdir ve Abbâsî devletinde Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) ve Vâsik-Billah'ın (ö. 232/847) hilâfetlerinde kadılıkudâtılık (başkadılık) görevini yerine getirmiştir. Vâsik-Billah'dan sonra hilâfet makama getirilen Ebü'l-Fazl Mütevekkil-Alellah'ın (ö. 247/861) görevinin ilk yıllarında hastalığı dolayısıyla İbn Ebû Duâd'ın kadılıkudâtılığına son verilmiş ve onun yerine oğlu Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed

⁷⁵⁴ İbn Şihâb ez-Zührî'ye yönelik eleştiriler için bkz. Halil İbrahim Kutlay, *İbn Şihâb ez-Zührî Hayatı, İmî Kişiliği, Hadisçiliği ve Hakkındaki Eleştiriler* (İstanbul: Ravza, 2022), 165-199.

⁷⁵⁵ Özkan, “Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası”, 12.

⁷⁵⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/123-124.

⁷⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 477.

⁷⁵⁸ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/123; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 1/67. İbrahim b. el-Münzir'in Kuran'ın mahlûk olmadığı görüşüne sahip ve Ehl-i sünnet akidesini benimsemiş bir alim değerlendirmesi için bkz. Enes Salahuddin Hasen Sabrî, “İbrahim b. el-Münzir ve İshâmâtuhu el-Hadîsiyye”, *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye li'l-Benâti bi'l-İskenderiyye* 38 (2022), 74-75.

atanmıştır. İbn Ebû Duâd ile Ahmed b. Hanbel arasındaki esas tartışma Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı konusudur. İbn Ebû Duâd Kur'an'ın mahlûk olduğunu Ahmed b. Hanbel ise mahlûk olmadığını savunmaktadır. İbn Ebû Duâd makamının ve halîfeler üzerindeki etkisini kullanarak Ahmed b. Hanbel'i hapse attırmıştır ve işkence edilmesine sağlamıştır. Bu anlatılanlar, genelde İbn Ebû Duâd'ın kadîlkudâtlık döneminde yaşanan ve İslam tarihinde *mihne olayı* ismi verilen yıllarda yaşanmıştır. Görüldüğü gibi, Ahmed b. Hanbel hem İbn Ebû Duâd'ın gadrine uğramış hem de onunla Kur'ân'la ilgili bir konuda ters düşmüştür. Ahmed b. Hanbel'in İbn Ebû Duâd ile görüşen İbrahim b. el-Münzir'i kınaması bir açıdan kabul edilebilir bir yorum olarak değerlendirilebilir.

İbrahim b. el-Münzir'in doğum tarihine dair bir kayıt bulunmamakla birlikte, vefâtı hicrî 236/850 yılının muharrem ayında Medîne'de gerçekleşmiştir. Vefât tarihi dikkate alınırsa Abbâsî dönemi alimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

İbrahim b. el-Münzir'in hadis aldığı hocaları Bekr b. Suleym es-Savvâf, Dâvûd b. Ata, Ebû Damra Enes b. İyâz, Süfyân b. Hamza, Sâlih b. Abdullah b. Sâlih ve daha başka kimselerdir. Ahmed b. Hanbel'in hadis nakletmediği İbrahim b. el-Münzir'den, el-Buhârî, İbn Mâce, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, Bakî b. Mahled el-Endelüsî gibi büyük hadis alimleri rivâyette bulunmuştur. Kütüb-i Sitte müelliflerinden et-Tirmizî ve en-Nesâî de eserlerinde İbrahim b. el-Münzir'in rivâyetlerine yer vermiştir. Ne var ki, Zekerıyyâ b. Yahyâ es-Sâcî, onun münker rivâyetleri olduğunu kaydetmiştir.⁷⁵⁹

İbrahim b. el-Münzir hakkında cerh ve ta'dîl münekkitlerinin görüşlerine gelince, onu Ebû Hâtim, Sâlih b. Muhammed ve İbn Hacer sadûk, Yahyâ b. Maîn sika ez-Zehebî hâfız, en-Nesâî leyse bihi be's lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/139; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/208-209; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/689-690.

⁷⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/139; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/209-210; ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İtidâl*, 1/67; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 94. İbrahim b. el-Münzir'in hayatı ve hadis ilmine katkıları hakkında geniş bilgi için bkz. Enes Salahuddin Hasen Sabrî, "İbrahim b. el-Münzir ve İshâmâtuhu el-Hadîsiyye", 57-134.

İbrahim b. Sa'd b. İbrahim ez-Zuhrî el-Medenî

Yahyâ b. Saîd el-Kattân, İbrahim b. Sa'd'dan razı olmadığını ifade etmiştir. Bunun sebebi de onun Bağdat'ın beytu'l-mâl görevinin başına getirilmesidir.⁷⁶¹

İbrahim b. Sa'd 108/726 yılında Medine'de doğmuş ve 183/799'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Yaşadığı dönemde Medine'de hadis bilgisi en fazla olan alimlerinden birisi olmuştur. Yine orada kadılık görevine getirilmiştir. Bu da onun fıkıh alanında da yetkin bir alim olduğunu göstermektedir. Hayatının son zamanlarını geçirdiği Bağdat'ta da şeyh lakabı ile ünlenmiştir. Abbâsî Halîfesi Harûn er-Reşîd ona saygı göstermiş ve ikramda bulunmuştur.⁷⁶²

Hişâm b. Urve, İbn Şihâb ez-Zuhrî, Şu'be, Safvân b. Suleym, Muhammed b. İshâk gibi alimlerden İbrahim b. Sa'd hadis nakletmiştir. Ondan da Abdurrahman b. Mehdî, Abdulazîz b. Abdullah el-Âmirî, Ebû Seleme Mûsâ b. İsmail, İbrahim b. Hamza ez-Zubeyrî, Muhammed b. es-Sabbâh ed-Dûlâbî, oğlu Yakub b. İbrahim ve daha birçok kişi hadis rivâyet etmiştir.⁷⁶³

İbrahim b. Sa'd'ı Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, el-İclî, İbn Adî, ez-Zehebî ve İbn Hacer sika olduğuna hükmetmişlerdir.⁷⁶⁴ İbn Adî, İbrahim b. Sa'd hakkında şu bilgileri aktarmıştır: “O, Müslümanların sikalarındadır. Çok sayıda imam ondan hadis nakletmiştir Hiç kimse ondan hadis yazma konusunda bir tartışma yaşamamıştır. Onun hakkında konuşanlar tarafgirlikte bulunmuşlardır. Zührî ve başkalarından rivâyet ettiği sâlih hadisleri vardır.”⁷⁶⁵

Bu bilgiler, İbrahim b. Sa'd'ın beytu'l-mâl görevini kabul etmiş olmasının hadis ilmindeki yetkinliğine zarar vermediğini göstermektedir.

⁷⁶¹ Ebu'l-Muâtî en-Nûrî vdğr., *Mevsû'a aqvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve 'ilelih* (Beyrut - Lübnân: Âlemu'l-kütüb, 1417/1997), 1/28.

⁷⁶² Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/304-310; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 1/34-35.

⁷⁶³ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/88-90.

⁷⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/101-102; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 1/33-34; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 89.

⁷⁶⁵ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/403; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/123.

Mervân b. el-Hakem b. Ebu'l-Âs b. Ümeyye el-Medenî

İbn Hacer, Emevî devleti halîfelerinden olan Mervân b. el-Hakem'in yönetim işleri dolayısıyla tenkit edildiğini belirtmiştir.⁷⁶⁶ Mervân b. el-Hakem hakkında ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*'de “onun günahları vardır” kaydını düşmüştür.⁷⁶⁷ Yine ez-Zehebî başka bir eserinde de onun, Hz. Osman'a (r.a.) ihanet ettiğini, aşere-i mubeşşere'den Talha b. Ubeydullah'ı Cemel olayında öldürdüğünü ve Hz. Ali'ye (r.a.) sövdüğünü aktarmıştır.⁷⁶⁸

Mervân b. el-Hakem, Hicretin ikinci yılında doğmuştur. Babası el-Hakem Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olsa da Hz. Peygamber'e yönelik bazı kötü davranışlar yapmaya devam etmiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber, el-Hakem'i Taif'e sürgüne göndermiştir. Bu tarihte küçük bir çocuk olan Mervân b. el-Hakem de babasıyla birlikte Taif'e gitmiştir. Hz. Osman (r.a.) akrabaları olan el-Hakem ve ailesine tekrar Medîne'ye dönme iznini vermiştir. Bunun yanı sıra Hz. Osman (r.a.), Mervân b. el-Hakem'i kâtibi olarak görevlendirmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilâfetinde kısa süreliğine Bahreyn, sonra Hicâz (42-49/662-669) ve beş yıl aradan sonra yeniden aynı bölgenin valiliğine (54-56/674-676) atanmıştır. Mervân b. el-Hakem, Emevî halîfesi II. Muâviye'nin ardından bazı tartışmalar ve Mercirahit'te Dahhâk'a karşı kazandığı savaştan sonra hicrî 65 (685) yılının muharrem ayında halîfe oldu. Mervân b. el-Hakem, Hz. Osman döneminde Medîne'ye geri dönüşünden itibaren hicrî 65 (685) yılının Ramazan ayında vefat edinceye kadar önemli bir siyasî kişilik olmuştur. ez-Zehebî'nin yukarıda geçen eleştirileri yanında Hz. Osman dönemindeki bazı uygulamaları ve hilâfete geliş şekli onun ağır bir şekilde eleştirilmesine sebep olmuştur. Kesin olarak Hz. Peygamber ile sohbeti olduğunu söyleyen kimse bulunmamakla birlikte, en iyi ihtimalle onu gördüğü kabul edilmiştir. Bu sebeple sahâbe edebiyatı eserlerinde biyografisine yer verilmiştir.⁷⁶⁹

⁷⁶⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 480.

⁷⁶⁷ ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 4/89.

⁷⁶⁸ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/476-479.

⁷⁶⁹ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 3/1387-1390; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 5/139; İbn Hacer, *el-İşâbe*, 6/203-204. Mervân b. el-Hakem'e yönelik bazı iddiaların değerlendirilmesi için bkz. Atçeken, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakemin Rolü”, 315-348.

Siyasî faaliyetleriyle ilgili bazı olumsuz yorumların yapılmasına rağmen Mervân b. el-Hakem sahâbilerin ileri gelenlerinden hadis almış ve ondan da tabi'ilerin önde gelen simaları rivâyette bulunmuşlardır. Onun hadis aldığı sahâbiler arasında Zeyd b. Sâbit, Osman b. Affân, Ali b. Ebû Tâlib, Ebû Hureyre, Abdurrahman b. el-Esved, Busre bnt. Safvân gibi isimler vardır. Kendisinden de oğlu Abdülmelik b. Mervân, Sehl b. Sa'd es-Sâidî, Sa'îd b. el-Museyyeb, Urve b. ez-Zubeyr, Ali b. el-Husyen b. Ali gibi tabi'î alimleri hadis nakletmiştir. Müslim dışındaki Kütüb-i sitte müellifleri, Mervân b. el-Hakem'in hadislerine eserlerinde yer vermişlerdir.⁷⁷⁰ İbnu'l-Arabî, Mervân b. el-Hakem'in adalet niteliğine sahip olduğunu, sahabe ve tabiûnun da ona değer verdiğini belirtmiştir.⁷⁷¹ İbn Abdilber ve İbn Hacer de Urve b. Zubeyr'in "Mervân b. el-Hakem hadiste cerh veya zayıflıkla itham edilmedi" sözünü delil olarak kabul etmiştir.⁷⁷²

Süleyman b. Bilâl

İbnu'l-Cüneyd, Yahyâ b. Maîn'den Süleyman b. Bilâl hakkında şu bilgiyi nakletmiştir:

“إنما كان يضع سليمان بن بلال عند أهل المدينة لأنه كان على السوق وكان أروى الناس عن يحيى بن سعيد”

“Süleyman b. Bilâl, Medîneliler tarafından küçük görülürdü çünkü o pazardan sorumluydu. Yahya b. Sa'îd'den en çok rivâyet edenlerindendi.”⁷⁷³

Yine Yahyâ b. Maîn'den İbn Muhriz, Süleyman b. Bilâl'le ilgili şu bilgiyi aktarmıştır:

“ما كان ينكر على سُلَيْمَانَ بْنِ بِلَالٍ إِلَّا أَنَّهُ كَانَ عَلَى السُّوقِ”

⁷⁷⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/271; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/387-388; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 10/91-92.

⁷⁷¹ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnu'l-Arabî, *el-'Avâşım mine'l-kavâşım* (el-Kâhire, ts.), 101.

⁷⁷² İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 3/1390; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/91-92.

⁷⁷³ İbnu'l-Cüneyd Ebû İshâk İbrahim b. Abdullah el-Huttelî, *Su'âlâtü İbni'l-Cüneyd*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Medîne: Mektebetu'd-Dâr bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1988/1407), 356.

“Süleyman b. Bilâl’in kınandığı tek şey pazardan sorumlu olmasıydı.”⁷⁷⁴

Aslen Berberî olan Süleyman b. Bilâl, Medîneli alimlerdenidir. O h. yüzüncü yıla yakın bir tarihte doğmuş ve h. 177/ yılında vefat etmiştir.⁷⁷⁵ Yahyâ b. Maîn verdiği bilgiden tam olarak Süleymân b. Bilâl’in görevinin ne olduğu anlaşılmamaktadır. Buna İbn Sa’d’ın, Süleyman b. Bilâl’in Medîne harâcı görevine getirildiği kaydı da eklenince, onun pazar vergisinden sorumlu memur olduğunu ortaya çıkmaktadır.⁷⁷⁶

Süleyman b. Bilâl’in devlet memurluğu hadis ilminde ilerlemesine engel olmadığı söylenebilir. İbn Sa’d’ın onun rivâyetinin çok (kesîru’r-rivâye) olduğunu belirtmesi bu yorumu desteklemektedir. Nitekim Süleyman b. Bilâl, Rabî’a b. Abdurrahman, Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr, Sâlih b. Keysân, Şerîk b. Abdullah, Alkame b. Ebû Alkame, el-‘Alâ b. Abdurrahman, Yahyâ b. Sa’îd el-Ensârî ve daha başkalarından hadis almıştır. Kendisinden de İsmail b. Ebû Uveys, Hâlid b. Muhalled el-Kutvânî, Abdullah b. Mübârek, Mervân b. Muhammed ed-Dımaşkî, Abdullah b. Vehb, Abdulazîz b. Abdullah el-Üveysî, Ebû Bekr Abulhumeyd b. Ebû Uveys ve daha başkaları hadis nakletmiştir. Kütüb-i Sitte müellifleri de Süleyman b. Bilâl’in rivâyetlerine yer vermiştir.⁷⁷⁷

Süleyman b. Bilâl’in pazar vergisi toplama görevi hadis ilminde güvenilirliğine de zarar vermemiştir. Yahyâ b. Maîn, İbn Sa’d, Ahmed b. Hanbel, Yakup b. Şeybe, en-Nesâî, ez-Zehebî ve İbn Hacer, onun sika bir râvî olduğuna hükmetmişlerdir. Ayrıca Medîne’de fetva veren fakihlerden biri olması onun fıkıh ilmindeki yetkinliğini de göstermektedir.⁷⁷⁸

Verilen bilgilerden anlaşılaacağı üzere, Süleyman b. Bilâl devlet memurluğu dolayısıyla yadırgansa bile, bu onun hadis ilmindeki yetkinliğine ve güvenilirliğine bir eksiklik olarak yansımamıştır.

⁷⁷⁴ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Maîn b. Avn b. Ziyâd b. Bistâm b. Abdurrahman Yahyâ b. Maîn, *Ma’rifetü’r-ricâl*, thk. Muhammed Kâmil Kassâr (Dımaşk, 1985/1405), 1/157.

⁷⁷⁵ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 7/425-427.

⁷⁷⁶ İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabaḳâtü’l-kübrâ*, 5/420.

⁷⁷⁷ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 11/372-373.

⁷⁷⁸ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 11/374-375; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 7/425-426; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 250.

Süleyman b. Utbe ed-Dımaşkî

Ebû Müşir, Süleyman b. Utbe hakkındaki düşüncesi sorulunca “sikadır” demiştir. Bunun üzerine Ebu’d-Derdâ’dan rivâyet ettikleri hadisleri müsned yapıyor denildiğinde, Ebû Müşir: “Bunlar azdır. O sikadır. Onun tek ayıbı sultana bağlılığıdır.” demiştir.⁷⁷⁹

Bu rivâyette görüldüğü üzere Ebû Müşir tarafından Süleyman b. Utbe’nin yöneticilere bağlı bir kişi olduğu belirtilmektedir. Ancak Ebû Müşir, bunu sadece bir ayıp saymakta ve Süleyman b. Utbe’yi sika kabul etmektedir. Bir başka ifadeyle Ebû Müşir’in bu eleştirisi Süleyman b. Utbe’nin adaletine zarar vermemektedir.

Süleyman b. Utbe, Yunûs b. Meysere b. Halbes’ten hadis nakletmiştir. Kendisinden de Mervân b. Muhammed et-Tâtârî, Hişâm b. Ammâr, Ebû Müşir, el-Velîd b. Müslim ve daha başkaları hadis rivâyet etmiştir. Kütüb-i sitte müelliflerinden İbn Mâce, Süleyman b. Utbe’nin bir hadisine yer vermiştir.⁷⁸⁰

Süleyman b. Utbe’yi Ebû Müşir dışında, Duhaym, Heysem b. Hârice, Hişâm b. Ammâr, İbn Hibbân sika kabul etmiştir. Ebû Hâtim leyse bihi be’s ve İbn Hacer sadûk lafzıyla ta’dîl etmiştir. Yahyâ b. Maîn la şey lafzıyla cerh etmiştir. ez-Zehebî de Süleyman b. Utbe’ye zayıf râvîlerle ilgili eserinde yer vermiştir.⁷⁸¹

Yûnus b. Bukeyr

Yahya b. Maîn’dan Yûnus b. Bukeyr’in yöneticilere tabi olduğu aktarılmıştır.⁷⁸² Onun yönelik benzer bir eleştiri Zekerıyya b. Yahyâ es-Sâcî tarafından da dile

⁷⁷⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1/289; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/37; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 4/210.

⁷⁸⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/37-38; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 4/210.

⁷⁸¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/134; el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/37; ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, 2/214; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehebî, *el-Muğnî fi’l-ıd-ı’afâ*, thk. Nureddin Itr (Katar: İdâretü İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, 1987), 1/281; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 4/210; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 253.

⁷⁸² Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh*, 3/521.

getirilmiştir.⁷⁸³ el-İclî onunla Abbâsî dönemi valilerinden Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin ilişkisine dikkat çekmiştir. Halîfe Harûn er-Reşid tarafından valilik yapmadığı bir dönemde Ca'fer b. Yahya'ya Mezâlim divanına bakma görevi verilmiştir. Bu görevi yerine getirirken Yûnus b. Bukeyr onunla hareket etmiştir.⁷⁸⁴ Yunus b. Bukeyr'e yönelik bir başka eleştiri, Mürcii oluşunun belirtilmesidir. Yine onu zındıklıkla suçlayanlar varsa da Yahyâ b. Maîn bunu kabul etmemiştir.

Yûnus b. Bukeyr Kufeli alimlerden olup h. 199 yılında vefat etmiştir. Maddî durumunun iyiliği kaydedilmiştir.

Yûnus b. Bukeyr Ömer b. Zer, Osman b. Abdirrahmân, Hâlid b. Dînâr, Esbât b. Nasr, Süleyman el-Ameş, Şu'be b. el-Haccâc, Hişâm b. Urve ve daha başkalarından hadis nakletmiştir. Kendisinden de Sufyân b. el-Vekî', Sa'îd b. Süleyman, İshak b. Musa, Ebû Kureyb Muhammed b. el-Alâ, Muhammed b. Abdullah b. Numeyr ve daha başkaları hadis rivâyet etmişlerdir.⁷⁸⁵

Yûnus b. Bukeyr'i Yahyâ b. Maîn bir rivâyette sika bir başkasında sadûk, Ebû Hâtim mahalluhu's-sıdk, İbn Hibbân sika, es-Sâcî sadûk, ez-Zehebî hasenu'l-hadîs ve İbn Hacer sadûk lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. Buna karşılık el-İclî za'ifu'l-hadîs, Ebû Dâvud leyse bi'l-hucce ve en-Nesâî bir rivâyette leyse bi'l-kaviyy bir başkasında zayıf lafızlarıyla cerh etmişlerdir. İbn Hacer hata yaptığını da eklemiştir. Ali b. el-Medînî, Yunûs b. Bukeyr'den hadis yazmış ama rivâyette bulunmamıştır. Yahyâ el-Himmânîde ondan hadis rivâyet etmeyi helal görmemiştir. el-Buhârî ve Müslim “*Sahîh*”lerinde istişhad için Yunûs b. Bukeyr'in rivâyetlerine yer vermiştir. Onun hadislerini en-Nesâî dışındaki Kütüb-i sittenin geriye kalan müellifleri de eserlerine almışlardır.⁷⁸⁶ Cerh ve ta'dîl alimlerinin değerlendirmelerine göre Yunûs b. Bukeyr'in hadislerinin i'tibâr için alındığı söylenebilir.

⁷⁸³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/382.

⁷⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/436; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/496.

⁷⁸⁵ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/493-495; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/434-435.

⁷⁸⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/236; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/395-397; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, 4/477-478; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 613.

4.1.3. Yönetimde Görev Alıp Almama Bakımından Karşılaştırılan Raviler

Hâlid b. Abdullah et-Tahhân el-Vâsîfî - Huşeym b. Beşîr el-Vâsîfî

Bir rivâyette Abdullah babası Ahmed b. Hanbel'e Hâlid b. Abdullah et-Tahhân ve Huşeym b. Beşîr'den hangisinin daha üstün olduğunu sormuştur. O da Hâlid b. Abdullah et-Tahhân'ın daha üstün olduğunu şu cümleyle belirtmiştir:

“خالد أحب إلينا خالد لم يتلبس من السلطان”

“Hâlid bizim için daha sevimlidir. Hâlid, sultanın işlerine hiç karışmadı.”⁷⁸⁷

Her iki alim Vâsîfî şehrinin önde gelen muhaddislerinden olmaları ve aynı dönemde yaşadıklarından dolayı karşılaştırıldığı söylenebilir.

Huşeym b. Beşîr hicrî 104/722 yılında Vâsîfî'te doğmuş ve 183/799 Bağdat'ta vefat etmiştir. Yaşadığı dönem Emevîlerin son ve Abbâsîlerin kuruluş yıllarıdır. Ahmed b. Hanbel'in rivâyetine göre Huşeym b. Beşîr'in yöneticilerle ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Onun siyasi faaliyetlerine bakıldığında iktidardaki Abbâsî hilâfetine karşı hicrî 145/762 tarihinde yapılan İbrahim b. Abdullah isyanına verdiği destek dikkat çekmektedir.⁷⁸⁸ İbrahim b. Abdullah tarafından Vâsîfî'ye atanan vâlî Hârûn b. Sa'd şehri ele geçirdikten sonra Abbâsî halîfesi Ebû Ca'fer'in icraatlarını yeren ve Ehl-i Beyt'e yönelik siyasetini eleştiren etkili bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmanın ardından vâlî Hârûn b. Sa'd'ın yanında kalan alimlerden biri de Huşeym b. Beşîr olmuştur. O, İbrahim b. Abdullah'ın isyanını başarıya ulaştırmak için görevlendirilen valiye verdiği desteği savaş meydanında mücadele ederek de göstermiştir. Başarısız olan isyanda hareketinde oğlu Muâviye ve kardeşi Haccâc b. Beşîr vefat etmiştir. Huşeym b. Beşîr de Bağdat'a göç etmiş ve orada vefat etmiştir.⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-Îlel*, 1/434-435.

⁷⁸⁸ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, 262-265.

⁷⁸⁹ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/325; Mustafa Ertürk, “Huşeym b. Beşîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/64.

Huşeym b. Beşîr'i Ebû Hâtim, İbn Hibbân ve el-İclî sika, İbn Sa'd ile İbn Hacer sika ve sebt lafızlarıyla ta'dîl etmişlerdir. ez-Zehebî de imâm, Bağdat'ın hâfızı ve muhaddisi olarak nitelemiştir. Ayrıca İbn Sa'd, İbn Hibbân, ez-Zehebî ve İbn Hacer çokça tedlîs yaptığını belirtmişlerdir. İbn Hacer irsâl-i hafî rivâyetleri olduğunu da eklemiştir.⁷⁹⁰

Huşeym b. Beşîr'in karşılaştırıldığı Hâlid b. Abdullah et-Tahhân hicrî 110/729 yılında Vâsıt'ta doğmuş ve hicrî 178/794'de orada vefat etmiştir. Hâlid b. Abdullah un ticareti ile meşgul olduğundan malının çokluğunu belirten bilgiler nakledilmiştir.⁷⁹¹ Onun iktidara yönelik silahlı muhalif hareketlere katılmadığı görülmektedir. Bunun delili de, İbrahim b. Abdullah'ın isyanını, Vâsıt şehrinde Huşeym b. Beşîr ve bazı alimler desteklerken Hâlid b. Abdullah savaş meydanına çıkmayarak evinde kalmasıdır.⁷⁹²

Hâlid b. Abdullah hadis ilminde, Huşeym b. Beşîr gibi güvenilir alimlerden biridir. Hâlid b. Abdullah'a İbn Sa'd, Ebû Zur'a, Ebû Hâtim, et-Tirmizî, en-Nesâî ve İbn Hacer sika hükmünü vermişlerdir. Ayrıca Ebû Hâtim sahîhu'l-hadîs, et-Tirmizî hâfız ve İbn Hacer sebt lafızlarını da eklemiştir.⁷⁹³

Eldeki bilgiler dikkate alındığında karşılaştırılan alimlerden Huşeym b. Beşîr silahlı bir muhalif hareketi desteklerken, Hâlid b. Abdullah tarafsız kalmıştır. Ahmed b. Hanbel'in tercihi de tarafsız kalan alimden yana olmuştur. Bilindiği üzere Ahmed b. Hanbel iktidara yönelik silahlı mücadelelere onaylamamaktadır.⁷⁹⁴ Bu durumda onun iki alim arasında yaptığı tercihi bu bağlamda değerlendirmek daha uygun gözükmektedir. Bir başka ifadeyle söz konusu alimlerin hadis ilmi bakımından karşılaştırıldığını söylemek

⁷⁹⁰ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/115; İbn Hibbân, *eş-Şikât*, 1393/1973; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/283; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 287/288; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/59-64; a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, 574.

⁷⁹¹ ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 1/191.

⁷⁹² Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Meâtilü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut -Lübnân: Müessesetü'l-A'lemî, 1467/2006), 323.

⁷⁹³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/340-341; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/101-103; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/100-101; a.mlf., *Takrîbü't-Tehzîb*, 189.

⁷⁹⁴ Hüseyin Kahraman, "Ahmed B. Hanbel'in el-Müsned'deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ve Değerlendirmesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 988.

zordur. Çünkü kaynaklarda Huşeym b. Beşîr'in hadis ilmindeki yetkinliğine işaret eden bilgiler daha ağırlıklıdır.

Süleyman b. Mihrân el-A'meş - İbn Şihâb ez-Zührî

el-A'meş lakabıyla tanınan kişinin ismi Süleyman b. Mihrân'dır. Hâkim'in aktardığına göre “Yahyâ b. Maîn'e bir kişi 'el-A'meş, ez-Zührî gibi midir?' diye sormuştur. Yahyâ b. Maîn şöyle cevap vermiştir: 'el-A'meş'in, ez-Zührî gibi olmasını uzak görürüm. ez-Zührî arz ve icâzeyi kabul eder ve Ümeyyeoğulları için çalışırdı.' Daha sonra da A'meş'ten söz etmiş ve onu şöyle övmüştür: 'Fakir, sabırlı ve sultandan uzaktır.' Ayrıca Kur'an bilgisi ve dindarlığından da bahsetmiştir.”⁷⁹⁵ Yahyâ b. Maîn'e dayandırılan bu görüşte el-A'meş, devlet görevini kabul eden İbn Şihâb ez-Zührî'den daha üstün görülmektedir.

el-A'meş'in sultanlara yönelik tutumuyla ilgili Yahyâ b. Maîn'in görüşünü destekleyen bir başka bilgiyi İsa b. Yunus aktarmıştır. el-A'meş'in öğrencisi olan İsa b. Yunus fakir ve ihtiyaç sahibi olan hocasının yanında zenginlerin ve sultanların başka hiç kimsenin yanında küçülmedikleri kadar küçüldüklerini söylemiştir.⁷⁹⁶

el-A'meş'in karşılaştırıldığı İbn Şihâb ez-Zührî'nin yönetimle ilişkisi daha önce ele alındığından dolayı burada bilgi verilmeyecektir. el-A'meş'in değinilen sebeplerle İbn Şihâb'dan üstün görülmesi de Yahyâ b. Maîn'in ictihadı olarak yorumlanabilir.

Muâz b. Muâz el-Basrî - Yahya b. Saî'd el-Kattân el-Basrî

Hicrî II. asrın önde gelen alimlerden olan Muâz b. Muâz ile Yahya b. Saî'd sultanın emrinde çalışma bakımından şu şekilde karşılaştırılmışlardır:

“يحيى بن سعيد لم يدخل في عمل السلطان اقتصر على غليظة له ومعاذ دخل في القضاء”

⁷⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1397/1977), 54.

⁷⁹⁶ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/88; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/224.

“Yahyâ b. Sa’îd devletin işine girmemiş ve kendi küçük tarlasını ekip biçerek geçinmiştir. Muâz ise kazâ görevi dolayısıyla devlet işine girmiştir.”⁷⁹⁷

Muâz b. Muâz el-Anberî el-Basrî, hicrî 119/737 yılında doğmuştur. Onun en yakın arkadaşları Yahyâ b. Saî’d el-Kattân ve Abdurrezzâk’tır. Muâz b. Muâz, biri hicrî 172/788 yılında ve diğeri hicrî 181/797 ile 191/806 yıllarında olmak üzere iki kez Hârûn er-Reşid tarafından Basra kâdılığına getirilmiştir.⁷⁹⁸ O, Muhammed b. Hârûn’un (el-Mu’tasım Billah) hilâfetinde Basra’da hicrî 196/811 yılında vefât etmiştir.⁷⁹⁹

Muâz b. Muâz’ı, Ahmed b. Hanbel, hadiste gözümüzün nuru ve tesebbütte son nokta ifadeleriyle anlatmıştır. Muâz b. Muâz karşılaştırıldığı Yahyâ b. Sa’îd tarafından da övülmüştür. Yahyâ b. Sa’îd onunla beraber hadis ilmini tahsil etmiştir. Yine Yahyâ b. Sa’îd Kûfe, Basra ve Hicâz’da Muâz b. Muâz’dan daha sika kimse olmadığı yorumunda bulunmuştur. Şu’be b. el-Haccâc’ın gönül rahatlığıyla hadis rivâyetinde bulunduğu çok az kişiden biridir. Muâz b. Muâz’ın kadılık görevi hadis ilmine yoğunlaşmasına engel olduğu bazı zamanlar olmuştur. Özellikle, Bağdat’ta bulunduğu sırada kadılık işlerinin çokluğundan dolayı, ondan hadis konusunda yeterince istifade edilememiştir.⁸⁰⁰

Muâz b. Muâz, Behz b. Hakîm, Hammâd b. Seleme, Humeyd et-Tavîl, Kuhmes b. el-Hasen, Avf el-A’râbî, Şu’be el-Haccâc ve daha başa hadis alimlerinden rivâyette bulunmuştur. Kendisinde de Ahmed b. Hanbel, Zuheyr b. Harb, Halîfe b. Hayyât, İshâk b. Râhûye, Kuteybe b. Sa’îd ve daha başkaları hadis almışlardır. Yine Muâz b. Muâz’ın hadislerini Kütüb-i sitte müellifleri eserlerine almışlardır. O, hadis ilmi yanında fıkıh bilgisiyle öne çıkmıştır.⁸⁰¹ Kadılık görevine getirilmesinde de bu ilimlerdeki üstünlüğü dikkate alınmış olmalıdır.

⁷⁹⁷ Ebu’l-Muâti en-Nûrî vdğr., *Mevsû’a aqvâli’l-İmâm Ahmed b. Hanbel fi ricâli’l-hadîs ve ilelih*, 4/118.

⁷⁹⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/242.

⁷⁹⁹ İbn Sa’d, *eş-Tabakâtü’l-kübrâ*, 7/293.

⁸⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 10/195.

⁸⁰¹ Bkz. el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 28/132-134; İbn Hibbân, *eş-Şikâat*, 1401/1981, 7/7/487.

Devlet görevi üstlenen Muâz b. Muâz hadis ilminde güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir. Onu, Yahyâ b. Maî'n, ed-Dârimî, Ebû Hâtim, en-Nesâî, İbn Sa'd, İbn Hacer sika ve ez-Zehebî hâfız lafzıyla ta'dîl etmişlerdir.⁸⁰²

Muâz b. Muâz'ın karşılaştırıldığı Yahyâ b. Saî'd el-Kattân hicrî 120/ 738 yılında Basra'da doğmuş ve geçimini ticaretle sağlamıştır.⁸⁰³ Kattân lakabının verilmesinin sebebi de pamuk ticaretiyle uğraşmasından dolayıdır. Yahyâ b. Saî'd h. 198/m. 813'te Basra'da vefat etmiştir.

Yahyâ b. Saî'd el-Kattân'ın hadis ilmindeki yetkinliği pek çok alim tarafından dile getirilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Muâz b. Muâz için söylediği tesebbütte son nokta ifadesini Yahyâ b. Saî'd içinde de kullanmıştır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Saî'd'in benzerini görmediğini de kaydetmiştir. Onun hadis ilmindeki konumunu ez-Zehebî de emîru'l-mu'minîn fi'l-hadis lafzıyla açıklamıştır. Özellikle cerh ve ta'dîl ilmindeki yetkinliği tartışmasız kabul edilmektedir.⁸⁰⁴

Yahyâ b. Saî'd, A'meş, Abdulmelik b. Ebû Sufyân, Abdulmelik b. Cureyc\ Hişâm b. Urve, Humeyd et-Tavîl, Abdurrahman b. Harmele ve daha başka hadisçilerden hadis nakletmiştir. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Zuheyr b. Harb, Sevvâr b. Ubeydullah el-Anberî, Abdurrahman b. el-Mubârek, Alî b. el-Medînî ve daha başkaları hadis nakletmiştir.

Hicrî II. asrın önde gelen cerh ve ta'dîl münekkidlerinden ve devlet görevin kabul etmeyen Yahya b. Saî'd'in Muâz b. Muâz için dile getirdiği yorumlar, onun hadis ilmindeki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Kâdı olması hadis ilminde üstün bir konum elde etmesine engel olmamıştır. Kâdılığı dolayısıyla tenkit edilmemesi, onun bu görevi

⁸⁰² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/248-249; ez-Zehebî, *el-Kâşif*, 2/273; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/133-136; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 536.

⁸⁰³ EEBû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmîni ed-Dımaşkî İbn Müflih - Abdurrahman b. Süleyman el-'Useymin, *el-Mağşadü'l-erşed fî zikri aşhâbi('l-İmâm) Ahmed* (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1410/1990), 3/2/27.

⁸⁰⁴ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/150-151; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/175-188. Yahyâ b. Saî'd el-Kattân'ın hadisçiliği üzerine bkz. Özmen, "Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Hadis İlminde Yeri", 61-90.

başarıyla yerine getirmesiyle birlikte Harun er-Reşid gibi bir halîfenin yönetiminde yapmış olmasının da etkili olduğu söylenebilir.

El-Hasan b. Yesâr el-Basrî - Muhammed b. Sîrîn el-Basrî

Yöneticilerle ilişkisi bakımından aynı dönemde yaşamış iki Basralı alim, el-Hasan el-Basrî ile Muhammed b. Sîrîn'i karşılaştıran bazı rivâyetler görülmüştür. Bunlardan birincisi şöyledir:

Damre b. Rabîa'nın aktardığına göre Recâ b. Hayve şöyle demiştir:

كَانَ الْحَسَنُ يَجِيءُ إِلَى السُّلْطَانِ وَيَعِينُهُمْ وَكَانَ ابْنُ سِيرِينَ لَا يَجِيءُ إِلَيْهِمْ وَلَا يَعِينُهُمْ

“El-Hasan sultana gelirdi ve onları ayıplardı. İbn Sîrîn ise ne sultanlara gelir ne de onları ayıplardı.”⁸⁰⁵

Muâz b. Muâz'ın İbn Avn'dan aktardığı ikinci rivâyet şöyledir:

أَنَّ عُمَرَ بْنَ عَبْدِ الْعَزِيزِ بَعَثَ إِلَى الْحَسَنِ فَقَبِلَ وَبَعَثَ إِلَى ابْنِ سِيرِينَ فَلَمْ يَقْبَلْ

“Ömer b. Abdülazîz, el-Hasan'a (hediye) gönderdi ve o (bunu) kabul etti. İbn Sîrîn'e (hediye) gönderdi ve o (bunu) kabul etmedi.”⁸⁰⁶

Hammâd b. Zeyd'in Yûnus'tan aktardığı bir başka rivâyet de şöyledir:

حَمَّادُ ابْنِ زَيْدٍ عَنْ يُونُسَ قَالَ: قَالَ الْحَسَنُ احْتِسَابًا وَسَكَتَ مُحَمَّدٌ احْتِسَابًا

“Hasan, Allah rızasını umarak konuştu. Muhammed, Allah rızasını umarak sustu.”⁸⁰⁷

⁸⁰⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Mektebetu'd-Dâr bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1410), 2/64; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/243.

⁸⁰⁶ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*, 7/202.

⁸⁰⁷ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*, 7/162, 195; el-Fesevî, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-târîh*, 2/56.

El-Hasan el-Basrî hicrî 21/642 yılında Medîne’de doğmuş ve hicrî 110/728’de Basra’da vefat etmiştir. Hayatının altmış yedi yılı Emevî devleti zamanında geçmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân’ın Horosan valisi er-Rebî‘ b. Ziyâd’ın (ö. 53/673) kâtipliğini yapmıştır.⁸⁰⁸ Haccâc b. Ertât⁸⁰⁹ (ö. 145/762), Basra’ya vali olunca el-Hasan el-Basrî’yi kadılık görevine getirmek istemişse de, o bu görevi kabul etmemiş, bir süre gizlenmiş ve mektup yazarak görevden affını istemiştir. Bu isteği Haccâc b. Ertât tarafından kabul edilmiştir.⁸¹⁰ el-Hasan el-Basrî bazılarına göre sahih olmamakla birlikte, iki kez kadılık görevine getirilmiştir. Bunlardan ilki İbnu’l-Eşas’ın valilik yaptığı yıllarda gerçekleşmiştir. İkincisi de Ömer b. Abdülazîz’in âmili Adî b. Ertât’ın isteği üzerine Basra’ya kadı olarak atanmıştır. Ancak bu görevleri oldukça kısa sürmüştür.⁸¹¹ Kadılık görevleri dolayısıyla herhangi bir ücret almamıştır.⁸¹² Yine kadılık yaparken hediye de kabul etmemiştir.⁸¹³

El-Hasan el-Basrî, verilen rivâyette anlatıldığı üzere yöneticilerin yanına gider ve onları yaptığı yanlışlar dolayısıyla eleştirirdi. Basra valisi en-Nadr b. Amr, onu huzuruna çağırıp “Yiyiniz, içiniz ve israf etmeyiniz. Allah müsrifleri sevmez.” âyeti ile “Allah’ın kulları için çıkardığı zinetini ve rızıktan temiz olanları kim haram kılar. Deki ‘Bunlar dünya hayatında iman edenler içindir’.” âyetini okumuştur. Bunun üzerine el-Hasan el-Basrî, valiye dünya hayatına aldanmamasını ve Hz. Peygamber’in sünnetine uymasını tavsiye etmiştir.⁸¹⁴ O, yöneticilere yazdığı mektuplar aracılığıyla da nasihatte bulunmuştur. Ona aitliği hakkında bazı itirazlar olmakla birlikte⁸¹⁵, Emevî halîfesi Abdülmelik b. Mervân’a yazdığı “kader risalesi” oldukça meşhurdur. Ömer b. Abdilaziz ile de mektuplaşmışlardır.⁸¹⁶ Emevî valilerinden olup zalimliği ile tanınan Haccâc b. Yûsuf es-

⁸⁰⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, 441.

⁸⁰⁹ Haccâc b. Ertât için bkz. Selman Başaran, “Haccâc b. Ertât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 14/425-426.

⁸¹⁰ İbnu’l-Cevzî, *Âdâbu’l-Hasanu’l-Basrî ve Zühduhü ve Mevâizuhu*, 109.

⁸¹¹ Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî’, *Ahbarü’l-kudât*, thk. Abdülazîz Mustafa el-Merâgî (Beyrut: Âlemu’l-Kütüb, ts.), 1/308.

⁸¹² İbn Sa’d, *eş-Tabağâtü’l-kübrâ*, 7/172.

⁸¹³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, 1/403.

⁸¹⁴ İbnu’l-Cevzî, *Âdâbu’l-Hasanu’l-Basrî ve Zühduhü ve Mevâizuhu*, 104-105.

⁸¹⁵ eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, 1/47.

⁸¹⁶ İbnu’l-Cevzî, *Âdâbu’l-Hasanu’l-Basrî ve Zühduhü ve Mevâizuhu*, 109-114.

Sekâfî'yi Vâsıt şehrinde yaptırdığı görkemli bir yapı dolayısıyla da eleştirmiştir. Bu sebeple valinin huzuruna çıkarıldığında da ona nasihatte bulunmuştur.⁸¹⁷ el-Hasan el-Basrî zâlim yöneticilerinin yaptığı haksızlıkların anlatılmasını gıybet olarak görmemiştir.⁸¹⁸ Bu da onun zulüm karşısında sessiz kalınmaması gerektiğini gösteren bir başka bilgi olarak değerlendirilebilir. Nitekim o Emevîler'e sözle muhalefet eden alimlerden biri olarak değerlendirilmiştir.⁸¹⁹ Ne var ki, el-Hasan el-Basrî "yöneticilerin yanlarına girerek neden onlara emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yapmadığı" sorusuna muhatap olmuştur. Buna karşılık olarak o şu cevabı vermiştir: "Bir müminin kendisini küçük düşürmesine gerek yoktur. Onların kılıçları bizim dilimizin önüne geçmiştir."⁸²⁰ Yine onun "emr bi'l-marûf ve nehy ani'l-munker" için bile olsa sultanın yanına girilmemesi gerektiğini söylediği nakledilmiştir.⁸²¹ el-Hasan el-Basrî'in yöneticilere nasihatte bulunmadığı veya onlara "emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-munker" için bile olsa görüşülmemesi gerektiğini konu edinen nakillerin, onun dinî anlayışıyla ve eylemleriyle uyuşmadığı söylenebilir. Kaldı ki hem Emevîler hem de Abbâsîler döneminde alimler, gerektiğinde halîfelere "emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-munker"den geri kalmamışlardır.

Öte yandan el-Hasan el-Basrî'nin, bir beklenti için yöneticilerle görüşülmesini karşı tavizsiz olduğu görülmektedir. O, vali İbn Hübeyre'nin huzurundan çıkarken kapının önünde gördüğü kurrâyı bir menfaat için orada bulunduklarını düşündüğünden sert bir dille eleştirmiş ve şu cümlelerle sözünü bitirmiştir: "Siz onların (yöneticilerin) yanındakilerden (elde edeceğiniz menfaatlerden) uzak dursaydınız, onlar (yöneticiler) sizde olana (ilme) yakınlaşırdı. Ancak siz onların yanındakileri (elde edeceğiniz menfaatleri) istediniz, onlar da sizin yanınızda olandan (ilimden) uzaklaştı."⁸²²

⁸¹⁷ İbnu'l-Cevzî, *Âdâbu'l-Hasanu'l-Başrî ve Zühdhü ve Mevâizuhu*, 107-108.

⁸¹⁸ İbnu'l-Cevzî, *Âdâbu'l-Hasanu'l-Başrî ve Zühdhü ve Mevâizuhu*, 61.

⁸¹⁹ Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, 177-192.

⁸²⁰ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*, 7/176.

⁸²¹ İbnu'l-Cevzî, *Âdâbu'l-Hasanu'l-Başrî ve Zühdhü ve Mevâizuhu*, 54.

⁸²² Ebû Nuaym, *Ḥilyetü'l-evliyâ*, 2/150-151; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/586.

Yöneticilere sözle nasihatte bulunmaktan çekinmeyen el-Hasan el-Basrî, onlara yönelik silahla yapılan isyanları ise desteklememiştir. Bunun sebebi sorulduğunda şu yanıtı vermiştir: “Allah tövbe ile değiştirir, silahla değil.”⁸²³

Hadis ilminde el-Hasan el-Basrî sika ve meşhur bir râvî olarak kabul edilmiştir.⁸²⁴ O irsâl ve tedlîs rivâyetleri dolayısıyla eleştirilmiştir. Ondan irsâl rivâyetlerinde vali Haccâc b. Yûsuf zamanındaki siyâsî baskının etkili olduğu ve bundan dolayı da senedde Hz. Ali’nin ismini atladığını belirttiği bir rivâyet nakledilmiştir.⁸²⁵ Ebû Zûr’a er-Râzî ise el-Hasan el-Basrî’nin Hz. Ali’yi gördüğünü ama ondan hadis işitmediğini kaydetmiştir.⁸²⁶ el-Mizzî⁸²⁷ (ö. 742/1341) ve İbn Receb el-Hanbelî⁸²⁸ de (ö. 795/1393), Ebû Zûr’a er-Râzî ile aynı görüşü benimsemişlerdir. el-Hasan el-Basrî’nin, Hz. Ali’den rivâyeti olup olmadığını ayrıntılı bir şekilde inceleyen Abdülkerim Ahmed el-Vureykât da el-Hasan el-Basrî’ye isnad edilen görüşü sened ve metin bakımından değerlendirmiş ve bu bilginin aktarıldığı rivâyetin sened ve metin açısından sahîh olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Onun el-Hasan el-Basrî özelinde irsalde siyâsî bir baskının olup olmadığı yönündeki delillerinin burada özetlenmesi konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. İlgili rivâyetin senedinde yer alan Muhammed b. Musa b. Nufey’ el-Hareşî, bazı alimler tarafından vâhî, zayıf ve leyyîn lafızlarıyla zayıf kabul edilmiştir. Bir başka râvî Sumâme b. Ubeyde yalancılık ile itham edilmiş ve munkeru’l-hadis olduğu belirtilmiştir. Bir başka râvî Atiyye b. Muhârib hakkında da bilgi bulunamamıştır. Metin bakımından da ilgili rivâyet için el-Hasan el-Basrî’nin Haccâc’dan korkarak senedde Hz. Ali’yi zikretmemesinin mümkün olmadığı söylenmiştir. Çünkü el-Hasan el-Basrî’nin anlatılan kişiliği yöneticilerden korkusuyla böyle bir irsâlde bulunmayacağını göstermektedir. Metin bakımından ikinci

⁸²³ İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabaḳātü’l-kübrâ*, 7/172.

⁸²⁴ İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabaḳātü’l-kübrâ*, 7/157; İbn Hacer, *Taḳrîbü’t-Tehzîb*, 160. Hadis ilmindeki yeri için bkz. Abdullah Aydın, *Hadîs Yazıları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 185-201.

⁸²⁵ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 6/124.

⁸²⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu’l-Merâsîl*, thk. Şükrullah b. Ni’metullah el-Kücânî (Suriye: Müessesetu’r-Risale, 1397/1977), 31-32.

⁸²⁷ el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 6/97.

⁸²⁸ Ebû’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân İbn Receb, *Şerhu’İleli’t-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd (Ürdün: Mektebetü’l-Menâr, 1987), 1/537.

eleştiri de hiçbir hadis aliminin el-Hasan el-Basrî'nin, Hz. Ali'den (r.a.) hadis işittiğini kanıtlayamamış olmasıdır. Çünkü el-Hasan el-Basrî'nin akranları Hz. Ali'den hadis işitmedikleri gibi böyle bir iddiada da bulunmamışlardır. Yine el-Hasan el-Basrî'nin Hz. Ali ile aynı tabakada bulunan hiçbir sahâbîden hadis işittiği ortaya konulamamıştır. Abdulkerim Ahmed el-Vureykât eldeki bilgiler göre, siyasi çekişmelerin mürsel rivâyete sebep olduğunu söylemenin zor olduğu düşünülmektedir.⁸²⁹

El-Hasan el-Basrî'nin karşılaştırıldığı Muhammed b. Sîrîn hicrî 34/654 yılında Basra'da doğmuş ve 110/729'da vefat etmiştir. Emevî dönemi alimlerindendir.⁸³⁰

Yukarıda verilen rivâyette Muhammed b. Sîrîn'in yöneticilerin huzurunda konuşmaması, onun genel durumunu anlatmak için söylenmiş olmalıdır. Pekâlâ onun da gerektiğinde konuştuğu zamanlar olmuştur. Örneğin, Vali Ömer b. Hübeyre, Muhammed b. Sîrîn'e "Mısır'ı nasıl bıraktın?" diye sorduğunda, o da "Onları zulmün açık olduğu bir durumda bıraktım" demiştir. İbn Avn, Muhammed b. Sîrîn'in bunu bir şahitlik olarak gördüğünü ve bundan dolayı da Mısır'ın durumunu gizlemekten sakındığını söylemiştir.⁸³¹ Yine Hişâm, sultanın huzurunda Muhammed b. Sîrîn'den daha sert bir tutum takınan birini görmediğini söylemiştir.⁸³²

Muhammed b. Sîrîn hadis ilminde yaşadığı dönemin yetkin alimlerindendir. İbn Avn onun gibisini görmediğini söylerken, Yahyâ b. Mâîn, Ahmed b. Hanbel, el-İclî ve İbn Sa'd sika bir râvî olduğuna hükmetmişlerdir. ez-Zehebî tarafından el-İmâm ve şeyhu'l-İslâm olarak kabul edilmiştir.⁸³³ İbn Hacer de sika, sebt, âbid ve kebîru'l-kadr nitelendirmelerinde bulunmuştur.⁸³⁴ Hadis ilminde özellikle iki görüşüyle öne çıktığı söylenebilir. Bunlardan birinde hadis ilminin önemini ortaya koymaktadır. "Kuşkusuz bu

⁸²⁹ Abdulkerim Ahmed el-Vureykât, "Râvîlerin Hadisleri Mursel Rivayet Etme Sebepleri", çev. Mehmet Turan, 2020, 27-29.

⁸³⁰ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/606-622.

⁸³¹ el-Fesevî, *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-târîh*, 2/62; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/264.

⁸³² ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/615.

⁸³³ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/606.

⁸³⁴ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 483.

ilim (hadis) dindir. Öyleyse kişi, dinini kimden aldığına iyice baksın.”⁸³⁵ Diğerinde de isnad sormanın fitneden sonra sorulmaya başladığına işaret eden şu görüşüdür: “Önceden isnaddan sormazlardı. Fitne gerçekleştiğinde bize kişilerin isimlerini söyleyiniz dediler. Sünnete uyanlara bakıldı ve onların hadisi alındı. Bidate tabi olanlara bakıldı ve onlardan hadis alınmadı.”⁸³⁶

Öncesinde geçtiği üzere el-Hasan el-Basrî yöneticilere yönelik eleştirilerde bulunduğu ve Muhammed b. Sîrîn’in ise sustuğu aktarılmıştı. Muhammed b. Sîrîn’in susmasını, yöneticilerin dine aykırı uygulamalarını veya işledikleri zulümleri görmezden geldiği anlamı yüklemek doğru olmasa gerektir. Bunlara, Muhammed b. Sîrîn’in kalbiyle buğzetmeyi tercih ettiği anlaşılabilir. Bununla iki alim arasında içtihat farkına dikkat çekildiği görülmektedir. Kaldı ki, Muhammed b. Sîrîn’in de eleştiri de bulunduğu dair bilgiye değinilmiştir.

El-Hasan el-Basrî ve Muhammed b. Sîrîn hadis rivâyetinde mana ve lafza özen gösterme bakımından da karşılaştırılmışlardır. “Muhammed hadisi harfleriyle rivâyet ederdi. el-Hasan manadan (rivayetinden) yanaydı.”⁸³⁷

İsimleri geçen alimler ahlakî özellikleriyle de karşılaştırılmışlardır. Basralı fakîh Gâlibu’l-Kattân b. Hatâf’dan şu bilgi nakledilmiştir: “Muhammed b. Sîrîn’in hilmini alınız, el-Hasan’ın öfkelerini almayınız.”⁸³⁸

Şunu da belirtmek gerekir ki, bu iki alimle bir arada yaşayan Basralılara imrenenler olmuştur.⁸³⁹

⁸³⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 13/559; ed-Dârimî, "Mukaddime", 38.

⁸³⁶ Müslim, "Mukaddime", 5.

⁸³⁷ ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 4/608.

⁸³⁸ İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabaḳâtü’l-kübrâ*, 7/195; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 4/615.

⁸³⁹ İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabaḳâtü’l-kübrâ*, 7/163.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Rivâyet asrında hadisçi-yönetici ilişkisi ele alınırken öncelikle yöneticilere karşı tutumun nasıl olması gerektiğini belirten hadisler irdelenmiştir. Bu bağlamda onlara nasihati etmeyi tavsiye etmeyi konu edinen “din nasihattir”, “Müslümanın kalbinin hainlik yapmayacağı üç nitelikten biri” ve “Allah’ın razı olduğu üç amelden biri” hadisleri incelenmiştir. Bu hadislerden yöneticilere nasihat etmenin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ancak nasihat kabul etmeyen yöneticiler yönetimde görev almaktaysa, o zaman onlardan uzak durulması gerektiği belirtilmiştir.

Öte yandan “Ebvâbu’s-sultan”, “Cubbu’l-huzn”, “katâd ağacı” ve “imâretu’s-sufehâ” rivâyetlerinde yöneticileri ziyaret etmekten sakındırma vardır. “Ebvâbu’s-sultan” rivâyetinde, yöneticilerle ilişkide özellikle alimlere uyarıda bulunulmuştur. “Katâd ağacı” rivâyetinde yöneticileri ziyaret edenlerin, onlardan dünyalık elde etme niyetiyle görüştiklerini belirtmişlerdir. Buna ek olarak yöneticilerin işledikleri günahlarda ise onlarla yakınlık kurmadıklarını söylemişlerdir. “Cubbu’l-huzn” rivâyetinde “kurra” kelimesi geçmekle birlikte bununla alimlerin de kastedildiği söylenmiştir. “İmâretu’s-sufehâ” rivâyetinde yöneticilerin kapılarına gitmemekten maksat, onların zulümlerine yardımcı olunmaması gerektiği açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu rivâyetlerden çıkan ortak anlam, yöneticilere yaklaşanların dinlerine zarar vereceği yorumu olmuştur. Yine yöneticilerin kapılarına gitmekten sakındıran rivâyetlerden anlaşılmıştır ki bunlarda yöneticiler ifadesiyle kastedilenler genelde onların zâlim olanlarıdır. Onların yaptığı haksızlıklara veya dine aykırı siyâsetlerine destek olup olmama durumuyla karşılaşılacağı dolayısıyla, kapılarına gitmekten sakındırılmıştır.

Zâlim yöneticilere verilen biatten dönülmemesi, itaat edilmesi, onların arkasında namaz kılınması ve yanlarında cihad edilmesini konu edinen hadisler temel kaynaklarda yer almaktadırlar. Emevî ve Abbâsî (II. ve III) halîfelerine veya onların atadığı vâlilere verilen biatten dönülüp dönülmeyeceği, itaat edilip edilmeyeceği, onların arkasında namaz kılınıp kılınmayacağı ve onlarla beraber cihad edilip edilmeyeceği sorunları ortaya çıkınca, söz konusu hadisler delil olarak kullanılmıştır. Yine bu hadislerin yöneticilerin çıkarına olduğu söylene de aslında bunlar Müslümanların birliğinin bozulmamasının önemine

işaret eden delillerdendir. Şer‘î bir gerekçe olmadan yöneticiye verilen biatten dönülmesinin büyük günahlardan biri kabul edildiğine değinilmiştir. İncelenen rivâyetlerden fâcîr yöneticilerin arkasında namaz kılma, onlarla cihad etme ve onlardan ata almakla ilgili hadislerin senedlerinin zayıf olduğu görülmüştür. Bu hadisleri açıklayan şârihler, ümmetin birliğinin bozulmaması ve toplumda kargaşanın çıkmaması gerekçesi bağlamında yorumlarda bulunmuşlardır.

Cerh ve ta‘dîl ilminde yöneticilerle ilişkisi ya da yönetimde görev alması bakımından eleştirilen râvîlerin bulunduğu görülmüştür. Öyle ki, onlar arasında hadis ilminde İbn Şihâb ez-Zührî gibi öncü olan alimler de vardır. Ancak bir veya iki cerh ve ta‘dîl münekkidi tarafından eleştiri yöneltilen râvîlerin, söz konusu ilmin geri kalan bir çok uzmanına göre sika kabul edilmiştir. Bu da şunu göstermiştir ki sadece bu gerekçe ileri sürülerek bir râvînin cerh edilmesi mümkün olmamaktadır. Yine bu eleştirilerin, cerh ve ta‘dîl ilminde genelde etkisiz cerh bağlamında değerlendirildiği açığa çıkmıştır. Ayrıca yöneticilere yakın olmanın veya yönetimde görev almanın “havârimu’l-muruvve”nin bir unsuru olarak son dönemdeki bazı hadis usûlu çalışmalarının konuları arasına girdiği de belirtilmiştir.

Yöneticilere yakınlık veya yönetimde görev alma bakımından râvîlere eleştiri yöneltenler arasında cerh ve ta‘dîl ilminde müteşeddît alimler arasında kabul edilen Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî‘ b. el-Cerrâh ve Yahyâ b. Ma‘în isimleri öne çıkmıştır.

Yöneticilere yakınlık kuran veya yönetimde görev alan râvîlerin, bu tutum içerisinde olmayan alimlerle karşılaştırıldığı bazı değerlendirmelere dikkat çekilmiştir. Bunlarda ikinci grupta yer alan râvîlerin birinci gruptakilere bir üstünlüğünün ima edildiğinin üzerinde durulmuştur. Bu karşılaştırmaların genelde aynı dönemde ve aynı şehirde yaşayan alimler üzerinde yapıldığı fark edilmiştir. Hasan el-Basrî’ye isnâd edilen siyâsî baskı sonucu irsâl yaptığı rivâyetin de yapılan son araştırmalara dayanarak zayıf olduğu görülmüştür. Bu bakımdan onun, Hz. Ali’den (r.a.) hadis işitmediğini söyleyen alimlerin görüşünün tercih edilmesi daha isabetli bir yaklaşımdır. Böylece irsâl sebepleri arasında siyâsî baskıyı söylemenin eldeki bilgiler bağlamında pek mümkün olmadığı açıklanmıştır. Ayrıca yönetimde görev alan Muâz b. Muâz’ın, ondan farklı içtihat

bulunarak yönetimde görev almayan arkadaşı Yahyâ b. Sa'îd tarafından hadis ilmindeki yetkinliği bakımından övülmesi, iki alimin birbirlerine saygı göstermesinin güzel örneklerinden biri olarak okunmuştur.

Bu alışma sonucunda temel kaynaklarda rivâyetleri bulunan hadisçilerin yönetimle ilişkilerinde çıkar beklentisinden uzak olduğu görülmüştür. Rivâyet asrı hadisçileri özelinde yapılacak daha kapsamlı ve nesnel çalışmalarda bu yorum kuvvet kazanacaktır.

KAYNAKÇA

- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî). *el-Müntehab min Müsnedi 'Abd b. Humeyd*. thk. Ebû Abdullah b. Mustafa b. el-Adevî. Riyâd: Dârü'l-Belensiye, 2. Basım, 2002.
- Abdulkahir el-Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Farğ beyne'l-fırağ ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1982.
- Abdulkerim Ahmed el-Vureykât. "Ravilerin Hadisleri Mursel Rivayet Etme Sebepleri". çev. Mehmet Turan. *Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar*, 2020.
- Abdullâh b. Ahmed, Ebû Abdurrahman Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Kitâbus-Sünne*. thk. Muhammed b. Sa'îd b. Sâlim el-Kahtânî. 2 Cilt. Dammâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1406/1986.
- Abdurrezzâk, Ebû Bekr es-San'ânî. *el-Muşannef*. thk. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisu'l-İlmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Accâc el-Hatîb, Muhammed. *es-Sünne kablet'-tedvîn*. Lübnan/Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 3. Basım, 1400/1980.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn b. Abdullâh el-Bağdadî el-. *Kitâbu's-Şerî'a*. ed. Abdullâh b. Ömer b. Süleymân el-Demîcî. 5 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 2. Basım, 1420/1999.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. "Siyâsetnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/304-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ağırman, Cemal. *Hız. Peygamber'in Sünnetinde İtaat*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Ahmed b. Hanbel. *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl 'ani'l-İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel rahimehullâh rivâyetü'l-Mervezî ve gayrihi*. thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas. Hind: ed-Daru's-Selefiyye, 1988/1407.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. ed. Şuayb el-Arnâvud - Adil Mürşid. Müessesetü'r Risâle, 1988.

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbu'l-Îlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. nşr. Talat Koçyiğit, İsmail Cerrahoğlu. Ankara, 1963.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbu'l-Îlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas. Hind: Dâru's-Selefiyye, 1408/1988.
- Ahmed Muhammed Nur Seyf. "Havârimu'l-murûe ve eseruha fî adâleti'r-ruvât". *Mecelletu'l-Bahsi'l-İlmî* 5 (h 1402), 71-91.
- Ahmed Muhammed Şâkir. *el-Bâişu'l-ḥaşîs Şerḥu İhtîşâri 'Ulûmi'l-ḥadîs li'l-Hâfız İbn Keşîr*. Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1370/1951.
- Ahmed Muhammed Şâkir. *Musnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. 8 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995.
- Akbaş, Mehmet. "Suriye'deki Sahâbîlerin Emevî İdarecilerine Yaptıkları İkaz, Eleştiri ve Nasihatler". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009), 65-80.
- Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Aksu, Ali. "Hulefâ-i Râşidin ve Emevîler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar (İstişare, emri bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker ve muhalefet kavramları bağlamında)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2001), 203-228.
- Akyüz, Hüseyin. "'Âlimler Peygamberlerin Varisleridir' Hadisinin İsnad Açısından Tenkid VE Tahlili". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Şubat 2012), 159-190.
- Akyüz, Hüseyin. "'Âlimler, Peygamberlerin Vârisleridir' İbaresinin Yer Aldığı Bir Hadisin Mutâbaat ve Şevâhid Açısından Değerlendirilmesi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/28 (2013/2) (ts.), 92-123.
- Akyüz, Vecdi. *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi, 1998.

- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-. *Câmi 'u't-taḥşîl fî aḥkâmi'l-merâsîl*. thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1407/1986.
- Alî b. el-Ca'd, Ebu'l-Hasen el-Cevherî. *Müsnedü İbnu'l Ca'd*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1417/1996.
- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed. *Mirḳātu'l-mefâtîḥ şerḥi Mişkātu'l-Meşâbiḥ*. thk. Cemâl 'Aytânî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1402/2001.
- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed. *Şerḥu Şerḥi Nuḥbeti'l-fiker fî mustalehâti ehli'l-eser*. thk. Muhammed Nizâr Temîm- Heysem Nizâr Temîm. Beyrut -Lübnân: Dâru'L-Erkâm b. Erkâm, ts.
- Altıkulaç, Tayyar. "Hişâm b. Ammâr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/151. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Apak, Adem. "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak 1998), 487-521.
- Apaydin, Mehmet. "İmâmetin Kureyş'e Ait Olduğuna Dair Hz. Peygamber'e İsnâd Edilen Rivâyetlerin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti". *İlahiyat Akademi* 7-8 (20 Aralık 2018), 219-268.
- Âşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 1997.
- Atar, Fahrettin. "Azil". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4/327-328. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/azil--gebelik>
- Atçeken, İsmail Hakkı. "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakemin Rolü". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (Ekim 1999), 315-348.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Hal". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15/218-221. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hal--fikih>
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 2006.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadîs Yazıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.

- Aydınlı, Abdullah. *Sünen-i Dârimî*. 6 Cilt. İstanbul: Madve, 1994.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *‘Umdetü’l-kârî fî şerhi Şahîhi’l-Buhârî*. Beyrut, 2001.
- Azîmâbâdî, Ebu’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak el-. *‘Avnü’l-ma’bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. 16 Cilt. Beyrut -Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1410-1417/1990-1997.
- Bâbertî, Ekmüliddîn Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd el-. *Şerhu ‘Akîdeti ehli’s-sünne ve’l-cemâ’a*. thk. Arif Aytekin. Kuveyt: Vezâratu Umumi’l-Evkâf ve’s-Şu’ûni’l-İslâmiyye, 1409/1989.
- Bâcî, Ebu’l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa’d b. Eyyûb el-Endülüsî el-. *el-Müntekâ Şerhu Muvatta’*. thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-. *el-Câmi’ li aḥlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi’*. thk. Maḥmûd et-taḥḥân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü’l-Maârif, 1983/1403.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-. *Târîḥu Medîneti’s-selâm ve aḥbâru muḥadiṣihâ ve zikru kuṭṭânihe’l-’ulemâi min gayri ehliha ve vâridihâ (Târîḥu Bağdâd)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422/2001.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Hatîb el-. *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*. thk. Ahmed Ömer Hâşim. Beyrut -Lübnân: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2. Basım, 1406/1986.
- Bardakoğlu, Ali. “Hediye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/151-155. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Başaran, Selman. “Haccâc b. Ertât”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14/425-426. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Başoğlu, Tuncay. *İslam Hukukunda Bey’at*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-. *Meşâbiḥu’s-sünne*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Ma’raşlî vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1987.

- Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf - Şu'ayb el-Arnâvût. *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *el-Câmi'u li-şu'abi'l-îmân*. thk. Abdulalî Abdulhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. 'Abdilhâlik b. Hallâd b. 'Ubeydillah el Atekî el-. *el-Bahrü'z-zehhâr el-Ma'rûf bi Müsnedi'l-Bezzâr*. thk. Mahfûz er-Rahmân Zeynullâh. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1415/1995.
- Birişik, Abdulhamit. "Katâde b. Diâme". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/22-23. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/katade-b-diame>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *et-Târîhu's-şagîr*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Buhârî, Ebû 'Abdullah Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. ed-Duken: Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1377/1958.
- Buhârî, Ebû 'Abdullah Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-, *Şaḥîhu'l-Buḥârî el-müsemmâ el-Câmi'u'l-musnedi's-şahîhi'l-muhtaşar min umûri Rasûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sunenihi ve eyyâmihi*. Beyrut -Lübân: Şeriketü Dâri'l-Erkâm bin Ebi'l-Erkâm, 1416/1995.
- Bûsîrî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl b. Selîm el-. *Mişbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*. thk. Avd b. Ahmed eş-Şehrî. 2 Cilt. el-Medînetu'l-Munevvere, 1425/2004.
- Canikli, İlyas. "İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü". *İslâmî İlimler Dergisi* 4/1-2 (Bahar-Güz 2009), 307-328.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Âḥkâmu'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed es-Sâdik Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1412/1992.

- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *eş-Şihâh Tâcü'l-luğa ve şihâhi'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1407/1987.
- Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem'ûnî el-Hasenî el-. *Tevcihü'n-nazar ilâ uşûli'l-eşer*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 2 Cilt. Beyrut, 1995.
- Cudey', Abdullah b. Yusuf el-. *Tahrîru 'Ulûmi'l-hadîs*. Beyrut -Lübnân: Müessesetu'r-Reyyât, 1424/2003.
- Cuveynî, Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh el-. *Ğiyâsu'l-'umem fî İltiyâsi'z-zulem*. ed. Abdulazîm ed-Dîb. b.y.: y.y., 1401.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-. *Ahvâlü'r-ricâl*. thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1405/1985.
- Çağrııcı, Mustafa. "Da'vet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/16-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çağrııcı, Mustafa. "Mürüvvet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/61-63. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Çağrııcı, Mustafa. "Nasihat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/408-409. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çelik, Nizamettin. "Dîn Nasîhattir Hadîsinin Çok Boyutlu Gerçekliği". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2023), 35-54. <https://doi.org/10.58568/firatilahiyat.1239706>
- Çetintaş, Recep. "Hanefîlerin Cuma Namazını Devlet Başkanı veya İzin Verdiği Kimselerin Kıldırması Şartıyla Kayıtlamasına Usûlî Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (Aralık 2014), 207-240. <https://doi.org/10.18505/cuifd.254723>
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *ed-Đu'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir. Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *el-'İlzâmât ve't-Tetebbu'*. thk. Ebû Abdirrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1405/1985.

- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *el-İlelû'l-vâride fi'l-eḥâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh es-Selefi. 15 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1405-1416/1985-1996.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-. *Sünen-i Dârimî*. çev. Abdullah Aydınlı. 6 Cilt. İstanbul: Madve, 1994.
- Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm b. 'Abdussamed ed-. *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.
- Delice, Ali. "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Aralık 1998), 445-459.
- Demircan, Adnan. *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Desûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arefe ed-. *Hâşiyetu'd-Desûkî 'ala's-Şerhi'l-kebîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye ed-. *el-Firdevs bi-me'sûri'l-ḥitâb*. 5 Cilt. Beyrut -Lübân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Dölek, Adem. "El-Velîd b. Ukbe'nin Hayatı ve Sahâbe Adaleti Açısından Değerlendirilmesi". *CÜİFD* 6/1 (2002), 94-110.
- Dumeycî, Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-. *el-İmâmetu'l-'Uzmâ inde Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*. Riyad: Dâru't-Taybe, ts.
- Ebû Bekir Kâfî. *Menhecü'l-İmâmi'l-Buḥârî fi taşḥîhi'l-eḥâdîs ve ta'lîliha*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Mesâilu'l-İmâm Ahmed rivâyetu Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî*. thk. Muâz Târik b. İvedullah b. Muhammed. 9 Cilt. Medine: Mektebetü İbn Teymiyye, 1422/1999.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.

- Ebû İshâk İbrahim b. Abdullah el-Huttelî, İbnu'l-Cuneyd. *Su'âlâtu İbni'l-Cuneyd*. thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf. Medîne: Mektebetu'd-Dâr bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1988/1407.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Fazîletü'l-âdilîn mine'l-vulât*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr Hasan Selmân. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Alî b. Atıyye. *Kûtü'l-kulûb fî mu'âmeleti'l-mahbûb ve vaşfi tarîki'l-mürîd ilâ maqâmi't-tevhîd*. el-Kâhire: Mektebetu Dârû't-Turâs, ts.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*. thk. Hüseyin Selim Esed. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'. *el-Ahkâmu's-sultânîyye*. Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'. *Kitâbu'l-Mu'temed fî uşûli'd-dîn*. thk. Vedî' Zeydân Haddâd. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Ebû Yûsuf, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî. *el-Harâc*. Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Ma'rife, 1399/1979.
- Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Meqâtilü't-Tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut -Lübnân: Müessesetü'l-A'lemî, 4. Basım, 1467/2006.
- Ebu'l-Hasen el-Kattân. *Ziyâdâtü Ebi'l-Hasan el-Kattân 'alâ Süneni İbn Mâce*. haz. Müsfir b. Gurmullah ed-Dümeynî. Riyad, 1410.
- Ebu'l-Muâtî en-Nûrî vdğr. *Mevsû'a akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve ilelih*. 4 Cilt. Beyrut -Lübnân: Âlemu'l-kütüb, 1417/1997.
- Efendioğlu, Mehmet. *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn el-. *Da'ifu Süneni Ebî Dâvûd*. 9 Cilt. Kuveyt: Müessesetü Garas, 1423/2002.

- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn el-. *İrvâu'l-galîl fî tahrici eḥâdîsi Menâri's-sebîl*. 9 Cilt. Beyrut-Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1399/1979.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn el-. *Şaḥîḥu Ebî Dâvûd*. 7 Cilt. Kuveyt: Müessesetü Garas, 1423/2002.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn el-. *Silsiletü'l-eḥâdîsi 'z-za'îfe ve'l-mevzû'a ve eşeruhe's-seyyiu fî'l-ümme*. 14 Cilt. Riyad: Daru'l-Meârif, 1412/1992.
- el-Kâdî Abdülcebbâr. *Fazlü'l-i'tizâl ve Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Farâbî, ts.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *et-Tenvîr şerḥu Câmi'i's-şagîr*. thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrahîm. 11 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâru's-Selâm, 1432/2011.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *Sübülü's-selâm şerḥu Bulûḡi'l-merâm li'l-Hâfız İbn Hacer el-'Asḳalânî*. thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1467/2006.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *Tavzîḥu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîḥi'l-enẓâr*. thk. Muhammed Muhibbuddin Ebû Zeyd. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1432.
- Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmail. *Semeratü'n-nazar fî ilmi'l-eser*. ed. Râid b. Sabri b. Ebî Ulfe. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1417/1996.
- Enes Salahuddin Hasen Sabrî. "İbrahim b. el-Münzir ve İshâmâtuhu el-Hadîsiyye". *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye li'l-Benâti bi'l-İskenderiyye* 38 (2022), 57-134.
- Ertürk, Mustafa. "Hüseyim b. Beşîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/64. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ertürk, Mustafa. "Kadının Erkeklerle Namaz Kıldırabileceğine Dair Bir Rivayet ve Referans Değeri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (Haziran 2005), 91-106.

- Eser, Mithat. “Eseri Günümüze Ulaşan İlk Siyer Müellifi İbn İshâk’ın Güvenilirliği”. *İSTEM* 13 (Aralık 2009), 261-280.
- Eş‘arî, Ebu’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî el-. *el-İbâne an uşûli’ d-diyâne*. thk. Helmut Ritter. Medine, 1408.
- Eş‘arî, Ebu’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî el-. *Maqâlatü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfü’l-muşallîn*. thk. Helmut Ritter. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 3. Basım, 1980.
- Fayda, Mustafa. “Atâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4/33-34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/azil--gebelik>
- Fazlur Rahman. “İslam’da Başkaldırı Hukuku”. çev. Adil Çiftçi. *İslâmî Araştırmalar* 8/2 (1995), 133-138.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Süfyân el-. *Kitâbu’l-Ma‘rife ve’t-târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Mektebetu’ d-Dâr bi’l-Medîneti’l-Münevvere, 1410.
- Fettenî, Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-. *Mecma‘u bihâri’l-envâr fî garâ’ibi’t-tenzîl ve le‘â’ifi’l-ahbâr*. Haydarâbâd-Dekken, 1387/1967.
- Feyyûmî, Ebu’l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî el-. *el-Mişbâhu’l-münîr fî garîbi’s-şerhi’l-kebîr li’r-Râfi‘î*. thk. Abdulazîm eş-Şinâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Cemel Vak‘ası”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/320-321. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Gazzâlî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-İktisâd fî’l-i’tikâd*. Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1434/2004.
- Gazzâlî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *İhyâ‘u ‘ulûmi’ d-dîn*. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1982.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Kültürü Araştırmaları*. çev. Mehmet Sait Hatipoğlu. 2 Cilt. Ankara: OTTO, 2019.

- Görmez, Mehmet. “Hz. Peygamber’in Bir Din Tanımı -Bir Hadisin Semantik Tahlili-”. *Diyanet İlmi Dergi* Peygamberimiz Hz. Muhammed (Özel Sayı) (2003), 331-338.
- Güleç, Hasan. “Temel Kaynaklara Göre Namazda İmamlığın Şartları”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi II*, 97-103.
- Güner, Osman. “Hâkim en-Nîsâbûrî ve Müstedrek Üzerine (Genel Bir Değerlendirme)”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi II* 10/10 (Şubat 1998), 141-158.
- Halil b. Ahmed. *Kitâbü’l-ayn*. thk. Abdülhamid Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Halîl b. Ahmed, Ebu Abdurrahmân el-Ferâhîdî. *Kitabu’l-‘Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-. *es-Sünne li Ebî Bekr b. el-Hallâl*. thk. Atiyye ez-Zehrânî. 7 Cilt. Riyad: Dâru’r-Râye, 1410/1989.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm’a Giriş*. çev. İbrahim Arif Koytak - Veysel Uysal. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Hasan Kasım Murad. “Ömer b. Abdülazîz’in Kaderiyye’ye Karşı Risalesinde Sünnet ve Hadis”. çev. Süleyman Doğanay. *Bilimname* 3/9 (2005), 131-140.
- Haskefî, Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Alî b. Abdurrahmân el-Hanefî el-. *ed-Dürü’l-muhtâr şerhu Tenvîri’l-ebşâr ve câmi’i’l-bihâr*. ed. Abdulmun‘im Halîl İbrâhîm. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1423/2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-. *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*. thk. İbrahim Hamdi el-Medinî, Ebû Abdullah es-Sevrakî, ts.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Süfyân b. Uyeyne”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sufyan-b-uyeyne>
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği*. Ankara: OTTO, 2016.

- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Büstî el-. *Me'âlimu's-Sünen*. 4 Cilt. Halep: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Huveynî, Ebû İshâk el-Eserî el-. *en-Nâfile fî'l-eḥâdîsi'd-daîfeti ve'l-bâṭile*. 2 Cilt. Dâru's-Sahabe li't-Turâs, 1408-1410/1988-1990.
- İrâkî, Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdîrrahmân el- vd. *Tahrîcu eḥâdîsi İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn*. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408/1987.
- Itr, Nûreddîn. *Menhecu'n-naḥd fî 'ulûmi'l-ḥadîṣ*. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Fikr-Dâru'l-Fikri'l-Muâşır, 1427/2006.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî el-Kurtubî. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aşḥâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1412/1992.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071) İbn. *el-İntikâ' fî fezâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ' Mâlik, Ebî Hanîfe ve's-Şâfi'î*. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emşâr ve 'ulemâ'i'l-aḳṭâr fî mâ tezâmmenehü'l-Muvaṭṭa' min me'âni'r-re'y ve'l-âşâr*. Beyrut -Lübân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *et-Temhîd li mâ fî'l-Muvaṭṭa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*. thk. Mustafâ b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vezâratu Umumi'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1387-1411/1967-1991.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülaziz. *Reddû'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr (Hâşiyetü İbn Âbidîn)*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1992.

- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad. 9 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Asâkir, Ebul-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. el-Hüseyn. *ez-Zührî*. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1402/1982.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Ömer b. Garame el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1997.
- İbn Asâkîr, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin eş-Şâfî. *Târîhu Medîneti Dimeşk*. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî. 80 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerḥu Şaḥîḥ-i Buḥârî*. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, ts.
- İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Bâsim b. Faysal el-Cevâbere. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1419/1998.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1372/1953.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbu'l-Merâsîl*. thk. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kücânî. Suriye: Müessesetu'r-Risale, 1397/1977.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-İlel*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid, Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî. 7 Cilt. Riyad: Matâbi'i'l-Humeydî, 2006.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Muşannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde-Dimeşk: Şirketü Dâri'l-Kıble- Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1427/2006.

- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hacer. *Taglîku't-ta'lik alâ Şahîhu'l-Buĥârî*. thk. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî. 5 Cilt. Ammân-Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1405/1985.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Ruşeyd, 1411.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l Meârifî'in-Nizâmiyye, 1325.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Bülûġu'l-merâm min edilleti'l-aĥkâm*. thk. Semir b. Emin ez-Züĥrî. Riyad: Dâru'l-Felek, 7. Basım, 1424/2003.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *ed-Dirâye fî Tahrici Eĥâdîsi'l-Hidâye*. 12 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1325-1327.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvîd. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *et-Telĥîşu'l-ĥabîr fî tahric eĥâdîsi'r-râfi'i'l-kebîr*. thk. Ebû Âsım Hasen b. Abbâs. 4 Cilt. Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerĥi Şahîhi'l-Buĥârî*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Hedyü's-sârî Muĥaddimetu Fethi'l-bârî*. thk. Adülkadir Şeybetu'l-Hamd. Riyâd, 3. Basım, 1432/2011.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1423/2002.

- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tabakâtü'l-muḥaddisîn*. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, ts.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Halep: Dâru'r-Ruṣeyd, 1411/1991.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1325-1327.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî. *Ta'rîfû ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs (Tabakâtü'l-müedellisîn)*. thk. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî. Amman: Mektebetü'l Menâr, 1983.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Muḥaddime*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Faṣl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*. Mısır, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-İḥsân fî takrîbi Şaḥîhi İbn Hibbân*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2. Basım, 1414/1993.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *eş-Şikât*. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1401/1981.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitabu's-Şikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Usmâniyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü'l-Mecrûḥîn*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1416.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Hicr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr, 1998.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. 9 Cilt. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî şerhu Muhtaşari'l-Hiraqî*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1972.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *Lüm'atü'l-İ'tikâd*. Riyad: Advâu's-Selef, 3. Basım, 1995.
- İbn Kudâme, Ebû'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî. *eş-Şerhu'l-kebîr*. thk. Dr. 'Abdülfettâh Muḥammed Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 30 Cilt. Kâhire: Hicr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr, 1415/1995.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. el-Kâhire: Dâru'l-Maârif, 4. Basım, ts.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd. 5 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430/2009.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Berber. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1431/2010.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Müfliḥ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müfliḥ b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî. *el-Âdâbü's-şer'iyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1999.
- İbn Müfliḥ, EEBû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî ed-Dımaşkî - Abdurrahman b. Süleyman el-'Useymîn. *el-Maḳṣadü'l-erşed fî zikri aşḫâbi('l-İmâm) Aḥmed*. Riyâd: Mektebetü'r-Ruşd, 1410/1990.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1. Basım, 1987.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût - İbrahim Bâcis. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1419/1999.

- İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdîrrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Fethu'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buḥarî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân vd. Medine: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1417/1996.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdîrrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kilem*. thk. Şuayb el-Arnâvut. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 7. Basım, 2001.
- İbn Reslân, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Hüseyin b. Hasen er-Remlî el-Makdisî. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Hâlid İbrahîm es-Seyyid vd. 20 Cilt. Dâru'l-Fellâh, 1437/2016.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1997/1418.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- İbn Seydinnâs, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî. *en-Nefḥu's-şezî fî şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1409.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî ıslâhi'r-râ'î ve'r-ra'iyye*. thk. Ali b. Muhammed el-'İmrân. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1429.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmû'atu'l-fetâvâ*. Dâru'l-Vefâ', 3. Basım, 1426/2005.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye*. thk. Muhammed Râşid Sâlim. 9 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud, 1406/1986.
- İbn Zencûye, Humeyd. *Kitâbu'l-Emvâl*. thk. Şâkir Zîb Feyyâz. 2 Cilt. Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûss ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986.

- İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el- 'Avâşım mine'l-kavâşım*. el-Kâhire, 6. Basım, ts.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Âdâbu'l-Hasanu'l-Başrî ve Zühüdühü ve Mevâizuhu*. thk. Süleyman el-Harş. Dâru'n-Nevâdir, 3. Basım, 1429/2008.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1985.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-İlelû'l-mütenâhiye fî'l-eḥâdîsi'l-vâhiye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Keşfu'l-muşkil min ḥadîsi's-Şaḥîḥayn*. thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- İbnu'l-Eşîr, Mecdüddîn Ebi's-Seâdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî ḡarîbi'l-ḥadîs ve'l-eser*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. el Mektebetü'l-İslâmîyye, ts.
- İbnu'l-'Îmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezzerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr. *Şıyânetü Şaḥîḥi Müslim mine'l-iḥlâli ve'l-ḡalaṭ ve himâyetühû mine'l-işkâti ve's-saḡaṭ*. thk. Muvaffak Abdullâh Abdulkâdir. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1404/1984.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Abdurrahmân. *'Ulûmü'l-ḥadîs (Muḡaddimetü İbni's-Şalâḥ)*. ed. Nûreddîn 'Itr. Dımaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 3. Basım, 1423/2002.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzuddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-ḡâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavvid - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

- İbnü'l-Esîr, Ebu's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî ġarîbi'l-ħadîş ve'l-eşer*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnü'l-Hümâm, Muhammed b. Abdulvâhid b. Mesûd. *Kitâbu'l-Müsâmere fî şerhi'l-Müsâyere*. 2 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2006.
- İbnü'l-Kattân, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî. *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Aḥkâm*. thk. Hüseyin Âyt Saîd. 6 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1418.
- İbrâhîm b. Sâlih b. Abdilazîz el-Aclân. *el-Muḥaddîşün ve's-siyâse kırâe fî eşeri'l-vâkı'i's-siyâsî 'alâ menheci'l-muḥaddîşîn* (pdf).
- İmamoğlu, Abdullah Taha. “Gevenden ancak diken çıkar’: Süyûtî’nin Gözüyle Ulema ve Siyaset”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 35 (Aralık 2013), 199-222.
- İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râğıb el-. *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Ḳur’ân*. ed. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut-Lübân: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İshâk b. İbrâhîm b. Hânî en-Nisâbü'rî. *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Züheyr eş-Şâviş. 2 Cilt. Beyrut: el Mektebetü'l-İslâmî, 1394-1400.
- İshâk b. Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsnedü İshâk İbn Râhûye*. thk. Abdulgafûr b. Abdulhak el-Belûşî. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-İmân, 1412/1991.
- İsmail Çalışkan. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Juynboll, G. H. A. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlu'l-mu'lim bi fevâ'idü Müslim*. thk. Yahyâ İsmâîl. 9 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefa, 1419/1998.
- Kahraman, Hüseyin. “Ahmed B. Hanbel’in el-Müsned’deki Bir Hadis İle İlgili Tavrı ve Değerlendirmesi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 973-991. <https://doi.org/10.18505/cuid.670973>

- Kahraman, Hüseyin. *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciâ Râvîler*. Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-. *Meâşiru'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*. thk. Abdussettâr Ahmed Ferâc. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, ts.
- Kallek, Cengiz. "Biat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6/120-124. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Kandemir, M. Yaşar. "es-Sünen". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 38/143-145. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzû Hadisler Menş'e'i Tanıma Yolları Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Kapar, M. Ali. "İslâm'da Bey'at (Seçim Usulü)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1991), 73-84.
- Karabulut, Fuat. *Sufyan b. Uyeyne (h.107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2007.
- Kardavî, Yusuf el-. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. Kayseri: Rey, 3. Basım, 1998.
- Kâsım Ali Sa'd. *Mebâhiş fî 'ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilmelik el-. *İrşâdu's-sârî li şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 7. Basım, 1323.
- Kazancı, Ahmet Lütfî. "Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (95/714)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Ocak 1992), 117-128.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh b. Muazzam Şâh el-. *el-'Arfü's-şezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*. thk. Mahmud Şâkir. 5 Cilt. Beyrut -Lübnân: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1425/2004.

- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-. *Nizâmü'l-hükûmeti'n-nebeviyye el-müsemma et-Terâtübü'l-idâriyye*. thk. Abdullah el-Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Şeriketü Dâri'l-Erkâm bin Ebi'l-Erkâm, 2. Basım, ts.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid B. Muaviye*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: Kitabiyat, 2002.
- Kırbaçoğlu, Hayri. “İstismara Elverişli Münbit Topraklar: Hadisler”. *İslâmiyât Dergisi* 3/3 (2000).
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Köktaş, Yavuz. “Hadislerde Geçen ‘Sultan’ Kelimesine Dair”. *Usûl İslâm Araştırmaları* 9 (2008), 229-242.
- Köktaş, Yavuz. “Kaderiyye ve Mürcie İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/2 (30 Aralık 2003), 113-143.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi‘ li-aḥkâmi'l-Ḳur‘ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî- İbrahim Atfeş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Mişriyye, 2006.
- Kurtubî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-. *el-Müfḥim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddîn Dîb Misto vd. 7 Cilt. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996.
- Kutlay, Halil İbrahim. *İbn Şihâb ez-Zührî Hayatı, İmî Kişiliği, Hadisçiliği ve Hakkındaki Eleştiriler*. İstanbul: Ravza, 2022.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri vd. “İmam”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/178-188. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imam>

- Mahayudin Hajji YAHYA. "İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffın Vak'ası". çev. Ahmet Turan Yüksel. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/30 (Temmuz 2010), 241-260.
- Makdisî, Ebu'l-Fadl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir el-. *Zahîretü'l-huffâz el-muḥrec 'ale'l-hurûf ve'l-elfâz (ez-Zahîre fî'l-eḥâdîsi'z-za'ife ve'l-mevzû'a)*. thk. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî. 5 Cilt. Riyad: Dâru's-Selef, 1416/1996.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvaṭṭa'*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut -Lübnân: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ rivâyetü'l-İmâm Saḥnûn b. Saîd et-Tenûhî 'ani'l-İmâm Abdirrahmân b. Kâsım*. 5 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Mâlik, İmam. *Muvaṭṭa'*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. Kâhire: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *el-Aḥkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*. çev. Ali Şafak. İstanbul, 1976.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058). *en-Nuket ve'l-'uyûn Tefsîru'l-Mâverdî*. thk. es-Seyyid ibn Abdulmaksud b. Abdurrahim. 6 Cilt. Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Melîbârî, Hamza Abdullah el-. *Naẓarâtü'l-cedîde fî 'ulumi'l-hadiş*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2. Basım, 1423/2003.
- Merâkibî, Cemâl Ahmed es-Seyyid Câd el-. *el-Hılâfetü'l-İslâmiyye beyne nüzümi'l-hukmi'l-muâşıra*. Câmiatü'l-Kâhire, 1414.
- Merdâvî, Ebu'l-Hasan Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-. *el-İnşâf fî ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hılâf alâ mezhebi'l-imâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed Hâmid el-Fikî. 12 Cilt. Kahire, 1374-1378/1955-1958.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahyâ el-. *es-Sünne*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Busayrî. Riyad: Dâru'l-Âsime, 2001.

- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1403/1983.
- Moğultây, Ebû Abdillâh Moğultây b. Kılıc el-Bekcerî. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Muhammed, Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhîm. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001.
- Mubârekfûrî, Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed Abdüsselâm el-. *Mir'âtü'l-mefâtîh şerhi Mişkâtî'l-Meşâbîh*. 9 Cilt. Hind: İdâretü'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'd-De've ve'l-İftâ', 1404/1984.
- Mubârekfûrî, Ebu'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-. *Tuhfetü'l-aḥvezi bi şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Mubârekfûrî, Ebu'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-. *Tuhfetü'l-aḥvezi bişerhi Câmi'i't-Tirmizî*. Dâru'l-Fıkr, ts.
- Muhammed b. Ali, İbn Adem b. Musa. *Meşâriku'l-envâri'l-vehhâce ve meṭâli'u'l-esrâri'l-behhâce fî şerhi Süneni'l-İmâm İbn Mâce*. 4 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1427/2006.
- Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1369.
- Muhammed Re'fet Osmân. *Riyâsetu'd-Devle fî fıkhi'l-İslâmî*. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Câmi'î, ts.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir fî'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. thk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin. Dubai: Merkezu Cumatu'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Turâs, 1427/2006.
- Munyâvî, Ebu'l-Münzir Mahmud b. Muhammed b. Mustafa el-. *Şerhu'l-mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadîs li'l-hâfizi'l-muhaddisi'l-muerrih Şemsiddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî*. el-Mektebetu's-Şâmile, 1432/2011.
- Münâvî, Abdurra'ûf b. el-. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâtî't-te'ârîf*. thk. Abdulhamîd Sâlih Hamdân. Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 1410/1990.

- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-. *et-Tergîb ve't-terhîb*. thk. İbrahim Şemsudîn. 4 Cilt. Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-. *Muhtaşaru Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Hâmid el-Fikî. 8 Cilt. Beyrut -Lübnân: Dâru'l-Ma'rife, 1400/1980.
- Müslim b. Haccâc, Ebu'l Huseyn. *Şahîhu'l-Müslim el-müsemmâ el-Musnedü's-şahîhi'l-muhtaşar mine's-sünen bi nakli'l-'adli 'ani'l-'adli 'an Rasûlillah sallallâhu 'aleyhi ve sellem*. Beyrut-Lübnan: Şeriketü Dâri'l-Erkâm bin Ebi'l-Erkâm, 1419/1999.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî el-Horâsânî en-. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, ts.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî el-Horâsânî en-. *Sünenü'n-Nesâî bi Şerhi'l-Hâfiz Celâleddîn es-Suyûtî ve Hâşiyeti'l-İmâmi's-Sindî*. Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, ts.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Horâsânî en-. *Kitâbu'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Bûrân ed-Dannâvî- Kemal Yûsuf el-Hût. Beyrut -Lübnân: Müessetü'l-kütübü's-sekâfiyye, ts.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Şerhu'l-'Umde fî 'aķîdetu ehli's-sünne ve'l-cemâ'a (el-İ'timâd fî'l-i'tikâd)*. thk. Abdullâh Muhammed Abdullâh İsmâîl. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1432/2012.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzezb*. 20 Cilt, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn*. thk. Züheyr eş-Şâveys. 12 Cilt. Beyrut-Dimeşk-Ammân: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1426/1991.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Şahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî (el-Minhâc şerhu şahîhi Müslim b. el-Haccâc)*. 18 Cilt. Ezher: Matbaatu'l-Mısriyye, 1347/1929.

- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Tehzîbi'l-esmâ' ve'l-lugât*. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-. *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik şallallâhu 'aleyhi ve sellem*. thk. Nûreddîn İtr. Dimeşk-Haleb: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Basım, ts.
- Nevin Abdulhâlik Mustafa. *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet (Hz. Muhammed Devrinden Abbasîlerin İkinci Yüzyılına Kadar [h. 1-232/m. 622-846])*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-. *el-Müstedrek 'ale's-Şaḥîḥayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*. thk. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1397/1977.
- Özaşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Özkan, Halit. “Tedvîn Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası” 17/32 (Ocak 2012), 1-37.
- Özkan, Mustafa. “Emevî İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklene Anlam ve Biatın Fonksiyonu”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (Haziran 2008), 113-128.
- Özkan, Mustafa. *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Özmen, Ramazan. “Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Hadis İlminde Yeri”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 61-90.
- Özpınar, Ömer. “Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürûet”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2011), 107-142.

- Pala, İskender. “Nasihatnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/409-410. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Rayyis, Muhammed Ziyâuddîn er-. *en-Nazariyyâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 7. Basım, 1976.
- Razî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî (et-Tefsîru'l-kebîr- Mefâtîhu'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Robson, James. “Sünen-i İbn Mâce'nin (Nüshalarının) Rivâyeti”. çev. Musa Erkaya. *Dini Araştırmalar* 8/23 (2005), 287-298.
- Sâbûnî, Nûruddîn es-. *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi Uşûli'd-Dîn*. thk. Fethullâh Halîf. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1969.
- Saîd b. Mansûr, Ebû 'Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî. *es-Sünen*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 2 Cilt. Hindistan: Dâru's-Selefiyye, 1403/1982.
- Saka, Şevki. “Alimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1-4 (1998), 249-268.
- Sarı, Necmi. “Tenkit Terimi Olarak Hâtıbu Leyl”. *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (K 2015), 337-364.
- Sehârenfûrî, Halil Ahmed es-. *Bezlü'l-mechûd fi halli Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Zekeriyya b. Yahya el-Kandehlevî. 20 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-. *Fethu'l-Muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-. *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1. Basım, 2003.

- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-. *el-Ensâb*. ed. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 13 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1397/1977.
- Sibâî, Mustafa es-. *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî*. Beyrut: el Mektebetü'l-İslâmî, 1421/2000.
- Sindî, Ebu'l-Hasen el-Hanefî es-. *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâ'î*. 9 Cilt. Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, ts.
- Sindî, Ebu'l-Hasen el-Hanefî es-. *Şerhu Süneni İbn Mâce el-Kazvînî (Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni İbn Mâce)*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ciyl, ts.
- Subhî es-Sâlih. *'Ulûmu'l-ḥadîs ve muştalahuh*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 25. Basım, 2002.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Mâ revâhü'l-esâfîn fi 'ademi'l-mecî' ile's-selâfîn- Zemmü'l-kazâ ve tekalludi'l-aḥkâm- Zemmü'l-meks*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1411/1911.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Târîhu'l-hulefâ'*. Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1434/2013.
- Sübkî, Mahmud Muhammed es-. *el-Menhelü'l-'azbi'l-mevrûd şerhi Süneni'l-İmâm Ebî Dâvûd*. Beyrut-Lübnan: Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-. *el-Üm*. thk. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib. 11 Cilt. Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1422/2001.
- Şahin, Osman. "Safka". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35/480-481. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-nihâl*. thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl. el-Kâhire: Müessesetü'l-Halebî ve Şürekah li'neşr ve't-tevzî, 1387/1968.

- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî eş-. *Neylû'l-evâtâr min esrâri Münteķa'l-aḥbâr*. thk. Ebû Muâz Târik b. İvezullah b. Muhammed. 12 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim- Dâru İbn Affân, 2005.
- Şu'ayb el-Arnâvût vd. *Sünenu Ebî Dâvûd*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Şu'ayb el-Arnâvût vd. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1417-1421/1997-2001.
- Şu'ayb el-Arnâvût vd. *Sünenu İbn Mâce*. 5 Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-evsaf*. thk. Târik b. İvadullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1416/1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Mektebetü İbn Teymiye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-. *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-. *Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Dâru Hicr, 1424/2003.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-. *el-Aḳîdetü't-Tahâviyye*. thk. Muhammed Salâh eş-Şevâdefî. Riyad: Medâru'l-Vatan, 2016.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd et-. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdulmuhsîn et-Türkî. 4 Cilt. Hicr: Dâru Hicr, 1420/1999.

- Teftâzânî, Sa‘deddîn et-. *Şerhu’l-Mekâşid*. thk. Abdurrahman Amîra. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 2. Basım, 1419/1998.
- Teftâzânî, Sa‘deddîn et-. *Şerhu’l-‘Aķā’idi’n-Nesefiyye*. Karaçi: Mektebetü’l-Medîne, 2. Basım, 1433/2012.
- Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî et-. *Kavâ‘id fî ‘ulûmi’l-ĥadîş*. thk. Abdulfettâh Ebû Guddde. Mektebetü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dahhâk et-. *el-Câmi‘u’l-kebîr*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dahhâk et-. *İlelu’t-Tirmizî’l-kebîr*. thk. Şubhî es-Sâmerrâi vd. Beyrut: Mektebetü’n-Nehdati’l-Arabiyye; Âlemü’l-Kütüb, 1409/1989.
- Tuayme, Sâbir. *el-İbâziyye “‘aķīdeten ve mezheben”*. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1406/1986.
- Ukaylî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-. *Kitâbu’d-Ħu‘afâ’i’l-kebîr*. thk. Abdülmû‘tî Emîn Kal‘acî. 4 Cilt. Beyrut-Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1984.
- Ünalın, Abdullah. “İbn İshak ve Hadis Rivayetindeki Yeri”. *Şarkiyat* 2 (Kasım 2009), 97-113.
- Vekî’, Muhammed b. Halef b. Hayyân. *Aĥbârü’l-ķuĥât*. thk. Abdülazîz Mustafa el-Merâĥî. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, ts.
- Wellhausen, Julius. *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî - Siyasî Muhalefet Partileri*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerıyya Yahyâ b. Maîn b. Avn b. Ziyâd b. Bistâm b. Abdurrahman. *et-Târîĥ*. thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezu’l-Baĥşî’l ‘ilmî ve İĥyâu’t-Turâşî’l-İslâmî, 1399/1979.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerıyya Yahya b. Maîn b. Avn b. Ziyâd b. Bistâm b. Abdurrahman. *Ma‘rifetü’r-ricâl*. thk. Muhammed Kâmil Kassâr. 2 Cilt. Dımaşk, 1985/1405.
- Yeniell, Necati - Kayapınar, Hüseyin. *Sünen-i Ebu Dâvûd Terceme ve Şerhi*. 13 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1988.

- Yeşil, Mahmut. *Va'z Edebiyatında Hadisler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Yiğit, İsmail. "Emevîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Zâfir el-Kâsımî. *Nizâmü'l-hükûm fi's-şerî'a ve't-târîhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, 1987.
- Zebîdî, es-Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Huseynî Murtazâ ez-. *İthâfî's-sâdeti'l-müttaķîn bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1414/1994.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķāmûs*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1415/1994.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķāmûs*. thk. İbrâhîm et-Terzî. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1392/1972.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķāmûs*. thk. Abdulmecîd Katâmiş. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1422/2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşķî ez-. *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*. thk. Nureddin İtr. 2 Cilt. Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1987.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşķî ez-. *Mîzânü'l-İ'tidâl fi nakdi'r-ricâl veylühü Zeylû Mîzân'il-İ'tidâl*. thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübi's-sitte*. thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb. 2 Cilt. Cidde: Dârü'l-Kıble, 1413/1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*. thk. Nureddin İtr. 2 Cilt. Katar: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Kitâbu Tezkirati'l-huffâz*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Kitâbu'l-Kebâir*. Beyrut: Dâru'n-Nedveti'l-Cedide, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Mizânü'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnâvut v.dğr. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *Rebî'u'l-ibrâr ve nuşûşü'l-aḥbâr*. thk. Abdülemir Mühnâ. 5 Cilt. Beyrut-Lübnan: Müessesetü'l-'Alemî, 1412/1992.
- Zirikli, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî ez-. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zorlu, Cem. *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar Ebû Cafer el-Mansur Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- “İn'izâl”. *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye*. 7/13-14. Kuveyt: Vezâratu Umumi'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1406/1986.